

А.П. Голіков, Н.А. Казакова, О.А. Шуба

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Голиков А.П., Казакова Н.А., Шуба О.А.

**ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ:
ФАКТОРИ ВИРОБНИЦТВА, ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА,
РОЗМІЩЕННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Навчальний посібник
Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Київ
«Знання»
2009

УДК 33 (477) 330.111.4 (075)+330.3

ББК-У9

Рецензенти:

д.е.н., проф. Глушенко В.В., Харківський національний університет
ім. В.Н. Каразіна
д.е.н., проф. Пічугина Т.С., Харківська національна академія
міського господарства

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів (лист № 14/182-25 від 08.01.2003)

Економіка України: фактори виробництва, галузева структура, розміщення, тенденції розвитку. Навчальний посібник. – Харків: ХНУ. 2007 –

ISBN 966-623-179-4

Аналізуються фактори виробництва, що визначають можливості розвитку і спеціалізацію національної економіки України в міжнародному поділі праці. Характеризується сучасна структура господарства країни, особливості розміщення, проблеми і тенденції в його динаміці. Макроекономічні показники зіставляються зі світовими і загальноєвропейськими. Показано перспективи розвитку галузей національної економіки України в контексті її європейського вибору.

Для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, економістів-практиків, фахівців, що займаються питаннями розвитку і розміщення продуктивних сил.

О Голиков А.П., Казакова Н.А,
Шуба О.А., 2007

ISBN 966-623-179-4

ЗМІСТ

Вступ.....	6
1. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ДЕРЖАВИ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ.....	7
1.1. Суб'єкти національної економіки, її найважливіші ознаки і моделі розвитку.....	7
1.2. Найважливіші показники рівнів розвитку національної економіки.....	12
Питання для самоконтролю знань.....	19
2. ФАКТОРИ ВИРОБНИЦТВА.....	20
2.1. Сукупний ресурсний потенціал України.....	20
2.2. Геополітичне положення України й оцінка її територіальних ресурсів.....	22
2.3. Природні умови і ресурси (природно-ресурсний потенціал).....	24
2.3.1. Компонентна структура.....	24
2.3.2. Земельно-ресурсний потенціал.....	27
2.3.3. Водно-ресурсний потенціал.....	30
2.3.4. Потенціал мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів.....	34
2.3.5. Потенціал лісових ресурсів.....	36
2.3.6. Потенціал фауністичних ресурсів.....	38
2.3.7. Природно-рекреаційний потенціал.....	38
2.3.8. Природоохоронні комплекси.....	41
Питання для самоконтролю знань.....	44
3. НАСЕЛЕННЯ І ТРУДОВІ РЕСУРСИ.....	46
3.1. Чисельність і розселення населення.....	46
3.2. Демографічна ситуація.....	51
3.3. Трудові ресурси і зайнятість населення.....	56
3.4. Національний склад.....	60
Питання для самоконтролю знань.....	61
4. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ.....	63
4.1. Особливості історико-географічного розвитку.....	63
4.2. Територіальна структура народного господарства.....	66
4.3. Функціональна структура народного господарства.....	70

4.4.Галузева структура (сфери виробництва).....	74
Питання для самоконтролю знань.....	80
4.5.Промисловість.....	80
4.5.1.Паливно-енергетичний комплекс.....	82
4.5.2.Металургійний комплекс.....	86
4.5.3.Машинобудівний комплекс.....	87
4.5.4.Хімічний комплекс виробництв.....	88
4.5.5.Індустріально будівельний комплекс.....	91
4.5.6.Лісопромисловий комплекс.....	91
4.5.7.Легка промисловість.....	92
4.5.8.Харчова промисловість.....	93
Питання для самоконтролю знань.....	95
4.6.Сільське господарство.....	96
4.6.1.Загальні риси розвитку.....	96
4.6.2.Рослинництво.....	102
4.6.3.Тваринництво.....	106
4.6.4.Агропромисловий комплекс, соціально-економічні й екологічні аспекти його розвитку.....	110
Питання для самоконтролю знань.....	118
4.7.Індустрія туризму і відпочинку.....	119
4.8. Інфраструктура.....	122
4.8.1.Інфраструктура як наукова категорія.....	122
4.8.2.Транспортна система.....	125
4.8.3.Система зв'язку.....	133
4.8.4.Соціальна інфраструктура.....	135
Питання для самоконтролю знань.....	137
5. ФІНАНСОВО-КРЕДИТНА СИСТЕМА.....	140
5.1. Загальні риси стану і розвитку.....	140
5.2.Загальнодержавні фінанси.....	141
5.3. Фінанси підприємств і організацій.....	143
5.4.Фінанси населення.....	143
5.5. Фінансово-банківська система.....	144
Питання для самоконтролю знань.....	147
6. РЕГІОНИ ТА РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА.....	149
6.1.Загальні положення.....	149

6.2 Регіональний аналіз соціально-економічного розвитку України.....	150
6.3. Спеціальні економічні зони України.....	157
Питання для самоконтролю знань.....	161
7. ІНВЕСТИЦІЇ Й ІННОВАЦІЇ.....	163
7.1. Інвестиційна діяльність.....	163
7.2. Інноваційна діяльність.....	171
Питання для самоконтролю знань.....	172
8. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ.....	174
8.1. Структура і географія зовнішньоекономічних зв'язків.....	174
8.2. Зовнішньоекономічна стратегія.....	182
Питання для самоконтролю знань.....	187
9. УКРАЇНА І СВІТОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГІВЛІ.....	187
Питання для самоконтролю знань.....	191
ЛІТЕРАТУРА.....	192

Вступ

Навчальний посібник "Економіка України: фактори виробництва, галузева структура, розміщення, тенденції розвитку" призначено для студентів, що вивчають курси "Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка", "Економіка України".

Метою вивчення курсу "Економіка України" є ознайомлення студентів із сучасною економічною системою України, її структурною і територіальною організацією, місцем у міжнародному поділі праці, стратегією розвитку.

У процесі вивчення курсу студенти повинні вивчити структуру господарства України, пропорції, що існують між секторами її економіки, фактори виробництва, ступінь їхнього впливу на соціально-економічний розвиток країни і її окремих регіонів, сучасну кон'юнктуру світових ринків і позиції на них вітчизняної економіки.

Основними задачами, що ставляться перед студентами при вивченні ними курсу є:

- визначення місця України в сучасних геополітичних і геоекономічних просторах;
- оцінка факторів виробництва (економічних ресурсів суспільства) і ступеня їхнього впливу на розвиток продуктивних сил країни;
- аналітичний огляд галузевої структури господарства;
- регіональний аналіз соціально-економічного розвитку України;
- визначення місця, ролі і стратегії держави в міжнародному поділі праці в умовах глобальних трансформацій.

У процесі вивчення курсу, виконання практичних і семінарських завдань студенти повинні придбати навички здійснення аналітичного огляду ситуації в розвитку окремих структур економіки. Навчитися оцінювати ресурсний потенціал окремих регіонів країни і його значення для економічного розвитку України, визначати можливості розвитку окремих галузей господарства і передбачати загалом тенденції їх динаміки, здійснювати необхідні розрахункові і графічні дії.

Подекуди студентам доведеться зіткнутися з новими для них термінами. Їх тлумачення наводиться у "Словнику-довіднику суспільно-географічних термінів", на який по тексту навчального посібника робляться посилання з вказівкою сторінок, де дається відповідне пояснення.

Навчальний посібник та інформація, що в ньому подається, будуть корисними також для викладачів, наукових співробітників і практичних працівників, діяльність яких пов'язана з господарською діяльністю на макрорівнях і зовнішніми ринками.

Автори

1. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ДЕРЖАВИ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ

Ключові поняття: національна економіка, суб'єкти національної економіки, економічна система, моделі економічного розвитку, стадії економічного росту, ВВП, ВНП, індекс потенціалу людського розвитку, рівні лібералізації економіки.

1.1. Суб'єкти національної економіки, її найважливіші ознаки і моделі розвитку

Господарство країни звичайно називають національною економікою. Національна економіка уявляє собою цілісний системний організм (економічну систему), що характеризується наступними ознаками:

- наявністю великої кількості організацій і підприємств різного призначення, профілю і розмірів;
- існуванням між господарськими об'єктами тісних економічних зв'язків на основі функціонального і територіального видів суспільного поділу праці;
- спільністю економічного середовища здатного відтворювати: єдине економічне законодавство; загальну грошову одиницю; функціонування єдиної фінансово-кредитної системи;
- наявністю загального центра, що виконує і координує економічну політику держави та забезпечує їй економічний суверенітет і захист;
- територіальну визначеність.

Кордони національної економіки можуть не збігатися з кордонами державними. Зокрема, господарські одиниці якоїсь національної економічної системи можуть здійснювати цілком або частково свою діяльність за рубежом, а іноземні - у межах даної національної економічної системи.

Суб'єктами національної економіки є господарські одиниці, домашні господарства, держава і його адміністративно-господарські установи. До її складу входять як державний, так і приватний сектори. Державний сектор економіки поєднує державні підприємства й установи виробничої і соціальної сфер. У приватний сектор входять промислові і сільськогосподарські підприємства (ферми), що належать приватним особам, індивідуальні домашні господарства, так званий сектор "вільних професій" (художники, архітектори, що займаються приватним бізнесом і ін.), усякого роду підприємства з виробництва товарів і послуг нелегального характеру ("тіньова економіка"). У приватному секторі економічна діяльність носить добровільний характер, у державному - обов'язковий.

Крім державного і приватного секторів існують колективні (народні) підприємства і кооперативи, комунальні (муніципальні) господарства і комплекси, що належать як колективна власність жителям якого-небудь регіону або населеного пункту країни.

Національна економіка будь-якої держави утворює його *економічну систему - сукупність економічних відносин між учасниками суспільного виробництва, розподілом, нагромадженням, обміном і споживанням*. На практиці економічна система уявляє собою сполучення прямих і зворотних зв'язків між виробниками і споживачами матеріальних і духовних благ, у силу чого видні економісти - П. Грегори і Р.Стюарт визначають її як *"сукупність механізмів і інститутів для прийняття і реалізації рішень щодо виробництва, розподілу і споживання в межах визначеної географічної території"* [40, с.407].

Існує багато підходів для класифікації економічних систем. К.Маркс вважав ідеальною економічною системою соціалістичну і комуністичну. Переважна частина інших економістів світу - капіталістичну.

Радянські політологи й економісти всі країни світу підрозділяли на соціалістичні, капіталістичні і "третій світ" (країни, що розвиваються). Деякі закордонні вчені пропонують виділяти тільки дві соціально-економічних системи - капіталістичну і етатичну. Перша орієнтована на ринкову економіку, друга - переважно на не ринкову, тобто засновану або на натуральному способі ведення господарства, або на плановому, адміністративно-командному й ін. способах, що функціонують поза ринковими відносинами і підкоряються суцільно інтересам партій або правлячих кіл держави. Відповідно розрізняються і способи координації (управління) економічною діяльністю. У першому випадку розвиток економіки здійснюється природній шляхом (іноді говорять - стихійно) на основі добровільного співробітництва індивідуумів. В другому - цілеспрямовано, на основі твердої централізації управління економікою з боку держави, що утримується на примусовій праці.

В даний час більшість вчених і фахівців класифікують економічні системи за двома ознаками:

- формам власності на засоби виробництва;
- методам узгодження і управління економічною діяльністю.

Виходячи з вище приведених ознак, виділяються три типи моделей економічного розвитку: *чистого капіталізму* (капіталізм вільної конкуренції); *адміністративно-командний* (плановий); *змішаний*.

Чистий капіталізм (капіталізм вільної конкуренції) характеризується приватною власністю на ресурси і використанням систем ринків і цін для узгодження і управління

економічною діяльністю. У даній економічній системі кожен її учасник переслідує свої особисті цілі, а ринкова система поєднує, регулює і координує їх. Втручання держави в господарські процеси мінімальне. Воно обмежується в основному захистом приватної власності і встановленням правових норм функціонування вільних ринків (за П. Самуельсоном в умовах ринкової економіки роль держави обмежується трьома задачами: забезпечення ефективності функціонування економічної системи, її справедливості і стабільності). Разом з цим держава зберігає значні можливості для впливу на економіку. Вона може стимулювати, прискорювати або сповільнювати розвиток тих або інших виробничих відносин і грати прогресивну або регресивну роль у суспільно-економічному розвитку. Для цього існує механізм податкової політики, система пільг, обмежень і т.п.

Адміністративно-командний тип моделі економічного розвитку базується на державній ("загальнонародній") власності на ресурси і засоби виробництва. Підприємства є власністю держави і виробляють товари і послуги відповідно до урядових директив і планів. Центральні і підвідомчі ним органи встановлюють обсяги виробництва, розподіл і споживання матеріально-технічних ресурсів, чисельність працюючих, величину заробітної плати, ціни на товари і послуги. Ними ж визначаються постачальники, споживачі продукції, їхня географія, ринки збуту. Незважаючи на справедливую критику функціонування даної системи в колишньому СРСР і ряді інших соціалістичних країн, вона мала і деякі позитивні сторони. Про це свідчать певні досягнення, що мали місце в економіці, науці, техніці, соціальній захищеності громадян соціалістичних країн.

Змішаний тип моделі економічного розвитку - найбільш розповсюджений у сучасному світі. Він уявляє собою економіку з гармонічним сполученням елементів чистого капіталізму й адміністративно-командного управління державною власністю. У залежності від індивідуальних особливостей країн пропорції між цими складовими значно варіюють (навіть у деяких країнах "класичного капіталізму" питома вага державного сектора економіки досягає 25%, а іноді і 40%). Велика, як правило, роль держави і при перерозподілі доходів на загальнонаціональному рівні. Змішана модель економічного розвитку найбільш чітко виявляється в постсоціалістичних країнах, що стали на шлях ринкових перетворень. Знаходячись на етапі переходу від адміністративно-командної системи до капіталістичного (ринкової), вони в значно більшій кількості мають підприємства державної власності і централізацію управління економікою в порівнянні з країнами традиційної демократії.

Розглянуті вище моделі економічного розвитку з урахуванням особливостей суспільно політичного устрою окремих країн мають визначені різновиди (модифікації) (табл. 1.1)

Моделі економічних систем

Ознаки економічних систем	Модель системи				
	Вільне підприємництво (США)	Погоджене вільне підприємництво (ФРН, Франція, Японія)	Розподільчий соціалізм (Швеція й ін. країни Скандинавії)	Ринковий соціалізм (колишня СФРЮ, КНР)	Адміністративно-командна система (СРСР, КНДР, Куба, СРВ)
Основний мотив діяльності	Максимізація прибутку	Максимізація приросту виробництва і прибутку	Прибуток	Життєздатність підприємств	Максимізація виробництва продукції
Переважаючий тип власності	Приватний	Приватна і державна	Приватна і державна	Колективна і державна	Загальнонародна (державна)
Характер функціонування ринку	Вільний	Вільний	Вільний	Контролюємий.	Керований
Роль уряду	Обмежена	Гармонізація економічної діяльності	Запобігання несправедливому розподілу доходів	Визначення задач, координація, регулювання.	Стратегія. Планування. Управління.
Основна ціль	Економічна ефективність виробництва	Зміцнення економічної могутності країни, задоволення потреб громадян.	Ефективне виробництво, справедливий розподіл	Добробут через систему самоврядування.	Створення матеріально-технічної бази комунізму

За Б.Гаврилишином [40, с.411] з частковими корективами А.П. Голикова.

У своєму розвитку національні економіки різних країн світу проходять певні стадії економічного росту - доіндустріальну, індустріальну і постіндустріальну (інформаційну).

Економічна сутність доіндустріальної стадії полягає в забезпеченні населення продовольством і речами "першої необхідності", тобто тим, що необхідно для самого існування людини. Переважна частина населення зайнята в матеріальному виробництві (переважно в сільському господарстві), що базується на ручній праці. Панує, так званий, натуральний спосіб ведення господарства.

Економічна сутність індустріальної стадії - забезпечення комфортних умов життя населення за рахунок виробництва відповідних товарів і послуг. Поряд з матеріальним виробництвом (де провідні позиції займає промисловість) велику роль у житті суспільства грає сфера послуг. У ній виокремлюються етапи: формування простих трудомістких виробництв, формування базових галузей промисловості, комплексна електрифікація і механізація господарства, комплексна автоматизація виробництва.

Окремі високо розвинені країни зараз вже вступають у *постіндустріальну (інформаційну)* стадію, у якій провідні позиції займають галузі сфери послуг, а фізичну й інтелектуальну працю складає оптимальне соціально-економічне сполучення.

Між індустріальними і постіндустріальною (інформаційною) стадіями економічного розвитку існують відмінні риси (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Характерні ознаки індустріальної і постіндустріальної (інформаційної) економік

Стадії економічного розвитку	Характер праці	Головний джерело ВВП	Характер розвитку галузі	Роль людини у виробництві
<i>Індустріальна</i>	Істотні відмінності між фізичною і інтелектуальною працею	Результати праці працівників виробничої сфери	Пріоритетність розвитку галузей матеріального виробництва	Покладання основних функцій і фізичне навантаження
<i>Постіндустріальна</i>	Оптимальне сполучення фізичної і інтелектуальної праці	Результати праці осіб інтелектуальної праці (учені, інженери, керівники)	Пріоритетність розвитку фундаментальних досліджень і наукомістких виробництв, впровадження автоматизації, комп'ютеризації, новітніх інформаційних технологій	Підвищення культури виробництва, збільшення знань і вільного часу, розвиток інтелекту

Виходячи з вище розглянутих положень, що характеризують різні боки національних економічних систем, сучасна економіка України може бути віднесена:

за типом моделі економічного розвитку - до змішаної, (що ще знаходиться на етапі переходу від адміністративно-командної до ринкової системи); *за рівнем* розвитку - до індустріальної стадії, з базовими галузями промисловості, що сформувалися та високим рівнем електрифікації і механізації господарства (третій етап індустріальної стадії).

Господарство країни характеризується наявністю галузевої, функціональної і територіальної структур, підкоряється у своєму розвитку і розміщенні загальноекономічним законам і закономірностям, має у своєму розпорядженні необхідні фактори виробництва (економічні ресурси суспільства).

1.2. Найважливіші показники рівнів розвитку національної економіки

Економіка будь-якої держави, як і усього світу в цілому, може бути охарактеризована системою макроекономічних (головних, узагальнюючих) кількісних і якісних показників. В Україні в даний час для цієї мети використовуються показники, що застосовувалися у свій час як у колишньому Радянському Союзі, так і в сучасній світовій статистиці. Вони утворюють, так звану, національну систему розрахунків.

Зі старих макроекономічних показників використовуються показники обсягів валового виробництва (у промисловості, землеробстві, тваринництві і т.п.), валовий суспільний продукт, національний дохід.

Обсяги валового виробництва подаються як у натуральному вираженні, так і в грошовому вимірі.

Валовий суспільний продукт визначається в грошовому вираженні, до якого включаються як вартість використаних у процесі виробництва машин і устаткування (амортизаційні витрати), сировини і палива, так знов створена вартість (оплата праці і прибуток). Недоліком даного показника є те, що при його обчисленні має місце багаторазовий облік того самого виду продукції (наприклад, двигуни, що використовуються при зборці тракторів і ввійшли в їхню вартість, уже враховувалися раніше у валовому виробництві підприємства, що їх випускає; до нього ж включається повторно і вартість металу, зробленого на металургійному підприємстві і т.д.). До недоліків даного показника можна віднести і те, що він базується тільки на результатах матеріального виробництва. Виходить, що люди, зайняті в сфері послуг, не беруть участь у створенні суспільного валового продукту і прибутку.

Національний дохід (НД) визначається як різниця між валовим суспільним продуктом і сумарними витратами виробництва. Економічна сутність НД - знов створена суспільством вартість. На жаль, оскільки в розрахунку НД бере участь показник валового суспільного продукту, у нього автоматично переносяться і недоліки останнього (багаторазовий облік вартості однієї і тієї ж продукції, базування на результатах матеріального виробництва й ін.).

У 50-і роки минулого сторіччя у світову статистику ввійшли показники валового внутрішнього продукту (ВВП) і валового національного продукту (ВНП), що зробили

свого роду революцію в практиці економічних розрахунків (на думку деяких закордонних аналітиків, відкриття цих показників за своїм значенням можливо порівнювати з відкриттям Америки). Для їхнього вирахування використовуються дві складові:

- вартість кінцевої продукції доведеної до споживача (тобто реалізованої);
- вартість послуг.

При даному підході виключається повторний рахунок виробленої продукції й охоплюються всі сфери людської діяльності, включаючи і нематеріальну. ВВП і ВВП увійшли найважливішими складовими показниками до Системи національних рахунків прийнятої ООН у 1951 р. з її редакціями в 1968 і 1993 р. і з успіхом упроваджені майже у всіх країнах світу.

ВВП – сумарна вартість товарів і послуг, зроблених за рік у межах країни (або регіону) усіма суб'єктами виробничої й ін. видів діяльності поза залежністю від їхньої національної приналежності.

ВВП – сумарна вартість товарів і послуг, зроблених національними суб'єктами (підприємствами, організаціями, приватними особами) за рік поза залежністю від того, на території якої держави вони розташовані.

Рівень розвитку світової економіки може бути охарактеризований як першим, так і другим показником, тому що вони у глобальному масштабі рівні. Однак, якщо мова йде про національну економіку окремої держави, то ці показники можуть суттєво відрізнятись одне від одного кількісними величинами. Зокрема, у тому разі, коли в країні багато іноземних підприємств або іноземних робітників, тоді ВВП більше ВВП. Якщо громадяни якоїсь країни мають свої підприємства за рубежом, або працюють в інших країнах, то сумарний ВВП цієї держави буде перевищувати його ВВП. В умовах глобалізації та панівної ролі у світогосподарських процесах ТНК, з економічної точки зору для країни (або регіону) немає великої різниці – хто хазяїн підприємства. Воно працює, дає державі прибуток, робочі місця населенню, зарплату робітникам і в цілому сприяє підвищенню добробуту його громадян. Тому як у глобальному, так і в регіональному розрізах рівні розвитку національних економік краще виражати через величини ВВП.

ВВП може бути розрахований: за його виробленими обсягами продукції, за категоріями доходів, за категоріями споживання.

У першому випадку визначається вартість усіх зроблених товарів і послуг для населення й інвестиційної сфери;

у другому – сума первинних доходів учасників суспільного виробництва;

у третьому – сума витрат на кінцеве споживання населення і державних організацій, а також кінцеве використання основних і виробничих фондів.

Найбільш зручним є спосіб відображення ВВП через показники виробництва (вироблений ВВП). Узагальнюючим показником у даному випадку виступає валова додана вартість (ВДВ) у розрізі всіх виробництв. Розрахунок ВДВ здійснюється для кожної установи, підприємства й організації поза її залежності від форм власності, а також виробництво продукції і послуг у домашніх господарствах (підсобні господарства, індивідуальне будівництво та ін.). Механізм утворення ВВП добре віддзеркалюється за допомогою міжгалузевого балансу (леонт'євської матриці) "витрати-випуск" (див.12, с.24)., принципова схема якої наведена в табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Матриця механізму визначення ВВП

Виробники	Споживачі						
	1	2	3	...	N	$\sum_1^m L = \text{ВДВ}$	ВВ
1	X ₁₁	X ₁₂	X ₁₃	...	X _{1n}	L ₁	X ₁
2	X ₂₁	X ₂₂	X ₂₃	...	X _{2n}	L ₂	X ₂
3	X ₃₁	X ₃₂	X ₃₃	...	X _{3n}	L ₃	X ₃
...
M	X _{m1}	X _{m2}	X _{m3}	...	X _{mn}	L _m	X _m
$\sum_1^n K = \text{ВДВ}$	K ₁	K ₂	K ₃	...	K _n	K _n = L _m = ВВП	
ВВ	X ₁	X ₂	X ₃	...	X _n		$\sum X_{in} = \sum X_{im}$

ВДВ характеризує ту частину вартості виробленої продукції (послуг), що безпосередньо створена працею працівника на даному підприємстві з використанням його основних фондів.

Вартість закуплених матеріалів, що комплектують, усіх видів енергії, робіт і послуг, спожитих у процесі виробництва, є результатом діяльності інших підприємств і для даного підприємства виступає проміжним споживанням (ПС).

ВДВ по j-ої галузі розраховується за різницею між валовим випуском (ВВ_j) і проміжним споживанням (ПС_j).

$$ВДВ_j = ВВ_j - ПС_j, \text{ при } ПС_j = X_{11} + X_{12} + \dots + X_{1n},$$

де $X_{11} + X_{12} + \dots + X_{1n}$ – сума міжгалузевих потоків

Сума валових доданих вартостей усіх галузей складає ВВП

$$\sum_1^n BДВ_j = ВВП, \text{ при } ВВП = \sum_1^n K_n = \sum_1^m L_m$$

де K_n – додана вартість у грошовому вимірі

L_m – кінцева продукція в натуральному вимірі

Розрахунки ВВП можуть бути у поточних цінах – номінальний ВВП і в порівнянних цінах базисного року – реальний ВВП. Звичайно користуються даними реального ВВП, тому що він виключає зміну цін, інфляцію, тимчасову кон'юнктуру ринку й ін.

Оскільки ціни на однакову продукцію в різних країнах за різними причинами не однакові, а офіційні курси валют не відповідають їхній фактичній купівельній спроможності, реальний ВВП перераховується в порівнянних цінах, тобто в цінах якоїсь однієї країни.

За базисний рік приймається «нульовий» або п'ятий рік кожного десятиріччя (наприклад, 1995, 2000), а за порівнянні ціни – ціни товарів у США, на ринку яких представлено 90% світового асортименту товарів і послуг, а також середньосвітові ціни на товари, відсутні в США. Згідно даним міжнародної статистики, ВВП на душу населення у світі за станом на 2000 році дорівнював 8,1 тис. дол.США, у т.ч. в індустріально розвинутих країнах 29,0 тис. дол., у країнах, що розвиваються - 3,8 тис. дол., в Україні – 3,5 тис. дол.(згідно методики вітчизняних статистичних розрахунків – біля 700 дол.США).

В останні роки посилюється інтерес до показників соціально-економічного характеру. Для оцінки і зіставлення рівнів розвитку країн Організацією Об'єднаних Націй введений індекс потенціалу людського (гуманітарного) розвитку (ІЛР). Даний показник розраховується і використовується спеціальною програмою розвитку ООН – ПРООН. Для визначення його величини аналізуються три складові:

- середня тривалість життя населення, що коливається в різних країнах і регіонах від 25 до 85 років;
- рівень грамотності дорослого (від 15 років) населення, що може бути в межах від 0 до 100%, а також рівень освіти - кількість років, що навчався "пересічний громадянин" країни у віці до 15 років;
- реальний внутрішній валовий продукт (ВВП).

Показники ІЛР знаходяться в межах від 0 до 1. Відповідно до прийнятої в ООН градації, ІЛР - менше величини 0,500 вважається низьким, що дорівнює 0,501-0,900 - середнім, більш 0,900 - високим.

Лідером серед країн світу за величиною ІЛР у 1990-1994 роках була Японія, у 1994-2000 роках - Канада. У 2001 р. на перше місце вийшла Норвегія.

Згідно глобальної «Доповіді про розвиток людини за 2001 рік» підготовленого ПРООН, Україна за показником ІЛР серед 162 країн світу, що обстежувалися, посіла 74-е місце (табл.1.4).

Таблиця 1.4

Рівні індексу гуманітарного розвитку окремих країн світу¹

Країни	Тривалість життя	Питомий вага грамотних, (%)	Частка населення, охопленого навчанням, (%)	Душовий ВВП, (\$ США)	ІЛР	Місце у світі
Норвегія	74.8	99	87	28433	0.939	1
Австралія	78.8	99	96	24574	0.936	2
Канада	78.7	99	97	26251	0.936	3
США	76.8	99	95	31872	0.934	6
Словаччина	73.1	99	76	10591	0.831	35
Угорщина	71.1	99.3	81	11430	0.829	38
Польща	73.1	99,7	84	8450	0.828	38
Беларусь	68.5	99.5	77	6876	0.782	53
Росія	66.1	99.5	78	7473	0.775	55
Румунія	69.8	98.0	69	6041	0.772	58
Бразилія	67.5	84.9	80	7037	0.750	69
Україна	68.1	99.6	77	3458	0.742	74
Туреччина	69.5	84.6	62	8380	0.735	82
Китай	70.2	83.5	73	3617	0.718	87
Молдова	66.6	98.7	72	2037	0.699	98
Індія	62.9	56.6	56	2248	0.571	115
Нігерія	51.5	62.6	45	853	0.455	136
С'єрра-Леоне	38.3	32.0	27	448	0.258	162
Високорозвинені країни в цілому	78	99	94	26050	0.928	
Країни Східної Європи і СНД	68.5	98.6	77	6290	0.777	
Країни, що розвиваються	64.5	72.9	61	3530	0.647	
Увесь світ	66.7	79.2	65	6980	0.716	

¹ Джерело: А.Ревенко. Україна у світових координатах людського розвитку. «Зеркало недели», 28.08.2001 р. - № 28.

Як видно з таблиці 1.4, Україна відноситься до держав із середнім рівнем людського розвитку. Однак, сам по собі рейтинг у система ПРООН мало про що говорить. Більш конкретну оцінку соціально-економічного стану країни дає зіставлення окремих складових ІЛР із середньо світовими показниками. Таке зіставлення вказує на наступне:

1. Абсолютний показник ІЛР в Україні лише на 3,6% перевищує загально світовий показник (0,742: 0,716).
2. Тривалість життя більше середньо світового показника на 2,1% (68,1 року - в Україні і 66,7 – у світі).
3. Величина душевого ВВП, що визначає життєвий рівень населення, в Україні в два рази нижче його середньо світового значення.

Трохи краще в Україні, насамперед на тлі країн, що розвиваються, освітній компонент (індекс 0,92 у порівнянні з 0,74 у світі).

Світова статистика при характеристиці держав світу використовує в ряді випадків показники рівнів лібералізації їхніх економік (відміна або послаблення державного контролю над різними видами економічної діяльності). До характеристики поняття лібералізації включаються ступінь відкритості економіки країни для міжнародної торгівлі, інвестиційної діяльності, науково-технічного прогресу. Як критерії оцінки ступеня її розвитку використовуються:

- торговельна політика;
- податкова політика;
- державне споживання виробленої продукції;
- валютна політика;
- іноземні інвестиції;
- заробітна плата;
- механізм регулювання цін;
- права власності;
- масштаби "чорного ринку" і механізм його регулювання.

Ступінь лібералізації національних економік оцінюється від 1 до 5 балів. У залежності від їхньої величини всі країни світу підрозділяються на чотири групи. Першу групу, з найбільшим ступенем економічної свободи (1,00-1,99 балів), складають: Сінгапур, Нова Зеландія, Тайвань, Швейцарія, США, Велика Британія. Четверту (4,00-5,00 балів) - КНДР, Бірма, Куба, Лаос, Індія, Бангладеш, Ірак, Лівія й ін.

Україна, як і Росія, за ступенем економічної свободи відноситься до третьої групи країн (3,00-3.99 бала) [40, с. 421].

В даний час народне господарство України знаходиться на шляху трансформацій до ринкової економіки. Важливу роль у цьому процесі грає приватизація, що уявляє собою роздержавлення майна.

Тисячі підприємств, що відійшли від неефективного державного управління і змінили форму власності, зараз вже складають в Україні основну масу фірм і виробництв, що дають значну частину продукції, яка випускається в країні, (рис. 1.1, 1.2).

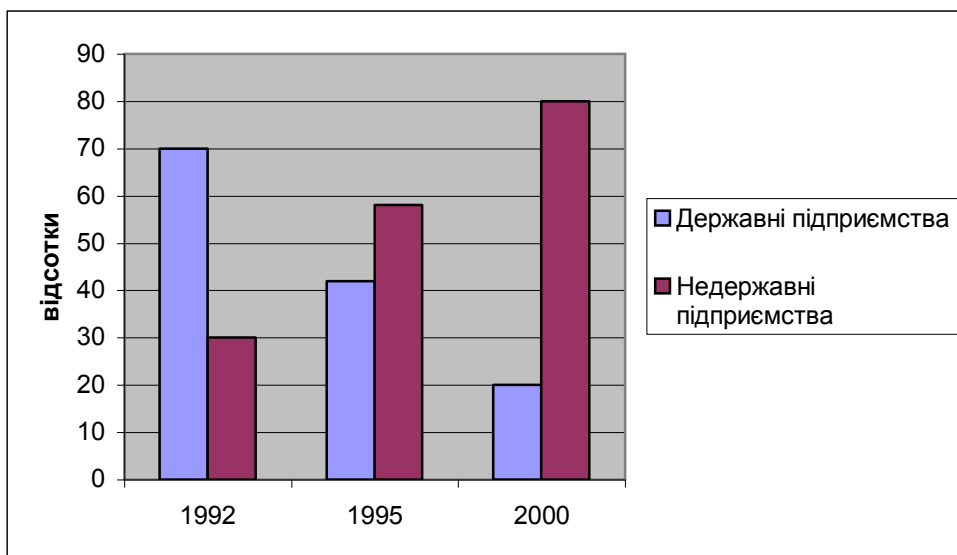

Рис.1.1. Кількість підприємств державного і недержавного секторів, %

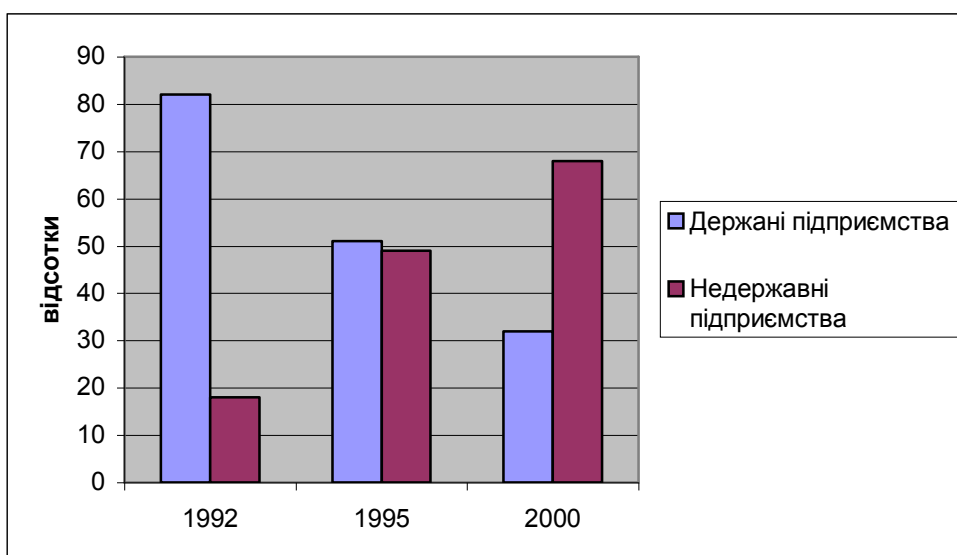

Рис.1.2. Обсяги виробництва в державному і недержавному секторах, %

Економічна реформа в Україні відбувається у всіх сферах економіки - промисловості, сільському господарстві, транспорті, інших галузях. Приватизуються більшою частиною малі та середні підприємства. Великі підприємства, що мають забезпечувати економічну незалежність країни, залишаються ще, як правило, у державному

секторі, або приватизуються частково (із збереженням "контрольного пакету акцій" – 51% державою). Кінцева мета реформи – створення в Україні ринкової економіки, що не тільки відкриває їй шлях для вступу до Світової Організації Торгівлі (СОТ), інтеграції до Євросоюзу, але і буде сприяти підвищенню ефективності функціонування її економіки та покращенню добробуту населення.

Питання для самоконтролю знань:

1. Дайте визначення поняттю "національна економіка" і назвіть її основні ознаки. Що являє собою економічна система України?
2. Перелічите суб'єкти національної економіки України.
3. Охарактеризуйте відомі Вам моделі економічного розвитку. Яка модель економічного розвитку в сучасній Україні?
4. Дайте визначення економічної сутності доіндустріальної, індустріальної і постіндустріальної стадій розвитку економік, визначте серед них місце України та охарактеризуйте основні ознаки її сучасного розвитку.
5. Охарактеризуйте характер праці як основного джерела ВВП, пріоритети розвитку галузей виробництва і знань, а також роль людини при індустріальній і постіндустріальній стадіях розвитку економік.
6. До якого типу моделей економічного розвитку можливо віднести економіку України ?
7. Дайте визначення ВВП і ВВП, у чому полягає розбіжності між ними? Що, на Вашу думку, більше в Україні ВВП чи ВВП?
8. Продемонструйте за допомогою матриці "витрата-випуск" механізм одержання ВВП.
9. У чому відмінність номінального ВВП (ВВП) від реального ВВП (ВВП)?
10. Які складові утворюють індекс потенціалу людського розвитку (ІЛР)? Чому дорівнює його величина в Україні? Яке місце за цим показником вона посідає серед країн світу?
11. Що розуміється під "рівнем лібералізації економіки"? Які критерії для цього використовуються? Місце України за даним показником?
12. У чому полягає сутність економічної реформи в Україні? Які цілі вона переслідує? Проілюструйте конкретними даними динаміку розвитку недержавного сектора.

2. ФАКТОРИ ВИРОБНИЦТВА

Ключові поняття: фактори виробництва, сукупний ресурсний потенціал, геополітичне положення, економіко-географічне положення, природно-ресурсний потенціал (ПРП), компоненти ПРП.
--

2.1. Сукупний ресурсний потенціал України

Господарський розвиток країни, її місце в міжнародному поділі праці (див.12,с.25) і зовнішньоекономічна діяльність у значній мірі визначаються її факторами виробництва.

Фактори виробництва (factors of production), які іноді називають ще економічними ресурсами суспільства, уявляють собою ресурси (природні, фінансові, матеріально-технічні, трудові та інші), які необхідно витратити для того, щоб зробити товар. Відповідно до класичних положень економічної теорії до них відносяться *земля, капітал (майнові ресурси), труд, підприємницькі здібності, технології (людські ресурси)*. Деякі вчені, наприклад американський економіст Едвард Лимер, названі фактори виробництва деталізує, виділяючи окремо вугілля, нафту, інші види паливно-сировинних ресурсів, а також підрозділяє труд на кваліфікований, напівкваліфікований, некваліфікований.

Кожний з факторів виробництва має ціну. Ціною праці є заробітна плата, технології - ліцензійні і патентні платежі, капіталу - банківський відсоток, землі - земельна рента. Найбільше складно визначається земельна рента, оскільки в поняття "земля" входять багато складових - місце розташування, розміри і конфігурація території, забезпеченість паливними, сировинними, ґрунтовими, водними й іншими природними ресурсами, наявність сприятливих кліматичних, рельєфних умов і ін.

Фактори виробництва, тобто сукупний ресурсний потенціал суспільства - категорія історична. Забезпеченість їм країн світу різна і змінюється як у часі, так і в просторі. Україна в цілому володіє значним сукупним ресурсним потенціалом, але його наявність, видовий склад та розміщення істотно різняться в регіональному аспекті.

Сукупний ресурсний потенціал - найважливіша складова частина економічних ресурсів суспільства. Він уявляє собою "сукупність взаємозалежних трудових, матеріальних і природних ресурсів, що визначають можливі досягнення об'єктивно обґрунтованого рівня народногосподарських результатів" [36, с.109]. Його оцінка, на думку ряду вчених, повинна визначатися у вартісному вирахуванні, що базується, у свою чергу, на положеннях теорії трудової вартості.

Виходячи з вище викладеного, трудовий фактор України, в основу якого покладені показники середньої заробітної плати і чисельність працюючих, складав у 90-і роки -

60,575 млрд. грн., потенціал основних і оборотних фондів - 61,485 млрд. грн., природно-ресурсний потенціал - 53,953 млрд. грн. [36, 112-113].

Показники забезпеченості сукупним ресурсним потенціалом значно відрізняються в регіональному розрізі (табл.2.1).

Таблиця 2.1

Сукупний ресурсний потенціал України

Області	Сукупний ресурсний потенціал			Частка області, (%)
	Млрд. грн.	У т.ч. ПРП млрд. грн.	% від сукупного	
<i>Східний макрорайон</i>	<i>77.550</i>	<i>24.990</i>	<i>32.2</i>	<i>44.1</i>
Дніпропетровська	16.004	5.81	35.4	9.1
Донецька	20.553	6.607	32.1	11.7
Запорізька	7.489	2.107	28.1	4.3
Луганська	12.145	4.741	39.0	6.9
Полтавська	6.099	1.911	31.3	3.5
Сумська	4.724	1.428	30.3	2.7
Харківська	9.936	1.315	23.3	5.6
<i>Західний макрорайон</i>	<i>71.115</i>	<i>20.598</i>	<i>29.0</i>	<i>40.4</i>
Вінницька	5.875	1.941	33.0	3.3
Волинська	3.059	0.913	29.8	1.7
Житомирська	4.684	1.571	33.5	2.7
Закарпатська	3.615	1.328	36.8	2.1
Івано-Франківська	4.090	1.219	29.8	2.3
Київська	13.636	2.150	15.8	7.7
Кіровоградська	4.584	1.642	35.8	2.6
Львівська	7.719	2.031	26.3	4.5
Рівненська	3.471	0.950	27.4	2.0
Тернопільська	3.397	1.137	33.5	1.9
Хмельницька	4.575	1.441	31.5	2.6
Черкаська	5.063	1.614	31.9	2.9
Чернігівська	4.976	1.976	39.7	2.8
Чернівецька	2.366	0.685	29.0	1.3
<i>Південний макрорайон</i>	<i>27.348</i>	<i>8.365</i>	<i>30.6</i>	<i>15.5</i>

Миколаївська	4.788	1.576	32.9	2.7
Одеська	8.752	2.003	22.9	5.0
Херсонська	4.718	1.580	33.5	2.6
АР Крим	9.090	3.207	35.2	5.2
Україна	176.013	59.953	30.7	100.0

Джерело: [36, с.114]

Як видно з табл.1.2, найбільшим сукупним ресурсним потенціалом володіють Донецька, Дніпропетровська, Київська, Луганська та Харківська області, на частку яких припадає більше третини його загальнодержавної величини. Ці ж області виокремлюються серед інших і значним природно-ресурсним потенціалом – 41% від загального ПРП України. Це вказує на те, що східні області та Київська область у цілому мають певні переваги над іншими стосовно можливостей свого економічного розвитку.

2.2. Геополітичне положення України та оцінка її територіальних ресурсів

Відповідно до класичного уявлення економічної теорії про фактор виробництва "земля" до нього включаються багато складових – територіальні ресурси (площа території, місце розташування країни або регіону, тобто економіко-географічне і геополітичне положення), конфігурація території, її природно-ресурсний потенціал. Останній, у свою чергу, підрозділяється на компоненти: власне земельний, водний, мінеральний, рослинний, фауністичний, рекреаційний.

Територіальні ресурси. Територія України – 603,7 тис. кв.км. За площею, яку вона займає в Європі Україна посідає 2-е місце після Росії. Забезпеченість її громадян територіальними ресурсами приблизно в 1,25 рази вище, ніж у пересічних європейців. Отже, і антропогенне навантаження на одиницю площі території країни теоретично повинні бути в 1,25 рази менше, ніж у закордонній Європі. Це є сприятливою передумовою для забезпечення стійкого розвитку її економіки.

Економіко-географічне положення це сукупність просторових відносин якого-небудь суб'єкту господарської діяльності (підприємства, населеного пункту, району, країни, групи країн) до інших, що розміщається поза його межами і що впливають або здатних впливати на його розвиток. Його аналіз для України, виконаний за методом "найближчого сусідства" (з використанням матриці топологічних відстаней) показує наступне:

1. У межах Європейського макрорегіону ієрархічний коефіцієнт її економіко-географічного положення K_i - один з найвищих - 1,05 ($K_i=1,05$). Попереду України за цим показником знаходяться лише Німеччина та Франція.

2. У межах ще більш великого макрорегіону (суперрегіону), куди включаються крім європейських країн ще Казахстан, республіки Середньої Азії, Закавказзя, Туреччина, країни Близького Сходу і Північної Африки, Україна також характеризується високим ієрархічним коефіцієнтом економіко-географічного положення - 1,11 ($K_i=1,11$). У даному випадку попереду України знаходяться Німеччина, Росія, Франція.

Виходячи з вище наведених показників топологічної оцінки економіко-географічного положення України, воно може бути охарактеризоване як одне з центральних і найбільш зручних для встановлення всебічних зовнішньоекономічних зв'язків, що сприяють розвитку її продуктивних сил.

Зручне транспортно-географічне положення України. Через її територію проходять залізничні й автомобільні магістралі, система трубопроводів, повітряні авіалінії, що з'єднують східні регіони Росії, Казахстан, Середню Азію, Закавказзя з країнами Центральної і Південної Європи. По території України проходять також і найкоротші шляхи, що з'єднують північні і центральні регіони Росії, а також країни Балтії і Скандинавії з країнами Чорноморського басейну. Однак інтенсивність вантажообігу і пасажиропотоків у даних напрямках, у порівнянні з західноєвропейськими масштабами у даний час відносно невелика (виключення - транзит нафти і природного газу), тому що це в значній мірі визначається рівнем розвитку продуктивних сил у країнах СНД і ступенем їх інтегрованості з навколишнім світом (поки що і перше і друге бажають бути кращими).

Територія України розташована в трьох природнокліматичних зонах – степовій, лісостеповій та лісовій (Полісся), які характеризуються в цілому сприятливими агрокліматичними умовами для виробництва основних культур помірного поясу, що створює гарні передумови для ведення багатогалузевого сільського господарства.

Геополітичне положення України, що враховує не тільки її географічну приуроченість, але і політичну, а також соціально-економічну ситуацію в країнах, що її оточують, можливо охарактеризувати як помірно-сприятливе. Україна не має спільних кордонів з високо розвинутими країнами Європи. Суміжні з нею держави: Росія, Беларусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Молдова а також ті, що знаходиться через Чорне море – Туреччина, Болгарія, Румунія, Грузія - середньо розвинуті. Крім того більшість з них знаходяться в стані реформацій своїх економічних систем і мають внутрішні труднощі розвитку. Очікувати ж значного позитивного впливу на розвиток економіки України з

боку високо розвинутих країн (що знаходяться в другій і третій "зонах сусідства" - Німеччини, Австрії, Італії, Франції й інших) на даному історичному етапі її життя, мало ймовірно. Можливо лише сподіватись, що вступ в травні 2004 року до ЄС наших східних сусідів та виникнення в Україні спільного кордону з інтеграційним угрупованням Європейського Союзу, покращить геополітичне положення країни.

Виходячи з сучасного геополітичного положення України її природними союзниками і стратегічними партнерами в економічному і політичному аспектах у доступному для огляду майбутньому реально можуть бути Росія, Польща, Туреччина. Мабуть, на деякий час ускладняться зовнішньоекономічні відносини України із східноєвропейськими країнами, які 1-го травня 2004 року вступили до Європейського Союзу. Знадобляться певні коригування цих відносин у відповідності з вимогами цієї організації до зовнішньої торгівлі з країнами, що не є членами ЄС.

Маючи виходи до морів Світового океану (але, нажаль, через внутрішні протоки Туреччини), Україна може встановлювати і розвивати свої зовнішньоекономічні зв'язки з багатьма країнами світу, включаючи США, Великобританію, Канаду й ін.

Конфігурації території України, що обчислюється за індексом Бойсу в межах від 0 до 200 (0 - сама компактна територія, тобто круг, 200 - сама незручна територія у вигляді витягнутої лінії) дорівнює 31,24. Це вказує на значну компактність та зручність конфігурації її території для внутрішніх торгово-економічних зв'язків, а також на можливість здійснювати охорону й обслуговування державного кордону порівняно незначними витратами (у цьому відношенні вона поступається в Європі лише Польщі, Франції, Іспанії, Угорщині).

2.3. Природні умови і ресурси (природно-ресурсний потенціал)

2.3.1. Компонентна структура

Природні умови і ресурси (див.12,с.29) - найважливіші компоненти будь-якої територіальної соціально-економічної системи, включаючи державу. Вони сприяють або утрудняють соціально-економічний розвиток країни і регіонів, впливають на їхню спеціалізацію, роль і місце в територіальному (міжнародному і міжрегіональному) поділі праці.

Україна відноситься до тих регіонів нашої планети, природні умови і ресурси яких усебічно вивчені і широко використовуються в господарській діяльності. Цьому сприяють значна територіальна концентрація тут виробництва і населення, високий рівень розвитку продуктивних сил, зручності економіко-географічного положення, унікальність окремих видів ресурсів.

Існує багато підходів до оцінки природних умов і ресурсів, а також їхнього значення в якості природної складової факторів виробництва. Найбільш зручним з позицій економічної науки для цієї мети є використання категорії природно-ресурсного потенціалу.

Поняття "природно-ресурсний потенціал" відноситься до тих, що найбільш часто вживаються в сучасній науковій і навчальній літературі (особливо географічній та економічній). Однак загальновизнаного його визначення поки не існує. Узагальнення наявних визначень даної категорії різними авторами дозволяє зробити наступне трактування: *природно-ресурсний потенціал (ПРП) території (акваторії) - це сукупна продуктивність природних ресурсів, виражене через їхню споживчу вартість у грошовому вимірі.*

При такому підході стає можливим оцінити - скільки того або іншого виду природного ресурсу може дати його джерело за одиницю часу і яка його ціна (наприклад, отриманого за рік якого-небудь виду сировини в грошовому вимірі), на який термін використання можна розраховувати при заданій інтенсивності експлуатації. Напевно, не вимагає доказу, що водні джерела в Криму і на Волині з однаковими витратами води будуть мати зовсім різні ПРП (потенціал - "сила" води в Криму буде більшим, ніж на Волині, де її споживча вартість, у порівнянні з Кримом, значно нижче).

Сфера взаємодії суспільства і природи охоплює не тільки ті ресурси, що безпосередньо експлуатуються, але і всі розвідані природні ресурси в цілому, тому в поняття ПРП включаються не тільки природні багатства, що використовуються в даний час, але і ті, котрі з тих або з інших причин ще не є в господарському кругообігу. Кількісне вираження ПРП території (акваторії) визначається його сумарною цінністю за всіма видами використання, тобто сумою добуток споживчої вартості одиниці ресурсу помноженої на його загальну кількість (продуктивність) у межах території, що досліджується.

Природно-ресурсний потенціал характеризується наявністю покомпонентної структури, яку утворюють земельні, водні, мінеральні, рослинні, фауністичні та рекреаційні ресурси.

Відповідно до методики, запропонованої проф. В.П. Руденко [36], в основу розрахунку потенціалу *земельних ресурсів* кладеться економічна оцінка сільськогосподарських угідь, що уявляє собою добуток середньої величини валової продукції помноженої на площу сільськогосподарських угідь. Оцінка потенціалу *водних ресурсів* здійснюється, виходячи із сумарного економічного ефекту, що одержується від використання води у провідних галузях народного господарства (у землеробстві,

наприклад, - вартість додаткової валової сільськогосподарської продукції, отриманої за рахунок зрошення). Потенціал родовищ *мінеральних ресурсів* обчислюється по показниках умовної річної продуктивності відповідних родовищ, помножених на розрахунковий термін їхньої експлуатації. Природно-ресурсний *потенціал лісових і інших рослинних ресурсів* розраховується за оптовими цінами 1 м³ деревини (або іншого виду рослинної продукції) помноженої на її середньорічний приріст. *Фауністичний* природно-ресурсний потенціал визначається по середньорічній продуктивності мисливських, рибних, медоносних і інших ресурсах, виражених у загальнодержавних цінах. Оцінка потенціалу *природно-рекреаційних ресурсів* розраховується за кількістю рекреантів, які можуть бути прийняті на відпочинок у різних регіонах країни і використання ними для цього вільного часу. Вартість зведеного часу може бути визначена величиною валового суспільного продукту, що створюється за одиницю часу.

Розрахований за вище описаними методиками ПРП України в сумарному вигляді та у еквіваленті до долара США виявився рівним 62,45 млрд. дол. Найбільша його частка припадає на східні регіони країни.

У структурному відношенні провідне місце в ПРП України належить земельно-ресурсному компонентові - 44,38 %, за тим йдуть мінеральний - 28,26 %, водний - 13,08 %, природно-рекреаційний - 9,64 %, рослинний (лісовий) - 4,17 %, фауністичний - 0,47 % (табл.2.1).

Таблиця 2.1

Компонентна структура природно-ресурсного потенціалу України, (%)

Області і макрорайони	% від ПРП України	Мінеральний	Водний	Земельний	Лісовий	Фауністичний	Рекреаційний
<i>Східний</i>	<i>46.4</i>	<i>53.5</i>	<i>8.2</i>	<i>30.3</i>	<i>1.4</i>	<i>0.4</i>	<i>6.2</i>
Дніпропетровська	10.9	68.9	4.8	21.3	0.3	0.4	4.3
Донецька	12.9	72.8	-	16.8	0.4	0.1	5.1
Запорізька	3.9	20.4	20.1	49.7	0.7	0.7	8.4
Луганська	8.8	73.8	6.8	13.8	0.8	0.2	4.6
Полтавська	3.5	11.5	11.0	68.1	2.9	1.1	5.4
Сумська	2.7	3.4	15.9	65.3	7.6	1.1	6.7
Харківська	4.3	14.2	11.4	54.6	3.9	0.6	15.3
<i>Західний</i>	<i>38.1</i>	<i>7.0</i>	<i>16.7</i>	<i>56.2</i>	<i>8.7</i>	<i>0.5</i>	<i>10.9</i>
Вінницька	3.6	2.1	9.7	79.1	3.5	0.5	5.1

Волинська	1.7	1.0	18.0	55.2	16.2	0.4	9.2
Житомирська	2.9	5.5	15.9	59.8	12.6	0.7	5.5
Закарпатська	2.5	3.0	31.5	19.4	17.4	0.1	28.6
Івано-Франківська	2.2	7.5	33.3	24.1	17.6	0.1	17.4
Київська	4.0	3.8	12.3	59.5	5.5	0.5	18.4
Кіровоградська	3.0	10.8	11.9	70.3	1.6	0.6	4.8
Львівська	3.7	22.5	22.7	29.2	11.1	0.2	14.3
Рівненська	1.8	5.0	16.4	55.0	16.1	0.7	6.8
Тернопільська	2.1	1.2	13.6	75.0	4.7	0.2	5.3
Хмельницька	2.7	3.5	13.8	72.6	3.8	0.4	5.9
Черкаська	3.0	5.8	12.7	67.7	4.6	0.9	8.3
Чернігівська	3.6	10.8	12.9	59.1	6.7	1.0	9.5
Чернівецька	1.3	5.2	18.3	50.0	12.6	0.2	13.7
<i>Південний</i>	<i>15.5</i>	<i>5.1</i>	<i>18.7</i>	<i>57.4</i>	<i>1.3</i>	<i>0.6</i>	<i>16.9</i>
Миколаївська	2.9	2.8	23.2	66.7	0.5	1.0	5.9
Одеська	3.7	1.8	11.1	71.8	1.3	0.5	13.5
Херсонська	2.9	1.6	22.7	67.1	1.0	1.2	6.4
АР Крим	6.0	10.0	19.3	39.0	1.8	0.3	29.6
Україна	100.0	28.3	13.1	44.4	4.2	0.5	9.5

Джерело: [36,с.125]

2.3.2. Земельно-ресурсний потенціал

Природною основою сільськогосподарського виробництва України є її земельний фонд, що складає понад 60 млн. га. У перерахунку на кожного жителя це становить 1,24 га землі, що приблизно на 15% більше аналогічного показника закордонної Європи (без Росії). Основну його частину утворюють сільськогосподарські угіддя - 41,8 млн. га (близько 70% площі всього земельного фонду). З одного боку це вказує на загальну, досить велику площу земель придатних для використання в сільському господарстві, а з іншого боку – на дуже високу ступінь господарського освоєння території країни і значне на її антропогенне навантаження. Особливо інтенсивно використовуються орні землі - 32,5 млн. га, що займають понад 56% земельної площі країни. За цим показником Україна стоїть в одному ряду Данією, Голландією, Угорщиною, Польщею, що виокремлюються серед інших країн високим рівнем сільськогосподарського виробництва.

У структурі ґрунтового покриву земельних угідь країни переважають родючі чорноземи (типові, звичайні, південні), що займають 55% площі її орних земель. (На

Україну припадає ¼ частка чорноземів світу). Особливістю чорноземних ґрунтів є значна товщина гумусного шару (до 12-15 см) і висока питома вага змісту гумусу (3,5-7,0%). Близько 10% ріллі мають оподзолені та деградовані чорноземи, 2,5% - солонцюваті ґрунти, 6% - чорноземні і дерено-чорноземні на супесях і піщаних породах. Інша частина ґрунтів - підзолисті (7%), оподзолені (5%), сірі лісові (близько 7%). Поширені також каштанові (близько 9%), лугові (2%), буроземи (менше 1%) і інші.

Якщо умовно прийняти якість земель України за 100 балів, то найбільш родючими і сприятливими для землеробства виявляться землі Тернопільській, Вінницькій, Черкаській областей - 140-145 балів. За ними йдуть Чернівецька, Київська - 130-135 балів, Полтавська, Хмельницька області і республіка Крим - 105-120 балів. Від 80 до 95 балів оцінюються землі Запорізької, Дніпропетровської, Львівської, Миколаївської, Харківської областей. Найбільш низьким балом сільськогосподарської цінності характеризуються землі Луганської області - 59 балів.

У структурі сільськогосподарських угідь 69,7% припадає на рілля, 6,3% - на багаторічні насадження, 24% - на пасовища і косовиці (табл.2.2).

Таблиця 2.2

Структура земельного фонду України за станом на 1.01.03 р. (тис.га)

Власники землі та землекористувачі	Загальна площа земель	Сільгосп-угіддя	Рілля	% від сільгосп-угідь	Сіножаті	Пасовища
Всього земель	60354,8	41800,4	32544,1	77,9	2410,2	5528,5
Сільгосп.підприємства	28267,0	26931,7	23403,5	86,9	984,1	1994,2
В т.ч. недержавні	26477,1	25412,0	22157,5	87,2	935,1	1835,0
Державні	1789,9	1519,7	1246,0	82,0	49,0	159,2
Громадяни	11386,6	10938,9	7905,1	72,3	835,2	1581,8
Інші користувачі	20701,2	3229,8	1235,5	31,4	590,9	1952,5

Складено за даними Держкомзему України

Сумарна оцінка земельно-ресурсного потенціалу України складає 26.61 млрд. грн. Найбільша його величина в Одеській, Вінницькій, Полтавській, Дніпропетровській, Київській, Харківській областях (табл.2.3).

Таблиця 2.3.

Потенціал земельних ресурсів сільськогосподарського призначення

Області	Площа сільськогос. угідь, (тис. га)	Вартість вал. продукції, (грн. / га)	Потенціал сільськогос. угідь, (млн. грн.)	Оцінка 1 га у балах
Дніпропетровська	2428.9	516.7	1254.8	87

Донецька	1960.2	566.3	1110.1	95
Запорізька	2197.0	477.0	1048.0	80
Кіровоградська	1957.4	590.2	1165.3	99
Луганська	1860.3	352.4	655.6	59
Полтавська	2082.9	624.7	1301.2	105
Сумська	1659.5	561.7	932.1	94
Харківська	2314.1	546.7	1265.1	92
Вінницька	1866.0	822.8	1535.3	138
Волинська	1018.9	494.6	503.9	83
Житомирська	1578.5	594.0	939.0	100
Закарпатська	439.2	585.5	259.2	98
Івано-Франківська	542.6	542.2	294.2	91
Київська	1642.8	778.3	1278.6	130
Львівська	1191.1	498.8	594.1	84
Рівненська	883.2	591.6	522.5	99
Тернопільська	983.3	866.5	852.0	145
Хмельницька	1460.6	716.1	1045.9	120
Черкаська	1335.1	818.1	1092.2	137
Чернігівська	2050.9	569.7	1168.4	95
Чернівецька	424.6	807.4	342.8	135
Миколаївська	2028.2	517.8	1050.2	87
Одеська	2471.9	581.5	1437.4	94
Херсонська	1931.6	548.4	1059.3	92
АР Крим	1798.9	695.5	1251.1	116
Україна	41800.4	597.1	23946.3	100

Джерело: [36, с.55].

Внаслідок високого рівня орних земель значну шкоду сільськогосподарським угіддям приносять водна та вітрова ерозія. Щорічні втрати ґрунту досягають близько 600 млн.т, в тому числі 20 млн. т – гумусу. До 4 млн. га земель мають певну ступінь забруднення радіонуклідами. Через збільшення несільськогосподарського використання земель їх площа в розрахунку на одного мешканця України поступово скорочується (рис.2.1).

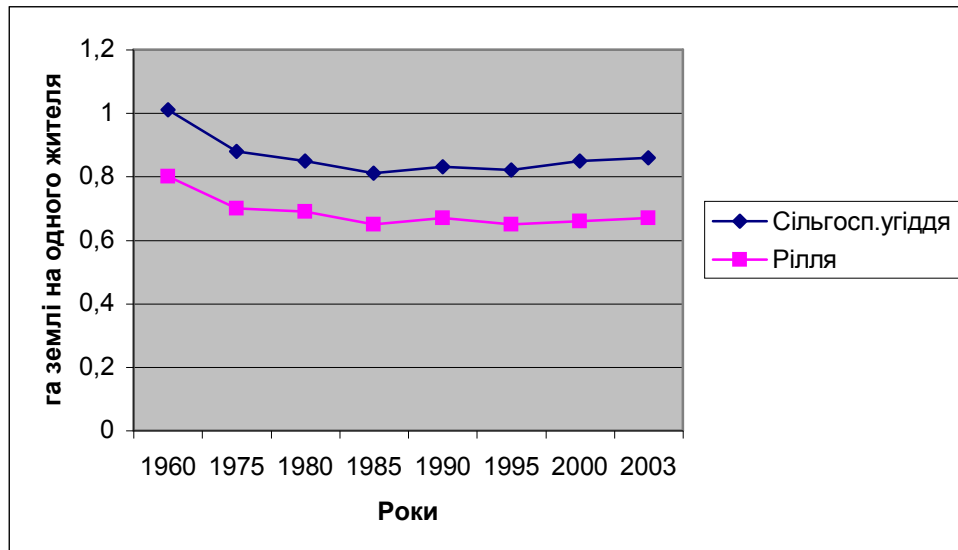

Рис. 2.1 Динаміка змін площі земель на одного мешканця України (га)

Нераціональне використання, неякісна обробка землі, порушення балансу споживчих речовин призводить до погіршення її агротехнічних якостей.

2.3.3. Водно-ресурсний потенціал

Україна відноситься до країн, що характеризується напруженим водогосподарчим балансом. Це зумовлено відносно обмеженими запасами водних ресурсів і високим рівнем їхнього використання.

Основним джерелом формування і поповнення водних ресурсів України слугують атмосферні опади, розподіл яких як у часі, так і в просторі дуже нерівномірний. З цим переважно пов'язані розходження в природній забезпеченості території країни водними ресурсами. Важливим фактором, що впливає на формування водних ресурсів, є також випаровування з поверхні, що зростає з північно-заходу на південний схід. Різниця між кількістю опадів, що випадають, і величиною випаровування (коефіцієнт стоку) зумовлює водозабезпеченість території, формуючи її власні водні ресурси. Їхній обсяг складає 50,7 км³/рік.

Крім водних ресурсів місцевого формування на територію України надходить ще понад 159 км³ води в рік із суміжних країн завдяки транзитному стоку по Дунаю, Дніпру, Сіверському Дінцю і деяким іншим рікам. Однак переважаюча частина цього річкового припливу припадає на Кілійський рукав Дунаю (123 км³/рік), що заходить на територію України в її периферійній частині і на невеликому протязі. До того ж Дунай приймає стоки більшості країн Центральної і Східної Європи, води його забруднені і не

придатні для широкого водокористання. Що стосується транзитного стоку інших рік, то він може бути зарегульований (і частково вже зарегульований) у їхній верхній течії й у такий спосіб опиниться "перехопленим" ще до надходження в межі України.

Ресурси підземних вод України складають $5,6 \text{ км}^3$. З їхнім обліком і обліком ресурсів поверхневого стоку, сумарний водно-ресурсний потенціал країни дорівнює $56,3 \text{ км}^3$ у рік. Це так звані власні водні ресурси, що формуються в межах України і на використання яких може гарантовано орієнтуватися економіка держави.

З врахуванням вище відзначеного, реальна забезпеченість водними ресурсами одного жителя України складає 1080 м^3 на рік, що приблизно в 10 разів менше середньосвітового аналогічного показника (11000 м^3). Значно нижче середньосвітового показника і питома водозабезпеченість одиниці площі території України. Вона складає близько 83 тис. куб. м/рік на кв. км. (у той час, як у світі - 268 тис., у Росії - більш 200 тис., у США - 363 тис., у Франції - 441 тис.).

Поверхневий стік в Україні характеризується значною нерівномірністю в часі й у просторі. У весняну повідь, протягом 2-3 тижнів проходить 60-70% річного річкового стоку. Сильно зростаючу кількість води у цей період важко використовувати, а в окремих регіонах вона приносить навіть стихійні лиха (наприклад, у Закарпатті). Узимку й особливо влітку, коли потреби у воді різних галузей господарства зростають - річковий стік істотно скорочується. Це вимагає його сезонного, а в ряді випадків багаторічного регулювання і навіть штучного міжбасейнового перерозподілу.

На даний час на території України створено більш 900 водоймищ загальною площею близько 1000 тис. га і сумарним обсягом води 52 км^3 , що приблизно дорівнює середньорічному стокові Дніпра. Кількість ставків перевищує 24 тис., а їхня загальна площа досягає 210 тис. га. Сумарний обсяг води в ставках - близько 3 км^3 .

Найбільша кількість ставків та водосхливищ розміщується в басейнах Дніпра, Південного Бугу, Дністра і Сіверського Дінця, де на 1 км^2 площі водозбору припадає 1-2 га водної площі ставків і водосховищ. Найбільші водосхливища створені на Дніпрі (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське). Відносно великі водосховища є також на Дністрі (Дністровські), Сіверському Дінці і його притоках (Печенізьке, Червонооскільське, Краснопавлівське), Південному Бузі (Ладизинське), Інгульці (Карачунівське) і інших ріках (табл.2.4).

Найбільші водосховища України

Водосховища	Ріка	Площа, (км ²)	Обсяг корисний (км ³)	Обсяг повний (км ³)
Київське	Дніпро	922	1.20	3.73
Канівське	- " -	675	0.30	2.62
Кременчуцьке	- " -	2250	9.0	13.50
Дніпродзержинське	- " -	567	0.30	2.45
Дніпровське	- " -	410	0.86	3.30
Каховське	- " -	2155	6.88	18.20
Дністровське	Дністер	142	2.00	3.00
Печенізьке	Сів.Донець	86	0.36	0.38
Червонооскільське	Оскіл	122	0.46	0.48
Краснопавлівське	Берека	35	0.41	0.41
Ладижинське	Південний Буг	21	0.07	0.15
Старобешевське	Кальмиус	9	0.03	0.04
Карачунівське	Інгулець	4	0.29	0.31
Сімферопольське	Салгір	3	0.03	0.04
Партизанське	Альма	2	0.03	0.03

Джерело: [9].

Регулювання річкового стоку зі створенням значної кількості ставків і водоймищ дозволило практично подвоїти водно-ресурсний потенціал України. Однак разом з цим порушився гідрологічний режим рік, змінився водний баланс, що складався століттями (за рахунок збільшення випаровування з поверхні водоймищ і ставків, інфільтрації і ін.), скоротився стік рік у нижній течії. Усе це спричинило не тільки кількісні, але і якісні зміни у водних ресурсах поверхневого стоку.

Значні ресурси вод багаторічних нагромаджень є в озерах. Їхня загальна кількість - близько 20 тисяч, але тільки 7 тис. з них мають кожне площу 0,1 км² і більше. Середній показник "озерності" території України невеликий - 0,3%. Сумарний обсяг прісної води в них - 2,3 км³. Крім цього в солоних озерах і лиманах є ще близько 3,6 км³ солоних і солонуватих вод.

Більшість озер розташована в заплавах Дунаю, Дніпра, Прип'яті, Десни, Самари, малих рік Полісся. Вони, як правило, не великі за площею і не глибокі, розміри їх не стабільні.

Відносно не висока природна водозабезпеченість, при дуже нерівномірному розподілі опадів у часі й у просторі, зумовило те, що приблизно 2/3 території країни знаходиться в умовах недостатнього і нестійкого природного зволоження, а багато із споживачів води - населені пункти, промислові і сільськогосподарські підприємства відчують її дефіцит.

Досить обмежені гідроенергетичні ресурси. Їх сумарний валовий потенціал обчислюється в 44,7 млрд. квт.г. З цієї кількості технічно можливі до використання гідроенергоресурси складають 21,5 , а економічно доцільні - тільки 16 млрд. квт.г.

Основна частина економічно доцільних до використання гідроенергоресурсів уже задіяна в господарському обігу і можливості їхнього подальшого освоєння практично вичерпані.

У сумарному обчисленні потенціал водних ресурсів оцінюється в 7054 млн. грн. (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Потенціал водних ресурсів (млн. грн.)

Області	Потенціал водних ресурс. як "технологіч. сировини" - усього	У т.ч. місцевий стік	Гідроенергетичний потенціал	Сумарна оцінка
Дніпропетровська	261.9	81.6	19.1	281.0
Донецька	318.9	93.1	1.2	320.1
Запорізька	397.7	55.1	24.9	422.5
Кіровоградська	191.0	100.9	4.1	195.1
Луганська	318.9	129.8	2.3	321.2
Полтавська	201.8	165.8	8.7	210.5
Сумська	226.2	226.2	1.2	227.4
Харківська	263.1	173.0	1.7	264.8
Вінницька	184.7	184.7	2.9	187.6
Волинська	164.0	164.0	0.6	164.6
Житомирська	248.7	248.7	1.0	249.7
Закарпатська	385.2	285.2	33.0	418.2
Івано-Франківська	390.2	390.2	16.0	406.2
Київська	257.7	167.6	7.4	265.1
Львівська	452.4	452.4	8.3	460.7
Рівненська	154.9	154.9	1.3	156.2

Тернопільська	151.4	151.4	3.0	154.4
Хмельницька	196.4	196.4	1.9	198.3
Черкаська	199.1	109.0	5.8	204.9
Чернігівська	250.5	250.5	4.2	254.7
Чернівецька	117.1	117.1	8.3	125.4
Миколаївська	360.4	45.0	5.6	366.0
Одеська	219.8	32.6	2.8	222.6
Херсонська	355.5	13.1	3.8	359.3
АР Крим	615.5	74.8	2.8	618.3
Україна	6882.9	4163.9	171.9	7054.8

Важливу роль в економіці України грає використання мінеральних вод.

Розвідані близько 90 родовищ мінеральних водних джерел з цілющими властивостями, з яких 35 використовуються.

У Вінницькій, Хмельницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Донецькій, Кіровоградській, Київській і Черкаській областях радонові водні джерела застосовуються для лікування захворювань опорно-рухової системи. У Волинській, Луганській, Запорізькій областях бромовтримуючи, а у Львівській - сульфідотримуючи водні джерела (всесвітньо відомий курорт у Трускавцях), використовуються для лікування захворювань нирок, печінки, кишкового тракту і мочевивідних шляхів.

Джерела мінеральних лікувальних вод знаходяться і використовуються в Закарпатті, Криму, Донбасі, в Одеській, Харківській, Полтавській і інших областях України.

Термальні води України вивчені недостатньо. Однак уже в даний час становлять практичний інтерес термальні ресурси Карпат, Закарпаття, Криму.

Температура термальних вод Закарпаття на глибині 450 м дорівнює 40 градусам, 1000 і 2000 м - відповідно 70 і 100 градусам. У Криму температура термальних вод на глибині 1000 м дорівнює 60-70, на глибині 2000 м - 80-100 градусам. Відносно неглибоке залягання термальних вод і їхня висока температура уможливають їхнє використання в господарських цілях - для обігріву теплиць, житлових приміщень, виробництва електроенергії й ін.

2.3.4. Потенціал мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів

Україна відносно багата мінерально-сировинними і паливно-енергетичними ресурсами. Налічуються більше 8000 родовищ, що містять понад 80 видів різних

мінералів. Вони включають металеву і нерудну сировину для металургії, гірничо-хімічну сировину, природні будівельні матеріали, вугілля, нафту, газ і інше. Їх сумарний природно-ресурсний потенціал оцінюється в 17,3 млрд. дол. США. Переважну частину цієї вартості складають паливно-енергетичні ресурси - 71,9 %, далі йдуть ресурси металевої сировини - 16,6%, будматеріали - 6,9%, нерудна сировина для металургійної промисловості - 2,3%, гірничо-хімічна сировина - 2,2% (табл.2.6).

Таблиця 2.6

Мінерально-сировинний і паливно-енергетичний потенціал України

Район, область	Паливно-енергетичні	Металеві	Нерудна сировина для чорн. металургії	Гірничо-хіміч. сировина	Будів. матеріали	% від сумарного ПРП України
<i>Східний макрорайон</i>	76.3	17.6	1.8	0.9	3.4	24.80
Дніпропетровська	51.1	45.9	1.1	-	1.9	7.51
Донецька	91.6	0.2	3.6	1.7	2.9	8.91
Запорізька	-	84.8	2.8	-	12.4	0.80
Луганська	98.2	-	-	0.1	1.7	6.48
Полтавська	27.1	60.1	-	-	12.8	0.40
Сумська	13.8	-	-	5.3	33.0	0.10
Харківська	76.1	-	2.1	5.0	16.8	0.60
<i>Західний макрорайон</i>	48.8	0.8	1.3	16.4	32.7	2.66
Вінницька	6.7	-	-	-	93.3	0.07
Волинська	33.3	-	-	-	66.7	0.02
Житомирська	48.8	-	0.5	-	46.2	0.16
Закарпатська	13.1	24.1	-	37.7	25.1	0.08
Івано-Франківська	42.1	-	-	40.4	17.5	0.17
Київська	59.2	-	2.5	-	38.3	0.15
Кіровоградська	67.7	10.9	2.1	-	19.3	0.33
Львівська	51.1	-	-	33.8	14.6	0.85
Рівненська	-	-	-	-	100.0	0.10
Тернопільська	5.7	-	-	-	94.3	0.03
Хмельницька	3.0	-	-	-	97.0	0.10
Черкаська	44.5	-	9.3	-	46.2	0.17
Чернігівська	90.2	-	0.3	-	9.5	0.39
Чернівецька	9.3	-	-	-	90.7	0.07

<i>Південний макрорайон</i>	<i>2.0</i>	<i>33.1</i>	<i>23.9</i>	<i>-</i>	<i>41.0</i>	<i>0.79</i>
Миколаївська	-	-	-	-	100.0	0.08
Одеська	-	-	-	-	100.0	0.07
Херсонська	-	-	-	-	100.0	0.05
АР Крим	2.8	44.1	31.9	-	21.2	0.59
Україна	71.9	16.6	2.3	2.3	6.9	28.26

Україна має у своєму розпорядженні значні ресурси залізних і марганцевих руд (за запасами останніх вона посідає після ПАР друге місце у світі).

Згідно даним Державного комітету з геології, вона має в межах Українського кришталевого масиву родовища золота, прогнозні запаси якого на думку окремих спеціалістів, дорівнюють запасам Канади або Австралії.

Є родовище радіоактивних елементів, невеликі запаси титано- і нікеля утримуючих руд, а також ртуті.

Розподіл викопної сировини і паливно-енергетичних ресурсів по території країни зумовлений геологічною історією її розвитку і тектонічною будівлею. У межах Українського кришталевого щита, що займає центральну частину країни, зосереджені великі родовища залізних руд (Кривий Ріг, Кременчук, Белозерка), марганцевих руд (Нікополь, Марганець). Тут також знаходяться родовища титанових і нікелевих руд, урану. Можливі запаси міді та золотоносні родовища. Близьке залягання від поверхні (або навіть виходи на поверхню) ділянок кришталевого масиву дозволяють вести розробку гранітів, гранітодіоритів, базальтів і інших кришталевих порід для одержання щебеню, буту й інших природних будівельних матеріалів.

У межах тектонічних западин - Дніпровсько-Донецькій на сході, Галицько-Волинської на заході і Причорноморської на півдні - є нафто- і газonosні шари; тут же сконцентровані основні запаси кам'яного вугілля (Донецький, Львівсько-Волинський басейни), кам'яної солі (Артемівське родовище), калійної солі (Калуш), самородної сірки (Яворів). Практично повсюдно є глини, піски, сировина для цементної промисловості.

Аналіз наявності на території України корисних копалин і забезпеченості ними її економіки дозволяє оцінити ресурси викопного паливно-енергетичного і мінерально-сировинного потенціалу як помірно-сприятливі для розвитку продуктивних сил.

Відносно добре країна забезпечена залізними і марганцевими рудами, що не тільки цілком покривають потреби чорної металургії, але і можуть частково експортуватися. Гірше обстоїть справа з енергоносіями, особливо з нафтою і природним газом, внутрішні потреби в яких задовольняються на 15-20 %. Запаси вугілля, хоча і великі, але умови

залягання вугленосних шарів (на глибині 1000 м і більш), їхня малопотужність, загазованість і обводненість роблять їхню розробку мало рентабельною. Бідна Україна рудами кольорових металів.

2.3.5. Потенціал лісових ресурсів

Лісовкрита площа України дорівнює 9,2 млн. га, що складає 14,3 % її території. На більшій частині території країни ліси виконують переважно санітарно-оздоровчі та природоохоронні функції. Лише Карпати та Полісся, де лісистість досягає 20-40%, забезпечують сировиною народне господарство країни.

Позитивним боком лісових ресурсів України є відносно швидкий приріст деревини - 4 м³ на 1 га, що більш, ніж у 2 рази вище аналогічного показника в Росії або скандинавських країнах. При цьому на деревостій високої продуктивності припадає до 75% усієї лісовкритої площі. Переважають хвойні породи (сосна, ялина) - 54% і твердолистяні (дуб, бук, граб) - 40%. Потенціал лісових ресурсів України оцінюється в 2250 млн. грн., що складає лише 4,2% її сумарного ПРП. Основна частина лісового потенціалу країни припадає на Західний регіон (табл.2.7).

Таблиця 2.7

Лісовий потенціал України

Регіон, область	Площа лісів, тис. га	Запаси насаджень, м ³ /га	Оцінка 1 га лісу, балів	Лісовий потенціал, % від ПРП
<i>Східний макрорайон</i>	<i>1572.8</i>	<i>115</i>	<i>91</i>	<i>0,66</i>
Дніпропетровська	127.2	49	52	0.04
Донецька	148.4	98	74	0.05
Запорізька	45.7	38	58	0.03
Луганська	256.2	81	48	0.07
Полтавська	229.4	129	99	0.10
Сумська	405.3	192	111	0.20
Харківська	360.6	137	97	0.17
<i>Західний макрорайон</i>	<i>7008.9</i>	<i>181</i>	<i>105</i>	<i>3.31</i>
Вінницька	319.5	127	73	0.13
Волинська	650.5	105	88	0.27
Житомирська	985.3	155	81	0.37
Закарпатська	660.8	285	138	0.43
Івано-Франківська	596.9	225	143	0.40
Київська	636.8	178	80	0.22
Кіровоградська	118.5	115	81	0.05
Львівська	636.1	176	157	0.42
Рівненська	765.4	107	85	0.28
Тернопільська	185.5	124	115	0.10
Хмельницька	264.0	124	87	0.10
Черкаська	304.6	143	98	0.14

Чернігівська	637.4	155	88	0.25
Чернівецька	247.6	232	141	0.16
Південний макрорайон	617.1	98	72	0.20
Миколаївська	63.3	45	58	0.01
Одеська	151.4	90	52	0.05
Херсонська	107.4	78	60	0.03
АР Крим	285.0	121	78	0.01
Україна	9198.8	164	100	4.17

Джерело: [36].

Потреби в деревині за рахунок власних ресурсів Україна може задовольняти на 30-40 %.

2.3.6. Потенціал фауністичних ресурсів

Сучасний стан, перспективи і територіальна диференціація потенціалу фауністичних ресурсів значною мірою зумовлені впливом господарської діяльності людини. Оскільки переважна частина території України залучена до господарського обігу, а її природні комплекси окультурені - питома вага фауністичних ресурсів незначна - менш 0,5% від сумарної величини ПРП. Основним підвидом у їхній структурі виступають медоносні ресурси (68,6%). За ними йдуть рибні (28,8%) і мисливські (2,6%) ресурси. У територіальному аспекті розподіл фауністичних ресурсів нерівномірний. Виокремлюються відносно значними ресурсами Полтавська, Дніпропетровська, Чернігівська, Херсонська області. Досить незначні вони в Тернопільській, Івано-Франківській, Закарпатській, Чернівецькій областях.

Продуктивність фауністичних ресурсів України може бути істотно збільшена. Однак це вимагає поліпшення кормової бази, інтенсифікації селекційної роботи, більш ефективного використання ставкового господарства, створення сприятливих умов для зростання поглов'я диких звірів, птахів і ін.

2.3.7. Природно-рекреаційний потенціал

Природно-рекреаційний потенціал є складовою частиною рекреаційних ресурсів України (до яких окрім природних включаються ще соціально-економічні рекреаційні ресурси – культурні об'єкти, пам'ятники архітектури, історії, археологічні стоянки, етнографічні музеї, місця, пов'язані з життям, перебуванням видатних вчених, письменників, авторів, політичних діячів).

Територія України знаходиться в природнокліматичних умовах, які практично можна охарактеризувати як комфортні для життєдіяльності людини. Крім цього вона

володіє значними рекреаційними можливостями для організації відпочинку й оздоровлення населення.

Природно-рекреаційними ресурсами володіють практично всі області країни. Виокремлюються південні приморські області: Одеська, Миколаївська, Херсонська, Донецька, Запорізька, а також республіка Крим, де значну частку становлять сонячні дні, а води прилеглих Чорного і Азовського морів добре прогріваються у літню пору. Наявність великої кількості фруктів і овочів створюють тут сприятливі умови для відпочинку й оздоровлення мільйонів людей. Особливо виділяється м'яким, цілющим субтропічним кліматом і теплим морем Південний берег Криму, який здатний приймати щорічно до 20 млн. відпочиваючих.

Унікальні природно-рекреаційні ресурси є в Карпатах, Прикарпатті і Закарпатті. Тут м'які і сніжні зими, вологе літо, помірно-тепла і суха осінь. Гірські райони характеризуються чистим повітрям, влітку і восени насичені ароматом хвойних лісів і різнотрав'я. Узимку товщина снігового покриву досягає 40-80 см. Тому Карпати надзвичайно привабливі для організації в них не тільки літнього, але і повноцінного зимового відпочинку. Достаток мінеральних цілющих джерел слугує гарною передумовою для створення на основі їхнього використання різного роду здравниць.

Великими можливостями для організації баз відпочинку, туристичних маршрутів, полювання й аматорського рибальства володіє Полісся. Тут зосереджені значні площі лісів, чисельні озера і ріки; м'яка і тепла зима, нежарке вологе літо. На жаль, аварія на Чорнобильській АЕС частково скоротила площу Полісся, придатну для активної господарської діяльності і рекреацій. Проте Західне Полісся, що не постраждало від Чорнобильської аварії, як і раніше привабливе для туристів і відпочиваючих. Тут є можливості для створення мережі автокемпінгів, баз відпочинку, туристичних маршрутів, полювання і рибальства. Особливою рекреаційною привабливістю виокремлюється північний захід країни, що одержав назву у фахівців Українське поліське поозер'є.

Перспективними для розширення використання рекреаційних можливостей є лісостепова зона України, багата широколистяними лісами, ріками, мінеральними джерелами. Тут популярністю користуються радонові джерела у Вінницькій, Хмельницькій, Київській, Черкаській, Кіровоградській областях, хлоридно-натрієві - у Полтавській області, гідро-карбонатно-кальцієво-натрієво-магнієві - у Харківській. На базі їхнього використання вже створені і функціонують курортні здравниці в Хмільниках (Вінницька область), Миргороді (Полтавська область), Березівці, Рай-Єленовці (Харківська область) і інші.

Потенційними ресурсами лікувального призначення володіють соляні шахти в Закарпатті і Донбасі. У Закарпаття, на місці вироблених соляних шахт у сел. Солотвіно функціонує алергологічна лікарня, де проходять курс лікування люди, що страждають астматичними захворюваннями. Можливості для розвитку подібних лікувальних установ є на базі соляних шахт Артемівська. У Славянську, на базі лікувальних грязей та мінеральної води функціонує цілий курортний комплекс.

Багатство української природи, що складає основну частину її рекреаційного потенціалу, доповнюється чисельними історико-архітектурними пам'ятками. Великою популярністю користуються древні архітектурні ансамблі Києва, пам'ятники зодчества Львова, Одеси, Полтави, Ужгорода, інших великих і малих міст країни. Усі вони посилюють рекреаційно-туристичний потенціал України, який при правильній комерційній постановці його використання може зробити багато корисного як громадянам України, так і закордонним гостям, поповнюючи одночасно прибуткову частину її національного бюджету.

Україна має великі можливості для активізації рекреаційної діяльності в європейському масштабі з залученням туристів з інших держав. Тільки два найбільш перспективних у цьому напрямку регіони країни - Азово-Чорноморське узбережжя і Карпати - дозволяють забезпечити в рік природними (у тому числі і лікувальними) ресурсами рекреантів у кількості, що перевищує більш, ніж у 2 рази чисельність населення України.

У сумарному обчислюванні природно-рекреаційний потенціал України оцінюється більш, ніж у 5,7 млрд. грн. (90-і роки), що складає 9,6% інтегрального ПРП України (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Природно-рекреаційний потенціал України

Район, область, республіка	Природно-рекреаційний потенціал		
	% від сумарного ПРП України	У тому числі: відпочинок і туризм	Ресурси санітарно-курортного лікування
<i>Східний макрорайон</i>	<i>2,84</i>	<i>82</i>	<i>18</i>
Дніпропетровська	0,47	84	16
Донецька	0,61	83	17
Запорізька	0,33	84	16
Луганська	0,40	84	16
Полтавська	0,19	81	19
Сумська	0,18	82	18
Харківська	0,66	75	25
<i>Західний макрорайон</i>	<i>4,18</i>	<i>77</i>	<i>23</i>

Вінницька	0,18	61	39
Волинська	0,16	80	20
Житомирська	0,16	81	19
Закарпатська	0,70	57	43
Івано-Франківська	0,39	84	16
Київська	0,73	83	17
Кіровоградська	0,15	81	19
Львівська	0,54	70	30
Рівненська	0,12	80	20
Тернопільська	0,11	79	21
Хмельницька	0,16	80	20
Черкаська	0,25	81	19
Чернігівська	0,35	81	19
Чернівецька	0,17	79	21
<i>Південний макрорайон</i>	<i>2,62</i>	<i>67</i>	<i>33</i>
Авт. Республіка Крим	1,76	60	40
Миколаївська	0,17	84	16
Одеська	0,50	41	59
Херсонська	0,19	84	16
Україна	9,64	75	25

Джерело: [36, с.103].

2.3.8. Природоохоронні комплекси

Згідно Закону України “Про природно-заповідний фонд України” на території країни функціонують природоохоронні комплекси – природні заповідники, природні національні парки, заказники, а також пам’ятники природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам’ятники садово-паркового мистецтва (табл.2.9).

Таблиця 2.9

Природно-заповідний фонд України

	Кількість	Тис. гектарів
Природні заповідники	12	119,5
Біосферні заповідники	3	159,6
Природні національні парки	5	184,6
Регіональні ландшафтні парки	17	169,2
Заказники:		
Загальнодержавного значення	259	341,2
Місцевого значення	1926	579,7
Пам’ятники природи:		
Загальнодержавного значення	119	4,7
Місцевого значення	2795	14,7
Заповідні урочища	755	78,5
Ботанічні сади:		
Загальнодержавного значення	18	1,9
Місцевого значення	1	0,45

Дендрологічні парки:		
Загальнодержавного значення	24	1,3
Місцевого значення	3	0,15
Зоологічні парки:		
Загальнодержавного значення	6	0,1
Місцевого значення	1	0,42
Парки – пам'ятники садово-паркового мистецтва:		
Загальнодержавного значення	84	5,8
Місцевого значення	414	6,9
Разом	6445	1667,9

Джерело: П.О. Масляк, П.Г.Шищенко Географія України. –К.: “ЗОДІАК-ЕКО”, 1996.- С.378.

Не дивлячись на відносно значну кількість об'єктів природно-заповідного фонду, їх загальна площа 1667,9 тис.га, складає всього 2,76% території України. Це в перерахунку на одиницю площі і одну людину значно поступається іншим країнам (табл..2.10, 2.11).

Природні заповідники – це науково-дослідні просторові утворення, в яких охороняються типові або унікальні для даної території або акваторії природні комплекси. Вони повністю виключаються з господарського використання. В Україні їх – 15. З них – 3 біосферні заповідники і 12 – природні заповідники.

Біосферні заповідники (у світі їх нараховується до 300) створюються за рішенням ЮНЕСКО. В Україні біосферними заповідниками є Асканія-Нова, Карпатський, Чорноморський. До природних заповідників відносяться – Дунайські Плавні, Канівський, Карадазький, Луганський, Мис Мартьян, Поліський, Розточчя, Український степовий, Ялтинський гірсько-лісовий, Дніпровсько-Орільський, Медобори, Кримський.

Природні національні парки: Азово-Сиваський, Вижницький, Карпатський, Сенебір, Шацький використовуються як природоохоронні науково-дослідні комплекси. Але в їх межах дозволяється певна рекреаційна та господарська діяльність.

Підводячи підсумок розгляду природно-ресурсного потенціалу України, як одного з факторів виробництва (економічного ресурсу суспільства) можна зробити наступні висновки:

1. Територія країни, її площа, конфігурація, економіко-географічне положення помірно сприятливі для розвитку продуктивних сил.
2. Рельєф, кліматичні умови, ґрунтово-рослинний покрив сприяють розвитку сільського господарства (як рослинництву, так і тваринництву). Певні труднощі уявляють дефіцит природного зволоження на півдні і його надлишок на північному заході

(Полісся), що вимагає додаткових витрат на водогосподарчі меліорації (зрошення й осушення).

3. Є мінеральні ресурси для розвитку:

- чорної металургії (залізні і марганцеві руди, сорти вугілля, що коксуються, нерудна сировина й ін.);
- неорганічної хімії (самородна сірка, калійна і кам'яна сіль);
- промисловості будівельних матеріалів (мергель, каолін, керамзитові й інші глини, скляні піски, граніт і ін.).

За невеликим винятком відсутня сировинна база для кольорової металургії. Недостатні ресурси для розвитку хімії органічного синтезу, лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості. Існує дефіцит енергоносіїв - нафти, природного газу. Запаси вугілля хоч і значні, однак великі глибини залягання, малопотужність шарів, їх обводненість і загазованість роблять видобуток небезпечним для життя шахтарів, а також мало рентабельним і навіть збитковим (собівартість видобутку 1 т українського вугілля в кілька разів вище, ніж собівартість у головних світових експортерів вугілля - Австралії, США і ПАР).

4. Значні рекреаційні ресурси природного, історико-архітектурного, культурного характеру, узбережжя теплих морів, середньо високі, покриті лісом гори, Поліське Поозер'є, чисельні пам'ятники історико-архітектурного призначення можуть стати, при комерційній постановці використання, джерелом істотних надходжень коштів і стати імпульсом, що сприятиме відновленню господарського розвитку країни.

5. Обмежені лісові і водні ресурси. Відносно мало захищених територій (природних резервацій, національних парків, ландшафтів і пам'ятників природи, що охороняються). Показники питомої забезпеченості одиниці площі й одного жителя водними і лісовими ресурсами нижче середніх світових показників і аналогічних показників у ряді інших країн (табл. 2.10, 2.11).

Таблиця 2.10

Індекси забезпеченості територій країн і регіонів світу компонентами ресурсів природного середовища

Країна (регіон)	Лісові ресурси	Захищені території	Річковий стік	Інтегральний Індекс
Світ у цілому	1	1	1	1
Європа - без экс-СРСР	1.05	1.51	1.44	1.33
Франція	0,85	1.38	0.90	1.04
Польща	0.90	1.38	1.51	0.93
Екс-СРСР	1.16	0.46	0.57	0.73

Естонія	1.46	1.33	0.76	1.18
Латвія	0.64	1.70	0.72	1.02
Литва	1.37	1.87	0.83	1.36
Беларусь	1.06	0.17	0.48	0.57
Молдова	0.40	0.05	0.12	0.19
Росія	1.44	0.57	0.69	0.90
<i>Україна</i>	<i>0.54</i>	<i>0.32</i>	<i>0.26</i>	<i>0.37</i>

Таблиця 2.10

Індекси забезпеченості населення країн і регіонів світу компонентами ресурсів природного середовища

Країна (регіон)	Лісові ресурси	Захищені Території	Річковий стік	Інтегральний Індекс
Світ у цілому	1	1	1	1
Європа - без екс - СРСР	0.42	0.59	0.59	0.50
Франція	0.36	0.59	0.37	0.44
Польща	0.31	0.47	0.18	0.31
Екс - СРСР	3.85	1.47	1.91	2.64
Естонія	1.75	1.59	0.92	1.37
Латвія	0.67	1.76	0.76	1.06
Литва	0.74	1.00	0.44	0.68
Беларусь	0.95	0.18	0.43	0.62
Молдова	0.12	0.01	0.04	0.12
Росія	7.30	2.82	3.50	4.67
<i>Україна</i>	<i>0.27</i>	<i>0.18</i>	<i>0.13</i>	<i>0.27</i>

За С.А.Лісовським і Л.Г.Руденко [42,с.59, 60]

Питання для самоконтролю знань:

1. Дайте визначення факторам виробництва і назвіть їх основні складові.
2. Розкрийте сутність поняття "сукупний ресурсний потенціал", що входить до його складу? Чому дорівнює його величина в Україні і як він розподіляється в регіональному розрізі?
3. Викладіть сутність понять "геополітичне й економіко-географічне положення" і дайте їм оцінку стосовно України.
4. Дайте визначення поняттю "природно-ресурсний потенціал" (ПРП), які компоненти утворюють його структуру?

5. Який з компонентів ПРП найважливіший в Україні, чому дорівнює його питома вага в структурі ПРП?
6. Який із компонентів ПРП має найменшу питому вагу в структурі ПРП України?
7. Яка область володіє найбільшим ПРП? Яка з областей характеризується найменшим ПРП?
8. Яка область має у своєму розпорядженні найбільший водно-ресурсний потенціал? Мінерально-ресурсний потенціал? Рослинний, фауністичний, рекреаційний потенціал?
9. Дайте оцінку земельно-ресурсному потенціалові України. Порівняйте її з іншими країнами (Європи і світу).
10. Складіть загальну оцінку природно-ресурсному потенціалові України в контексті його ролі і значення для розвитку економіки країни і її зовнішньоекономічних зв'язків.
11. Назвіть найважливіші природоохоронні комплекси України.
12. Чим природні заповідники відрізняються від національних парків. Назвіть національні парки України. Яка діяльність дозволяється у їх межах? Перелічіть біосферні заповідники України.

3. НАСЕЛЕННЯ І ТРУДОВІ РЕСУРСИ

Ключові поняття: густота населення, природний рух населення, механічний рух населення, міграції, коефіцієнт природного приросту, сумарний коефіцієнт народжуваності, урбанізація, трудові ресурси, економічно активне населення, зайнятість.

3.1. Чисельність і розселення населення

Чисельність. За чисельністю населення (47,02 млн. чол. за станом на 1.10. 2005 р.) Україна посідає 6-те місце в Європі, поступаючись Росії, Німеччині, Франції, Великій Британії, Італії. По території країни населення розподілене нерівномірно (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Населення України за станом на 1.10.2005 р. (тис. чол.)

	Площа (тис. км ²)	Кіл.-ть населення	Міське населення	Сільське населення	% міського	Густота чол./ км ²
Україна	603,7	470152,5	31888,89	15126,34	67,35	77,88
АР Крим	26,1	19865,69	12494,71	7371,98	62,72	76,11
Вінницька	26,5	17075,13	8121,17	8953,96	46,55	64,43
Волинська	20,2	10420,45	5269,97	5150,48	50,24	51,59
Дніпропетровська	31,9	34536,46	28774,14	5762,32	83,04	108,26
Донецька	26,5	46350,12	41853,52	4496,6	90,16	174,91
Житомирська	29,9	13347,86	7564,58	5783,28	56,00	44,64
Закарпатська	12,8	12461,64	4617,77	7843,87	37,04	97,36
Запорізька	27,2	18654,2	14208,6	4445,6	75,67	68,58
Івано-Франківська	13,9	13901,55	5904,79	7996,76	42,12	100,01
Київська	28,1	17688,86	10500,05	7188,81	58,03	62,95
Кіровоградська	24,6	10723,71	6540,26	4183,45	60,36	43,59
Луганська	26,7	24171,05	20867,17	3303,88	86,09	90,53
Львівська	21,8	25801,66	15493,94	10307,72	59,50	118,36
Миколаївська	24,6	12227,37	8193,66	4033,71	66,42	49,70
Одеська	33,3	24047,86	15869,21	8178,65	65,86	72,22
Полтавська	28,8	15586,79	9298,98	6287,81	58,92	54,12
Рівненська	20,1	11581,14	5462,5	6118,64	46,88	57,62
Сумська	23,8	12315,51	8102,82	4212,69	65,01	51,75
Тернопільська	13,8	11144,71	4772,55	6372,16	41,98	80,76
Харківська	31,4	28322,06	22428,55	5893,51	78,67	90,20

Херсонська	28,5	11301,9	6831,75	4470,15	58,48	39,66
Хмельницька	20,6	13781,83	7236,02	6545,81	51,34	66,90
Черкаська	20,9	13468,5	7386,91	6081,59	53,94	64,44
Чернівецька	8,1	9092,02	3724,57	5367,45	40,62	112,25
Чернігівська	31,9	11742,99	7053,6	4689,39	58,81	36,81
Київ	0,8	26751,11	26751,11	0	100	3343,89
Севастополь	0,9	3789,34	3566,07	223,27	94,29	421,04

За даними Держкомстату.

Україна відносно щільно заселена. Середня густота її населення складає біля 78 чол. на 1 км², що в 2-3 рази вище, ніж у світі в цілому, але значно нижче, ніж у більшості країн Європи.

Розходження в густоті населення визначаються історичними, соціально-економічними і географічними факторами. Більш щільно заселені індустріальні та індустріально-аграрні області. Так, густота населення Донецької області -175, Львівської - 118, Дніпропетровської – 108 чол. на 1 кв. км. Рідко заселені деякі райони Українських Карпат, області Полісся, а також окремі південні області (Чернігівська - 37, Херсонська - 40, Житомирська - 44, Волинська – 45, Миколаївська – 50, Волинська -52). Як правило, найбільшу густоту населення мають області з високою питомою вагою міського населення. Виключення складають Закарпатська, Івано-Франківська і Чернівецька області, що зумовлюється історичними причинами.

Розселення. Одним з важливих показників, що характеризують розміщення населення по країні, є індекс його територіальної концентрації (ІТК). Він розраховується за формулою:

$$ІТК=1/2 |P_i-S_i|, \text{ де}$$

P_i - частка населення i -ої області в загальній чисельності населення країни;

S_i - частка площі i -ої області в загальній площі країни.

Теоретично ІТК може коливатися від 0 до 100 одиниць, тобто від абсолютно рівномірного до абсолютно нерівномірного розміщення населення. Для України даний індекс складає 16,3 одиниць, що говорить про відносно рівномірне розміщення її населення по території країни. Однак аналіз його динаміки в часі показує, що має місце тенденція до посилення нерівномірності в характері його розселення (у 1970 р. ІТК дорівнював 14,2 одиниці).

Відповідно до сучасного адміністративно-територіального устрою Україна підрозділяється на Автономну Республіку Крим і 24 області. У якості самостійних

адміністративних одиниць виокремлюють також міста Київ та Севастополь. Нараховується 453 міста, 887 селищ міського типу та 28612 сільських населених пунктів (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Адміністративно-територіальний устрій і населені пункти

	Райони	Міста	У т.ч. державного, республікансь кого, обласного підпорядкува ння	Райони у містах	Селища міського типу	Сільські населені пункти
Україна	490	453	176	118	887	28612
АР Крим	14	16	11	3	56	956
Області:						
Вінницька	27	17	6	3	29	1466
Волинська	16	11	4	-	22	1053
Дніпропетровська	22	20	13	18	45	1439
Донецька	18	51	28	21	132	1124
Житомирська	23	10	4	2	44	1626
Закарпатська	13	10	4	-	20	579
Запорізька	20	14	5	7	23	920
Івано-Франківська	14	15	5	-	24	765
Київська	25	25	11	-	29	1131
Кіровоградська	21	12	4	2	26	1019
Луганська	18	37	14	4	109	792
Львівська	20	43	9	6	35	1849
Миколаївська	19	9	5	5	21	900
Одеська	26	19	7	8	33	1138
Полтавська	25	15	5	5	21	1840
Рівненська	16	11	4	-	16	1003
Сумська	18	15	7	2	20	1493
Тернопільська	17	18	1	-	17	1018
Харківська	27	17	7	9	61	1683
Херсонська	18	9	3	3	30	658
Хмельницька	20	13	6	-	24	1416

Черкаська	20	16	6	2	15	824
Чернівецька	11	11	2	3	8	397
Чернігівська	22	15	3	2	30	1494
Київ	-	1	1	10	-	-
Севастополь	-	2	1	4	1	29

За даними Держкомстату.

Україна характеризується відносно високим рівнем урбанізації (див. 12,с.39). Більша частина її населення (67,3 %) проживає в містах і селищах міського типу. Високу частку міського населення мають індустріально розвинуті області: Донецька (90,1%), Луганська (86,4%), Дніпропетровська (83,6%), Харківська (79,1%), Запорізька (75,6%). Сільське населення переважає в західній частині країни (Закарпатській, Тернопільській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Вінницькій, Рівненській областях).

Відповідно до прийнятої в Україні класифікації всі міста за чисельністю населення, що в них мешкає, підрозділяються на п'ять категорій:

малі - з числом жителів до 50 тис. чол.;

середні - 50-100 тис. чол.;

великі - 100-250 тис. чол.;

великі - 250-500 тис. чол., а також 500-1000 тис. чол.;

найбільші (мільйонери) - понад 1 млн. жителів.

За генетично-функціональними ознаками виокремлюють міста: поліфункціональні (обласні центри і деякі великі міста); з переважним значенням промислових функцій (Єнакієве, Біла Церква, Краматорськ, Маріуполь, Кривий Ріг і ін.); з перевагою промислових і транспортних функцій (Лозова, Бориспіль, Фастів, Джанкой і ін.); з переважно транспортними функціями (Волноваха, Казатин, Жмеринка, Чоп і ін.), із промислово-рекреаційними функціями (Бердянськ, Саки, Феодосія й ін.); з рекреаційними функціями (Алушта, Алупка, Судак, Трускавець, Південний і ін.).

Велику групу міст складають населені пункти, що уявляють собою господарські центри місцевого значення і центри агропромислових комплексів (більш 45% від усієї кількості міських населених пунктів країни). Вони характеризуються невеликою людністю, високою питомою вагою працюючих у сільському господарстві, не значною зайнятістю в промисловості й у суспільному виробництві в цілому. Такі міста відіграють істотну роль у якості місцевих торгово-розподільчих центрів і пунктів з побутово-культурного обслуговування населення, що проживає в межах транспортної досяжності.

Найбільша концентрація міст характерна для Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Запорізької, Харківської областей, де зосереджено майже 42%

міського населення України. Найвища щільність міських населених пунктів у Донецькій (51 місто), Львівської (43), Луганській (37) і Київській областях (25).

Найбільшим містом країни є її столиця - Київ, де проживає 2629 тис. чоловік. Більше одного мільйону жителів нараховує Харків (1490 тис.), Дніпропетровськ (1094 тис.), Донецьк (1042 тис.), Одеса (1002 тис. чіл.). У містах-мільйонерах зосереджена 1/4 частина всього міського населення країни. У групу міст із числом жителів від 500 до 800-900 тис. чоловік входять Запорозжя, Львів, Кривий Ріг, Маріуполь, Миколаїв. У них проживає до 13 % міського населення країни (табл. 3.3)

Таблиця 3.3

Угрупування міст за чисельністю населення

Число міст, (%)	Усього	У тому числі тис. чоловік населення							
		До 10	10-20	20-50	50-100	100-250	250-500	500-1000	Понад 1000
	100	12.5	34.7	28.2	13.0	5.8	3.2	1.4	1.2
Чисельність населення, (%)	100	1.3	7.3	11.5	13.0	13.0	15.2	13.0	25.4

Найбільш чисельна група міст (більш 3/4) представлена малими містами. Однак у них проживає лише 1/5 частина міського населення.

Сама велика мережа малих міст - у західній частині країни.

Кількість селищ міського типу більш ніж у два рази перевищує число міст. Найбільшу за чисельністю групу представляють селища з числом жителів від 2 до 5 тисяч жителів (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Угрупування селищ міського типу (смт) за чисельністю населення

	Усього	У тому числі з населенням (тис. чол.)			
		До 2-х	2-5	5-10	Більше 10
Число смт (%)	100	19	37	35	9
Чисельність населення (%)	100	4	24	48	24

Найбільша частка селищ з числом жителів 2-5 тис. чоловік (37%). Трохи менше частка селищ з числом жителів від 5 до 10 тис. чоловік, але саме в цій групі зосереджена майже половина всіх жителів, що проживають у смт. Максимальна кількість селищ розміщується в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській областях та Автономній Республіці Крим.

Проблема зайнятості, розвитку соціальної інфраструктури завжди була проблемою малих міст і селищ міського типу. В Україні вони здебільшого зосереджені у вуглевидобувних районах, значна частина яких зараз складає групу депресійних регіонів. Частина селищ створювалася в місцях великих новобудов (енергетичних, гірничодобувних), що тепер законсервовані або взагалі є "непридатними". Люди, що проживають в таких селищах позбавлені місць праці. Змушені мігрувати.

За всіх часів і у всіх країнах проблема зайнятості і розвитку малих міст була актуальною. Вона успішно вирішується в Чехії, Японії, інших країнах. В Україні, з врахуванням економічних труднощів, з якими доводиться країні стикатися в наш час, проблеми малих міст і селищ ще чекають свого вирішення.

3.2. Демографічна ситуація

Ріст чисельності населення в Україні спостерігався з моменту подолання нею попередньої демографічної кризи, зумовленою другою світовою війною (довоєнна чисельність була досягнута лише в 1959 р., коли вона склала 41,9 млн. чоловік), до 1993 р., коли була досягнута максимальна чисельність - 52,2 млн. чоловік. З 1993 року чисельність населення почала поступово зменшуватися і на 1 вересня 2003 року склала 47 млн. 746 тис. чоловік.

Динамічні параметри чисельності населення будь-якої країни складаються з двох складових - природного і механічного рухів.

Природний рух населення (див.12,с.29). Як і більшість країн Європи за станом демографічної ситуації сучасна Україна відноситься до так званого "французького типу" відтворення населення, основною домінантою якого є процес депопуляції, що характеризується перевищенням смертності над народжуваністю і, як наслідок, зниженням загальної чисельності населення і його "старінням".

Величина природного руху визначається коефіцієнтом природного приросту, що розраховується за формулою:

$$K_{\text{пр}} = \frac{N - M}{TS} \cdot 1000, \text{ де}$$

N - кількість народжених за період T

M- кількість померлих

S - середня кількість жителів за період T

Коефіцієнт природного руху розраховується в промілях.

Сучасна тенденція в природному русі населення України характеризується зменшенням народжуваності і збільшенням смертності (рис. 3.1).

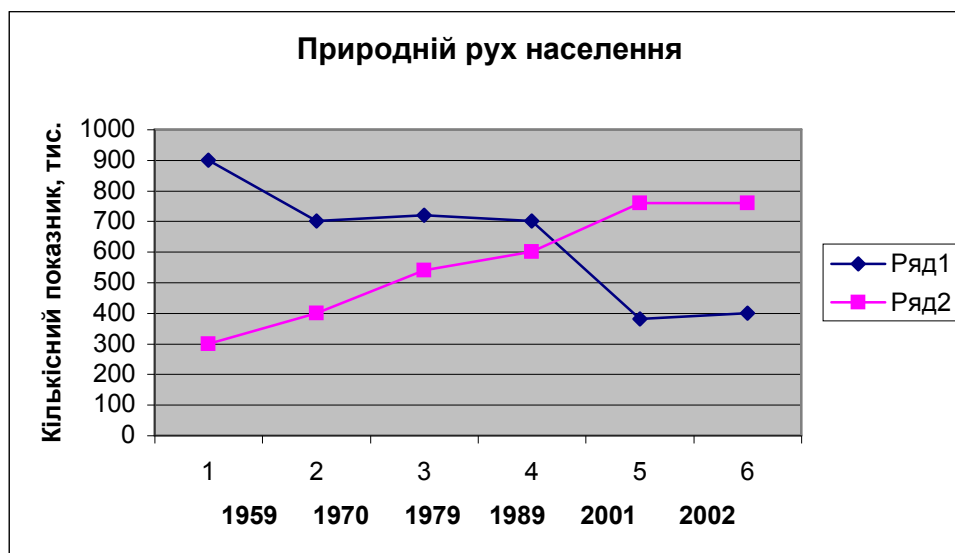

Рис. 3.1. Природний рух населення України

1 – кількість народжених, 2 – кількість померлих.

Рівень народжуваності знизився в останні роки до 7-8 чоловік на 1000 жителів, що менше ніж у цілому по Європі (серед республік колишнього СРСР такий же рівень народжуваності має тільки Росія). Одночасно зросла до 15 чоловік на тисячу жителів смертність. Виникло негативне сальдо в балансі природного руху населення.

Початок змін з приросту населення припадає на 1991 рік, коли значення коефіцієнту народжуваності знизилося з 15,5 до 14,8 чол. на 1000 жителів, а коефіцієнт смертності зріс відповідно з 11,1 до 11,4 чол. З 1994 року тенденція до скорочення населення набула в Україні стійкого характеру. З 2000 р. коефіцієнт природного приросту в Україні складає приблизно -7,5 промілей, що є одним з найнижчих у Європі (у більшості країн Західної Європи приріст населення за 1991- 2000 роки склав -6, у Східній Європі -2).

За останні 10 років населення України зменшилося на 2,95 млн. чоловік, тобто на 5,65%. У 1999-ім і 2000-ім роках чисельність населення скоротилася відповідно на 394,8 тис. і 491 тис. чоловік і продовжує зменшуватися (табл.3.5).

Таблиця 3.5.

Динаміка чисельності населення України

Роки	Чисельність населення на кінець періоду (тис. чол.)	Темпи приросту, (%)	Сукупний приріст (тис. чол.)	Природний приріст (тис. чол.)	Міграційний приріст (тис. чол.)
1971-1975	49151,0	0,68	1643,6	1417,6	226,0
1976-1980	50134,6	0,42	983,6	1019,6	-36,0
1981-1985	51025,2	0,34	890,9	892,3	-1,7
1986-1990	51944,4	0,96	919,2	664,1	255,1
1991-1992	52244,1	0,4	187,5	- 100,6	288,1
1993-1994	51728,4	-0,7	-386,0	-242,8	-143,2
1995-1997	50499,9	-0,8	-393,6	-311,5	-82,1
1998-1999	49710,8	-0,8	-394,8	-350,0	-44,8
2000-2001	49291,2		-491,6	-373,0	-118,6

За даними Держкомстату України.

Для поліпшення демографічної ситуації в країні повинен зрости сумарний коефіцієнт народжуваності (тобто кількість дітей, народжених одною жінкою). Зараз у цілому по Україні він дорівнює приблизно 1,1. У високо урбанізованих областях – Донецькій, Луганській, Харківській він знижується до 0,9, в областях зі значною питомою вагою сільського населення - підвищується до 1,6 (Волинська і Рівненська) і 1,4 (Тернопільська і Чернівецька). На жаль, навіть відносно значні показники сумарного коефіцієнта народжуваності в деяких регіонах України не забезпечують відтворювальних процесів, при яких могла б зберегтися сучасна чисельність їхнього населення. Для стабілізації демографічної ситуації і підтримки на одному рівні сучасної чисельності населення України необхідно, щоб сумарний коефіцієнт народжуваності збільшився в ній більш ніж у 2 рази і досяг величини 2,3.

Механічний рух населення (див.12,с.24). Як видно з табл. 3.5, кількісні зміни в чисельності населення відбуваються не тільки через негативні показники природного приросту, але і через аналогічні показники в його механічному русі. Негативне сальдо міграційних потоків (див.12,с.24) виникло ще в 1976-1980 р. У 1993-1994 р. воно досягло максимуму - 143,2 тис. чоловік і з тих пір практично придбало "хронічну" негативну тенденцію.

На відміну від попередніх десятиліть, коли населення України (як і інших республік колишнього СРСР) було "прив'язано" до місця проживання системою прописки і могло мігрувати тільки в "плановому порядку", у даний час воно вільно у виборі свого

пересування і місця проживання. Тому значно зросла його міграція, включаючи і закордонну (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Основні напрямки міграції населення в 2000 р.

	Кількість осіб		
	Прибулих	Вибулих	Сальдо
В усіх напрямках міграції	790453	837066	-46613
У межах України	736741	736741	
Внутрішня регіональна міграція	461880	461880	
Міжрегіональна міграція	274861	274861	
Міждержавна міграція	53712	100325	-46613
Країни СНД	49302	55193	-5891
Країни Балтії	445	221	-224
Країни далекого зарубіжжя	3965	44911	-40946

За даними Держкомстату України.

Негативні явища в демографічній ситуації (показники природного приросту і механічного руху) призвело до убутної тенденції в чисельності населення країни.

Відповідно до прогнозних розрахунків, виконаним фахівцями НДІ регіональної політики Харківського національного університету ім.В.Н. Каразіна методом "переміщення статевовікових груп", якщо тенденція до скорочення чисельності населення України (без врахування механічного руху) буде продовжуватися й у доступній для огляду перспективі, то вже до 2010 року його кількість знизиться до 46 млн. чоловік. А через 50 років, на думку вчених, при збереженні сьогоднішніх тенденцій у демографічній ситуації її населення становитиме всього 25 млн.чоловік.

Статеві-вікова структура населення. Зміни, що відбуваються в природному і механічному русі населення, негативно позначаються на сучасній віковій і статевій структурі її жителів. Знижується тривалість життя. У 1989-1990 роках вона складала 71 рік, у т.ч. у чоловіків - 66, у жінок - 75. На рівні 2002-2003 років вона знизилася до 68 років, у т.ч. у чоловіків - до 63, у жінок - до 74 . У більшості країн Західної Європи вона дорівнює у чоловіків 73-76, у жінок більш 80 років, у країнах Східної Європи - у чоловіків 67-72, у жінок 76-80 років.

Середній вік населення України складає приблизно - 36,7 року (у 1989 р. - 36,5 року), при цьому в сільській місцевості він дорівнює 40-45 рокам, а в міський - 35,2. Йде процес зменшення молодих вікових груп і збільшення осіб похилого віку. Наприкінці 70-х

- початку 80-х років питома вага населення працездатного віку складала в Україні 58-59%, а частка осіб пенсійного віку - близько 19%. До початку 1992 р. питома вага працездатного населення знизилася до 55,7%, а частка осіб пенсійного віку збільшилася до 21,5%; у 2000 р. питома вага населення працездатного населення знизилася до 51,1%, а частка осіб пенсійного віку збільшилася до 29% (на кожну тисячу працюючих припадає 409 пенсіонерів). Фахівцями підраховано, що у 2026 році на кожні 1000 працюючих припадатиме 560 пенсіонерів. Зростає величина демографічного навантаження, що визначається за формулою:

$$H = (D + P) / T, \text{ де}$$

Д - чисельність населення молодше працездатного віку,

П - чисельність населення старіше працездатного віку,

Т - чисельність населення працездатного віку.

Показник демографічного навантаження складає в даний час в Україні величину 0,748 (тобто знаходиться приблизно на рівні більшості європейських країн), але має стійку тенденцію до зростання.

Як правило, більш молоде покоління (з відносно великою питоною вагою в працездатному віці) проживає в урбанізованих, індустріально-розвинених областях.

Швидко скорочується чисельність сільського населення (табл.3.7).

Таблиця 3.7

Динаміка чисельності сільського населення

Показники	1970	1980	1990	2000	2003
Загальна чисельність, млн.чол	21,4	19,0	17,0	16,1	15,7
Зміни, %	100	88,5	79,2	75,2	73,4
Питома вага сільського населення	45,5	38,1	32,7	32,1	32,7

Тут і дуже несприятлива вікова структура населення, бо частка осіб працездатного віку приблизно на 10 пунктів нижче, ніж у міській. У сільській місцевості ряду областей питома вага населення пенсійного віку вже перевищує 30% (Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська). Це додає гостроту проблемі використання місцевих трудових ресурсів і обтяжує бюджет соціально-економічними витратами.

В Україні дуже повільно скорочується диспропорція між статями. У 1989р. жінок було 54%, у 1996 - 2001 роках - 53% (для порівняння, у Німеччині - 50,97%, Франції - 51,23, Великобританії - 50,91, Італії - 51,43, Польщі - 51,39%). Диспропорція починається

переважно в тридцятирічному віці і різко зростає за рахунок більш раннього "відходу з життя" чоловіків після п'ятдесятилітнього віку (мал. 3.2).

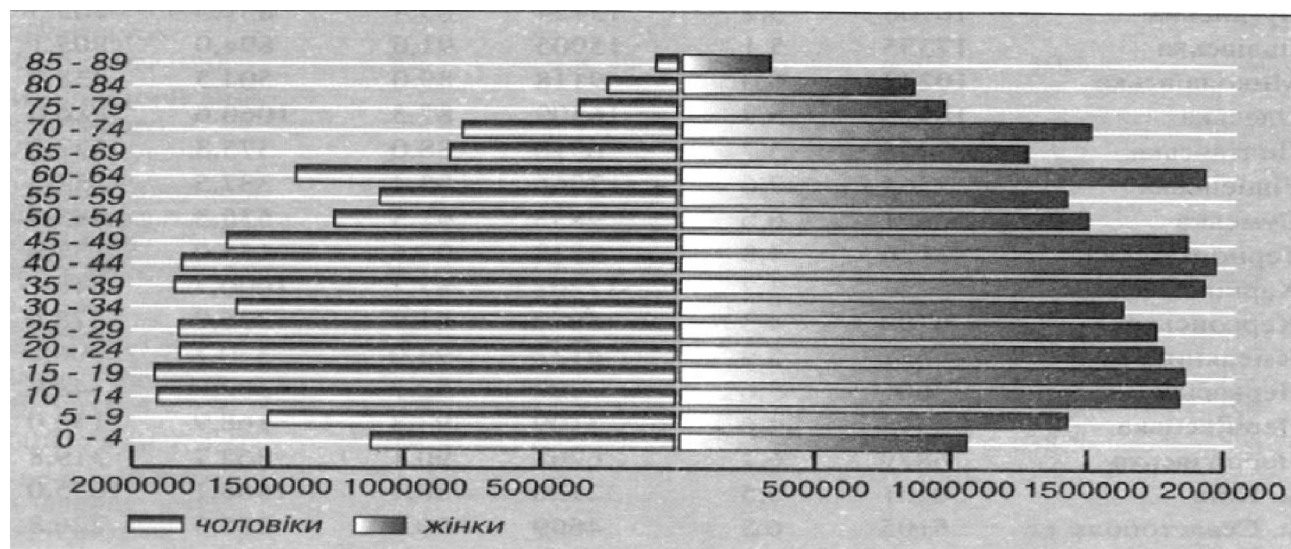

Рис. 3.2. Кількість постійного населення за статтю і віком.

Джерело: Україна в цифрах у 2000 році: Корот. стат. довід. /Держкомстат України: За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. - К.: Техніка, 2001.-С.176.

Польський демограф Едвард Россет у своїй книзі "Процес старіння населення" пропонує спеціальну шкалу для класифікації суспільств за ступенем розвитку в них процесу старіння населення. Вона містить чотири градації:

1. Демографічна молодість, коли частка старих (60 років і більше) складає менш 8%.
2. Переддень старіння - частка старих – 8-10%.
3. Власне старіння - частка старих – 10-12%.
4. Демографічна старість - частка старих – 12% і більш.

Користуючись даною шкалою, можна сказати, що Україна зараз відноситься до четвертої (останньої) градації. Тобто знаходиться в стадії загальнонаціонального старіння і демографічної кризи.

3.3. Трудові ресурси і зайнятість населення

Трудові ресурси - частина населення країни, що має необхідний для трудової діяльності освітній і професійно-кваліфікаційний рівень, фізичне розвиток і стан здоров'я. У їхній склад включається населення працездатного віку, а також підлітки й особи пенсійного віку, що зайняті або можуть бути зайняті в суспільному виробництві і сфері послуг.

Чисельність трудових ресурсів визначається за формулою:

$$Трі = Нтрі - (Пні + Іні) + (Апі + Еі), \text{ де}$$

Трі – кількість трудових ресурсів

Нтрі – працездатне населення в працездатному віці (в Україні до даної категорії населення відносять вікові групи людей від 16 до 55 (60) років, у багатьох країнах Азії й Африки – від 16 до 50, у Данії, Швеції – від 16 до 67, у Норвегії – від 16 до 70 років).

Пні – не працюючі пенсіонери в працездатному віці

Іні – непрацюючі інваліди 1 і 2 груп у працездатному віці

Апі – працюючі пенсіонери

Еі – працюючі підлітки у віці до 16 років

і - рік.

У світі в середньому трудові ресурси складають 55% від загальної чисельності населення, однак ця цифра варіює по країнах і регіонах. У країнах з низьким природним приростом (переважно розвинуті країни) питома вага трудових ресурсів вище 61-62%, у країнах, що розвиваються (з відносно швидкою зміною поколінь) – нижче - 50-55%.

В Україні, з огляду на її складну сучасну соціально-економічну і демографічну ситуацію, трудові ресурси складають десь 55-60% від загальної чисельності населення.

Діюча частина трудових ресурсів складає *робочу силу*. Це поняття тотожне поняттю *економічно активної частини населення*. У них включаються: наймані робітники, самостійні працівники, сезонні і тимчасові працівники, учні, що працюють, слухачі курсів з перепідготовки і підвищенню кваліфікації.

Чим більш економічно розвинута країна - тим вище в ній частка зайнятого (економічно активного) населення (стосовно всього населення). У промислово розвинутих країнах вона дорівнює 45–47%, у країнах, що розвиваються – 35 – 37%. В Україні частка зайнятого населення на початку 2000-х років складала приблизно 46% від його загальної чисельності.

За даними Міжнародної організації труда (МОТ) економічно активна частина населення складає у світі приблизно 75% від кількості трудових ресурсів, у тому числі в розвинутих країнах – 80%, у країнах, що розвиваються – 70%. В Україні цей показник дорівнює приблизно 75%.

Згідно зі статистичними даними за 1990-2000 р. у галузях економіки було зайнято до 85,2% усіх працюючих (табл. 3.8).

Кількість населення, зайнятого у сферах економічної діяльності (млн. чол.)

	1990	1995	1998	1999	2000	
					Млн. чол.	%
Усього зайнято	25,4	23,7	22,3	21,8	21,6	100
<i>У галузях економіки</i>	25,4	22,0	19,4	18,8	18,4	85,2
Промисловість	7,8	5,8	4,7	4,4	4,3	19,9
Сільське господарство	5,0	5,3	5,0	4,9	4,7	21,8
Будівництво	2,4	1,5	1,1	1,0	0,9	4,2
Транспорт і зв'язок	1,8	1,5	1,3	1,2	1,2	5,6
Торгівля, збут, матеріально-технічне постачання й громадське харчування	1,9	1,6	1,5	1,5	1,5	6,9
Житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування	1,0	0,8	0,8	0,8	0,8	3,7
Охорона здоров'я і соціальне забезпечення	1,5	1,5	1,4	1,4	1,4	6,5
Утворення, наука, культура і мистецтво	3,0	2,6	2,2	2,2	2,2	10,2
Фінансування, кредитування, страхування	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,9
Апарат державного і господарського управління, кооперативні і громад. організації	0,4	0,7	0,8	0,8	0,8	3,7
Інші галузі	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	1,8
В інших сферах економічної діяльності	0,0	1,7	2,9	3,0	3,2	14,8

За даними Держкомстату України.

Показники структури зайнятості і її динаміка свідчать про зниження частки зайнятості в матеріальній сфері виробництва, що є в даний час загальною тенденцією у світі. Однак в Україні це відбувається, на жаль, переважно за рахунок зниження частки зайнятих у промисловості. Ще в 1995 році в даній галузі в країні було зайнято 24,3% усіх працюючих, у 2000 році - тільки 19,9%.

У високо розвинутих і середньо розвинутих країнах частка зайнятих у промисловому і сільськогосподарському виробництві дорівнює відповідно 30 і 5% (високо розвиті країни), 35-40 і 10% (середньо розвиті країни). В Україні ці величини складають відповідно 19,9 і 21,8% (що свідчить про відносно відсталу структуру її

сучасного народного господарства). Велика частина тих, хто працював у матеріальному виробництві, перемістилася в третинну і четвертинну сфери економіки (переважно в торгівлю та посередницькі послуги), збільшивши тим самим невиробничу сферу. Однак структура зайнятості в даній сфері далека від досконалості (у порівнянні з іншими європейськими країнами). У сфері послуг, особливо в соціальній і ринковій інфраструктурі, побутовому обслуговуванні йде складна і хвороблива перебудова.

Спостерігається також загальна тенденція до зменшення питомої ваги зайнятості в народному господарстві. Наприкінці 80-х рр. чисельність зайнятих стабілізувалася на оцінці близько 25 млн. чоловік, але після 1990 року вона безперестану скорочується, що, мабуть, поряд з економічними причинами пов'язано і з демографічними процесами, які відбуваються в країні.

Понад половини зайнятих у народному господарстві складають жінки - 51%. У таких галузях, як освіта, культура, охорона здоров'я, фізкультура, соціальне забезпечення, торгівля і суспільне харчування частка жінок складає 70-85%. У сільському господарстві частка жінок знизилася до 44% і продовжує знижуватися. Зайнятість жінок вище середньої по країні характерна для індустріальних областей Лівобережжя, нижче середньої - для аграрних західних областей.

Україна характеризується високим рівнем інтелектуального потенціалу. Грамотність її населення складає 99,6%. Частка населення охопленого навчанням - 74%. (рис.3.3).

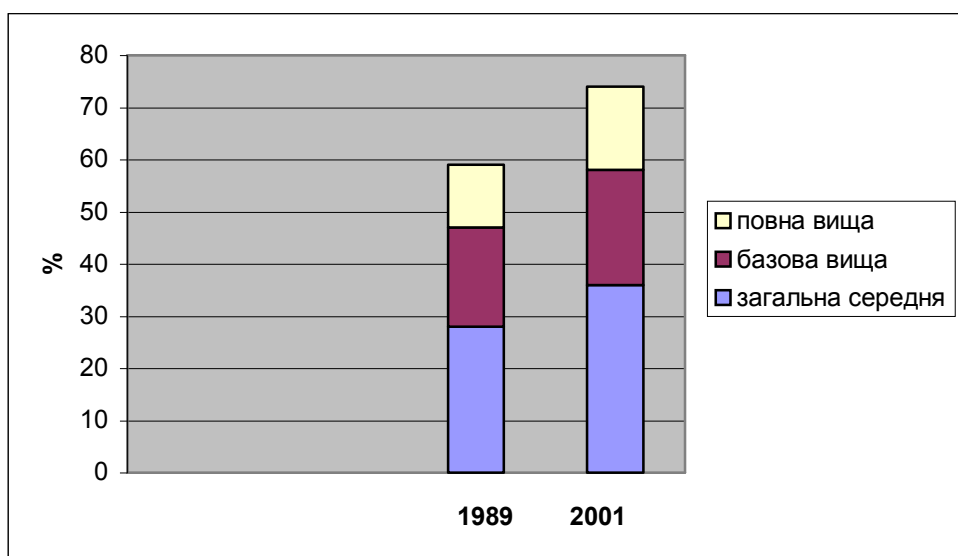

Рис.3.3. Структура населення України за освітою²

² За даними член-кор.НАН України Е.М.Ліанової "Трансформація соціальної політики в контексті реалізації Європейського вибору України", К.:1994.-С.20.

За кількістю студентів - 37 у розрахунку на 1000 чоловік вона поступається лише окремим країнам світу (США, Канаді Японії і деяким іншим), де цей показник дорівнює 56-60, і знаходиться на рівних зі Швецією, Пуерто-Рико, Кубою, Еквадором і ін.

Спостерігається гуманізація вищої освіти. Зокрема, у порівнянні з 1990 роком значно зріс випуск фахівців юридичного напрямку, спеціалістів з економіки, комерції та підприємництва (табл. 3.9)

Таблиця 3.9

Випуск фахівців вищими навчальними закладами, тис.осіб³

	1990	1996	2000	2001	2002	2003	Темпи росту, %
Всього	365,5	341,5	417,2	460,3	512,3	579,5	158,5
Економіка, комерція та підприємництво	44,5	67,9	118,6	135,6	161,5	190,6	428,3
Право	3,4	12,8	28,9	33,4	41,5	46,1	1355,9
Інженерні спеціальності	116,1	115,6	122,2	122,0	122,5	132,2	113,9

Показники забезпеченості студентськими місцями по областях розрізняються в три і більш рази. Максимум студентів з денною формою навчання припадає на Харківську (64 чоловік у розрахунку на 1000 жителів), Київську (60), Одеську (51), Львівську (48) і Дніпропетровську (44) області. Саме в їхні центральні міста стікаються абітурієнти з інших областей України. Мінімум студентських місць мають Закарпатська, Волинська, Житомирська, Чернігівська і Черкаська області (менш чим по 20 на 1000 жителів), а також Вінницька, Кіровоградська, Запорізька, Рівненська, Сумська, Херсонська області і Крим (до 25 місць).

3.4. Національний склад

На території України проживає більш 110 національностей. За етнолінгвістичною класифікацією країну населяють східнослов'янські народи (українці, росіяни, білоруси), євреї, що говорять головним чином на українській і російській мовах, західні і південні слов'яни (поляки, чехи, словаки, болгары). З інших етнічних груп найбільш численні романсько мовні народи (молдавани, румуни), греки, представники фінно-угорської

³ За даними член-кор. НАН України Е.М.Ліанової “Трансформація соціальної політики в контексті реалізації Європейського вибору України”, К.:1994.-С.19.

(угорці, естонці) і тюркської (татари, гагаузи) мовних родин. В останні роки громадянами України стають у все більшій кількості вихідці із Південно-Східної Азії – переважно в'єтнамці.

Переважну більшість населення України за даними останнього перепису складають українці - 72,7%. Друге місце за чисельністю належить росіянином (22,1%). Чисельність інших національностей порівняно невелика.

Досягненням українського народу є гарантія рівних конституційних прав усім громадянам країни поза їх залежністю від національності, расової приналежності, партійності та віросповідання.

Питання для самоконтролю знань:

1. Яке місце займає Україна за чисельності населення серед країн Європи?
2. Чому дорівнює її середня щільність населення? Назвіть регіони з високою і низькою щільністю населення і пояснить причини такого положення.
3. Охарактеризуйте ступінь урбанізації України і покажіть її географічні особливості.
4. Складіть класифікаційну схему міст України за чисельності їхнього населення. Перелічіть генетично-функціональні ознаки міст. Наведіть приклади.
5. Назвіть міста-мільйонери, а також міста з чисельністю населення 500-800 тис. чоловік, що не відносяться до обласних центрів.
6. Чому дорівнює коефіцієнт природнього приросту населення і сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні? Як вони відрізняються від аналогічних показників у європейських країнах?
7. Охарактеризуйте механічний рух населення України, покажіть його географію.
8. Які можна зробити висновки про сучасну демографічну ситуацію України і її перспективам на основі аналізу статеві-вікової піраміди, наведеної на рис.3.2?
9. Напишіть формули, за якими обчислюються коефіцієнт природнього приросту і демографічне навантаження. Наведіть приклади розрахунків.
10. Дайте визначення поняттю "трудові ресурси". За допомогою якої формули вони визначаються? Яка питома вага трудових ресурсів у населенні України?
11. Що уявляє собою "економічно активна частина населення"? Яка її питома вага в трудових ресурсах України?
12. Зіставте структуру зайнятості населення України в основних сферах її економіки з аналогічною структурою зайнятості у високо розвинутих і середньо розвинутих країнах.

13. Дайте характеристику стану освіти в Україні та тенденціям, що в ній спостерігаються.

4. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ

Ключові поняття: сектори економіки, галузі господарства, міжгалузеві комплекси, сфери виробництва, матеріальне виробництво, територіально-виробничі комплекси, кластери, промисловість, сільське господарство, АПК, інфраструктура, транспорт, зв'язок.

4.1. Особливості історико-географічного розвитку

Народногосподарський комплекс України, його галузева структура складалася протягом багатьох сторіч. Але його сучасні риси сформувалися в основному за кілька десятиліть в умовах, коли Україна входила до складу колишнього Радянського Союзу і, відповідно до дії закону територіальної диференціації продуктивних сил, спеціалізувалася на виконанні певних народногосподарських функцій у системі загальносоюзного географічного поділу праці.

Відповідно до економіко-географічного положення, наявності природно-ресурсного потенціалу, трудових ресурсів й історико-географічних особливостей розвитку, на території країни одержали значний розвиток (із загальносоюзною спеціалізацією) галузі видобувної і важкої промисловості. На початку 90-х років Україна забезпечувала 72% загальносоюзного видобутку марганцевої руди, 48% товарної залізної руди, виплавляла 41% чавуна, 27% стали, робила 25% прокату, 23% азотних добрив і кальцинованої соди, 20% фосфорних добрив і т.п. Важливу роль грали такі галузі гірничодобувної промисловості як видобуток кам'яного і бурого вугілля, нафти, природного газу.

У переробній промисловості простежувалися два головних напрямки. По-перше, інтенсивно розвивалося виробництво продукції металомістських галузей машинобудування (устаткування для галузей добувної, металургійної, хімічної промисловості, транспортні засоби, тракторобудування і виробництво деяких видів сільськогосподарської техніки). По-друге, з огляду на запити військово-промислового комплексу, нарощувалось виробництво високотехнологічної і наукомісткої продукції (різні прилади, засоби автоматизації, обчислювальної техніки і зв'язку, радіотехніка й ін.).

Напередодні розпаду Радянського Союзу в Україні вироблялося 100 % буряко- і кукурудзозбиральних комбайнів, випускалося 97 % магістральних тепловозів, 45 % металургійного устаткування, 25 % засобів автоматизації, різноманітних приладів і комплектуючих до них, 25 % тракторів, 20 % ковальсько-пресових машин, 17% металорізальних верстатів від їхньої загальносоюзної кількості. Усього в 1991 р. в Україні діяло 8306 промислових підприємств із чисельністю промислово-виробничого персоналу 7,1 млн. осіб, що складало 32 % від загального числа зайнятих у народному господарстві

[24, с.157]. Велика кількість підприємств працювала на потреби військово-промислового комплексу. Значну роль грала Україна у виробництві сільськогосподарської продукції.

Після розпаду Радянського Союзу в Україні (територія якої складала лише 2,7% площі й 18% населення СРСР) було сконцентровано більше однієї третини потужностей металургійного виробництва, четверта частина усього видобутку вугілля, значна частина виробництва устаткування для гірничої, металургійної, легкої, харчової промисловості, транспортних засобів.

Геополітичне і стратегічне положення України сприяло також розміщенню на її території великої кількості підприємств військово-промислового комплексу. У той же час у ній не одержали достатнього розвитку багато галузей з виробництва товарів народного споживання. У зв'язку з обмеженістю або відсутністю ряду корисних копалин і сировини в Україні виявилися недостатньо розвинутими кольорова металургія, нафто- і газодобувна промисловість, а також целюозна, паперова промисловість та деякі ін.

Провідне місце в сучасному народному господарстві України належить групі галузей матеріального виробництва (разом з будівництвом, вантажним транспортом, зв'язком, торгівлею й ін.). На ці галузі припадає понад 50% усіх працюючих і близько 70% основних виробничих фондів. Структура її господарства зараз скоріше нагадує структуру господарства країн, що розвиваються, чим розвинутих. Це зумовлено як загальною відсталістю економіки колишнього Радянського Союзу, так і тим місцем і роллю, що грало в ній господарство України, про що говорилося вище.

Після здобуття незалежності Україна, як і інші країни колишнього Радянського Союзу, безпосередньо ввійшла до світової системи географічної організації праці. Однак до участі в ній вона виявилася мало підготовленою. Старі виробничі зв'язки з іншими країнами колишнього Радянського Союзу (які під впливом закону "економіко-географічного тяжіння" почали обирати собі більш вигідних економічних партнерів) скоротилися або цілком зруйнувалися. Колишня загальносоюзна система географічного поділу праці практично розпалася, і економіка України опинилася у світовому господарстві, з новими умовами функціонування, зв'язками, інфраструктурою.

Історична аналогія. Приблизно в такому ж положенні (тільки з меншими масштабами) опинилася після розпаду Австро-Угорської імперії Чехословацька республіка. Вона змогла перебудувати свою економіку і вийти з кризи лише через 15-17 років.

В цей час в Україні активізуються зусилля із створення сприятливих умов для переходу до ринкової економіки. Вони включають три найважливіших складових:

1. *Вільний пошук продавців і покупців на основі об'єктивного попиту та пропозиції.* Виробництво для цього повинно мати оптимальну для споживчого ринку структуру, галузевий і територіальний поділ праці, конкурентне середовище, відповідну їй динаміку цін і, саме головне, базуватися у своєму розвитку на об'єктивно діючі економічні закони.
2. *Державне регулювання ринкових процесів.* Для цього повинний бути створений спеціальний механізм регулювання, що включає кредитно-фінансову політику, податкову систему, систему пільг і обмежень, митний протекціонізм та інші заходи, за допомогою яких держава може стимулювати економічний розвиток в інтересах усіх його громадян.
3. *Система державного і соціального захисту.* Передбачає захист держави і населення від усіляких суспільних процесів, що могли б дестабілізувати обставини в країні – політичних катаклізмів, інфляції, безробіття, монополізму, регіонального сепаратизму й інших негативних явищ, що ведуть до соціальної несправедливості та нестабільності.

Загальні макроекономічні показники України у 2003 році складали:

ВВП – 45,951 млрд. дол. США
Промислове виробництво – 22,06 млрд дол.. США
Експорт – 27,3 млрд. дол..США
Імпорт – 24,4 млрд. дол..США
Сальдо – 2,2 млрд. дол.. США
Іноземні інвестиції – 6730,2 млн. дол.. США.

Динаміка ВВП останніх років свідчить, що в даний час Україна практично вийшла із економічної кризи і поступово нарощує темпи свого соціально-економічного розви

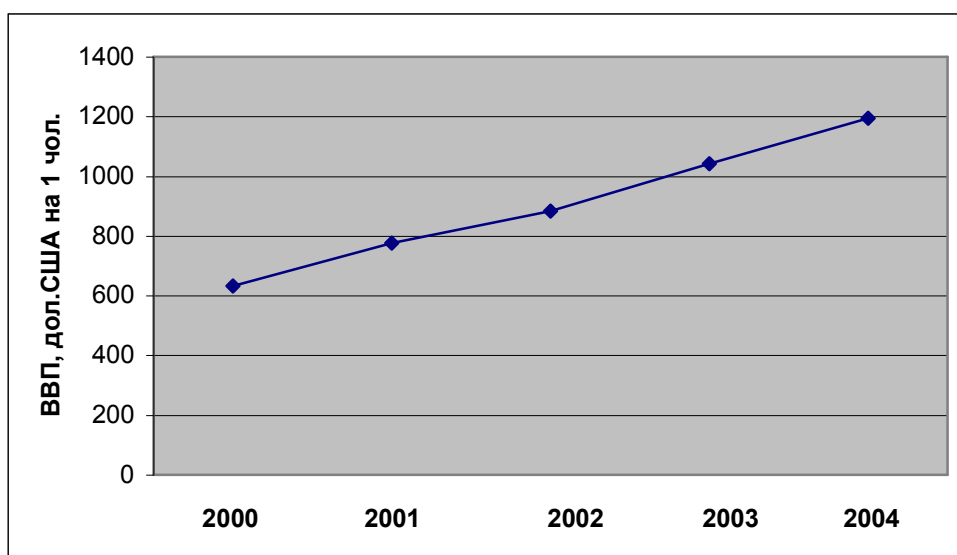

Рис.4.1. Динаміка душевого ВВП за 2000-2004 роки

Народне господарство країни має територіальну, функціональну і галузеву структури. Вони взаємозалежні, взаємодіють між собою і спільно утворюють систему суспільно-географічної організації продуктивних сил.

Питання для самоконтролю знань.

1. Охарактеризуйте особливості економічного розвитку України в складі колишнього Радянського Союзу.
2. Покажіть місце і роль української економіки в народногосподарському комплексі Радянського Союзу.
3. Поясніть причини труднощів і проблеми, з якими зіштовхнулася економіка України з отриманням незалежності.
4. Які галузі господарства є домінуючими в економіці сучасної України? Наскільки це відповідає структурним характеристикам національних економік високо розвинутих країн?
5. Назвіть найважливіші складові частини ринкової економіки.

4.2. Територіальна структура народного господарства

Територіальна структура народного господарства країни це співвідношення різних таксономічних одиниць територіальної організації виробництва – інтегральних і галузевих економічних районів, промислових вузлів, центрів, пунктів у їхньому просторовому відношенні. Вона віддзеркалює структуру територіальної організації продуктивних сил (ТОПС).

У науковому розумінні ТОПС – взаємозалежне і взаємовигідне розміщення виробництва у виді територіальних сполучень, що дозволяє одержувати додатковий економічний ефект, завдяки комплексуванню виробничої діяльності на основі раціонального використання матеріальних, природних, трудових ресурсів.

Територіальна організація народногосподарського комплексу України може розглядатися на трьох рівнях: у масштабах усієї країни (макро-рівень), у розрізі окремих її регіонів (мезо-рівень), окремих низових адміністративних районів, міст (мікро-рівень). Має чотири форми:

- народногосподарську спеціалізацію,
- кооперування,

- агломерування (концентрацію виробництва),
- комбінування.

Народногосподарська спеціалізація – невід’ємна частина системи географічного поділу праці. У територіальному аспекті вона віддзеркалюється в спеціалізації країн і регіонів на виробництві окремих видів продукції або наданні послуг (транспортних, фінансових, туристичних і т.п.). Народногосподарська спеціалізація країн і районів – загальна закономірність нашого часу. Вона є двигуном науково-технічного прогресу і найважливішим важелем підвищення загальнонаціональної продуктивності праці. Її наслідком у міжнародному аспекті є економічна інтеграція, що веде до зближення національних економік країн і окремих регіонів, вирівнюванню рівнів їхнього економічного розвитку, створенню прогресивних структур народного господарства, удосконалюванню міждержавних товарно-грошових відносин і ін. Прикладом цьому можуть бути регіональні інтеграційні утворення: ЄС, НАФТА, ОАЕ й ін.

Економічна сутність народногосподарської спеціалізації полягає в підвищенні продуктивності праці і зниженні собівартості виробленої продукції. Технологічна – у просторовому розчленовуванні виробництва (територіальної організації) для підвищення ефективності його здійснення.

У міжнародному аспекті простежується народногосподарська спеціалізація України в області виробництва металу і металопродукції, хімічної продукції, авіабудування, ракетно-космічних технологій, вирощуванні зернових культур. У масштабах країни (на макро-рівні) виділяється високим рівнем народногосподарської спеціалізації Донбас – видобуток вугілля, виплавка металу, виробництво металопрокату, хімічної продукції. Спеціалізацією Наддніпрянщини є гірничодобувна промисловість, металургія, виробництво металопрокату, електроенергії; Причорномор’я – зернове господарство, обслуговування міжнародних економічних зв’язків; Харківщини – машинобудування, газова промисловість.

Наявність народногосподарської спеціалізації і рівень її розвитку можуть бути визначені за допомогою розрахунку відповідного коефіцієнта.

$$K_{\text{сп}} = \frac{p}{P:c/C}, \text{ де}$$

$K_{\text{сп}}$ – коефіцієнт спеціалізації,

p – виробництво продукції якоюсь галуззю економіки,

P – виробництво даного виду продукції в країні,

c – сумарне виробництво в регіоні,

C – сумарне виробництво в країні.

При $K_{сп.} > 1$ - спеціалізація має місце, при цьому, чим більша величина коефіцієнту – тим вище її рівень.

За характером виробництва спеціалізація може бути загальною, предметною, по-детальною.

Спеціалізація, як правило, супроводжується кооперуванням.

Кооперування – довгострокова, спільна і взаємовигідна пайова участь підприємств, регіонів і цілих країн у виробництві окремих видів продукції або послуг.

Наявністю тісних коопераційних виробничих відносин у колишньому Радянському Союзі характеризувалися багато підприємств регіонів України із своїми суміжниками в Росії, Казахстані й інших республіках, що входили до його складу. Розрив цих зв'язків, внаслідок розпаду Радянського Союзу, наніс велику шкоду національним економікам знову утворених держав. Найбільш сильно постраждали від розриву виробничих зв'язків країни і регіони з високою питомою вагою у своїх промислових комплексах машинобудування, що характеризується особливо високим ступенем коопераційних виробничо-технологічних відносин.

Під дією об'єктивно існуючого в розміщенні продуктивних сил закону агломерування в їх територіальній організації має місце таке явище як концентрація.

Концентрація виробництва – процес зосередження на певній території (пункті, регіоні, країні) підприємств із метою об'єднання екстенсивних і інтенсивних способів виробництва, збільшення випуску продукції й економії витрат на спільному використанні об'єктів інфраструктури.

Концентрація – процес суперечливий. Він має як позитивні (посилює спеціалізацію, комплексування), так і негативні (погіршує довкілля, збільшує навантаження на об'єкти інфраструктури) сторони.

У результаті процесів концентрації виробничої діяльності відбувається:

- територіальний «розрив» між видобувними і переробними галузями;
- відокремлення трудомістких і фондомістських виробництв;
- обмеження кількості підприємств у галузях з одночасним зростанням їхніх потужностей.

Економічна сутність концентрації виробництва полягає в підвищенні його рентабельності, більш широких можливостях застосування науково-технічних досягнень у виробничих технологіях і управлінні, зниженні собівартості продукції, що випускається.

Високим рівнем концентрації промислового виробництва характеризуються східні регіони України - Донецька, Луганська, Дніпропетровська області, міста: Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Маріуполь, Кривий Ріг і інші. Велика концентрація оздоровчих

і рекреаційно-туристичних установ на Південному березі Криму; історико-архітектурних пам'ятників - у містах: Київ, Львів, Чернігів, Полтава.

Рівень концентрації визначається декількома способами за допомогою спеціальних формул:

$$I_k = 1/2 \sum |X' - Y'|,$$

де I_k – індекс концентрації,

X', Y' – питома вага (%) ознак, що досліджуються;

$$ПК = \sum P_i^2 / \sum P_i,$$

де ПК – показник територіальної концентрації,

P_i – величина ознак, що досліджуються (обсяги виробництва, чисельність населення й ін.)

Найважливішою задачею в розвитку і розміщенні продуктивних сил є визначення оптимальних параметрів їхньої концентрації. На тепер, з огляду на зміни у геополітичному і соціально-економічному положенні України, надмірна концентрація виробничих підприємств, що має місце в окремих її промислових районах і центрах не раціональна. Нераціональною виявляється і концентрація виробництва на окремих підприємствах -«гігантах». Тут зараз виникли надлишки не використовуваних потужностей при великих витратах на використання об'єктів інфраструктури (водопостачання, теплопостачання, електропостачання і ін.), а також труднощі з реалізацією готової продукції через вузькість внутрішнього ринку. Це стосується, насамперед, надзвичайно великих підприємств машинобудування з чисельністю робітників, що складала десятки тисяч чоловік, (Харківський тракторний завод, завод транспортного машинобудування ім.Малишева, Миколаївський суднобудівний завод і ін.). Виникла необхідність у реструктуризації виробництва з наданням переваг розвитку середніх і малих підприємств.

Комбінування – форма територіальної організації виробництва, що заснована на з'єднанні різних галузей і технологій на одному підприємстві (або їхньому сполученні), де продукція або відходи одного служать вихідною сировиною або допоміжним матеріалом для іншого. Такий характер організації виробництва розповсюджений у металургії (Криворізький, Запорізький металургійні комбінати повного циклу), у харчовій промисловості (Харківський, Полтавський м'ясокомбінати, Лохвицький, Куп'янський цукрові комбінати), у легкій промисловості (Житомирський і Ровенський льонокомбінати, Чернігівський текстильно-камвольний комбінат), у хімічній промисловості (Сумський, Шосткінський хімкомбінати) і ін.

Комбінування сприяє більш повному використанню вихідної сировини, побічних продуктів, веде до здешевлення виробництва продукції і, в окремих випадках, зменшує екологічне навантаження на навколишнє природне середовище.

4.3. Функціональна структура народного господарства

Функціональна структура народного господарства, як і територіальна, значною мірою пов'язана й зумовлена територіальною організацією продуктивних сил. *Вона віддзеркалює комбінацію взаємозалежних виробництв, що утворюють каркас господарського механізму, територіальні частини якого виконують певні функції в технологічному процесі.* На цій основі виділяються «поверхи» виробничої діяльності, де економічно відсталі регіони (у тому числі і цілі країни), займаючи «нижні поверхи» створюють умови для роботи «верхніх поверхів», що належать економічно розвинутим регіонам (країнам). «Нижні поверхи» виробляють сировину, паливо, напівфабрикати, комплектують їх відправляють на «верхні поверхи» для подальшої обробки і переробки, аж до випуску кінцевої продукції. (В умовах ринкової економіки кожній країні у світовому господарстві постійно доводиться вести боротьбу за «володіння верхніми поверхами»). У середині країн ця боротьба згладжується завдяки цілеспрямованій державній регіональній політиці та стратегічному плануванню.

Призначення і роль країн, регіонів і навіть окремих підприємств у функціональній структурі того або іншого господарського механізму (на макро-, мезо- і мікрорівнях) можна визначити за допомогою методу енерговиробничих циклів (ЕВЦ), запропонованого російським економіко-географом М. М. Колосовським в 30-ті роки минулого століття (у певному відношенні сучасні “кластери” відомого американського економіста М.Портера їх повторюють).

За М.М. Колосовським ЕВЦ – *це типова, стійко існуюча сукупність виробничих процесів, які є взаємообумовленими та такими, що виникають навколо основного процесу для даного виду енергії і сировини.*

Кожен ЕВЦ здійснює свій розвиток на базі того або іншого поєднання сировинних і паливно-енергетичних ресурсів і включає весь комплекс процесів від видобутку і збагачення сировини до одержання кінцевого продукту й утилізації відходів.

ЕВЦ передбачає максимальне наближення виробництва до джерела сировини, палива, енергії, а також їх раціональне використання.

Виділяються такі основні види ЕВЦ:

1. пірометалургійний цикл чорних металів;
2. пірометалургійний цикл кольорових металів;

3. нафто-, газоенергохімічний цикл;
4. гідроенергохімічний цикл;
5. сукупність гідроенергопромислових циклів;
6. гірничоенергохімічний цикл;
7. лісоенергохімічний цикл;
8. сукупність індустріально-аграрних циклів;
9. сукупність машинобудівних енерговиробничих циклів.

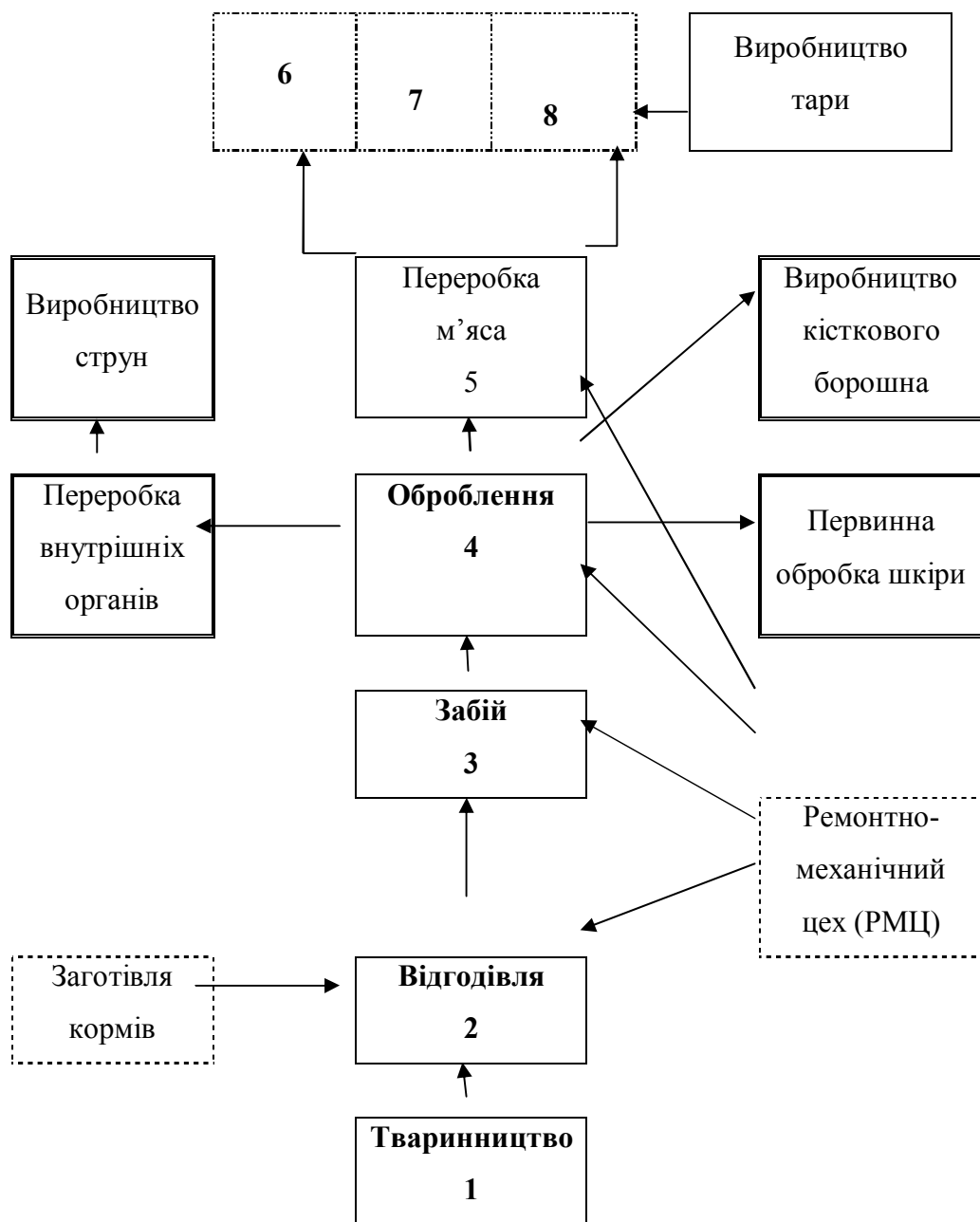
Всі вище названі ЕВЦ є в народногосподарському комплексі України. Від правильної організації їх складу в територіальній структурі народного господарства країни, раціонального розміщення і гармонічної роботи їх складових частин у значній мірі залежить ефективність функціонування всієї національної економіки країни.

У енерговиробничих циклах виділяють головний виробничий процес – стовбур (стрижень) циклу, його стадії, бокові відгалуження (рис.4.2). Разом вони утворюють *функціональну структуру ЕВЦ – склад і співвідношення технологічно й економічно взаємозалежних груп виробництва, що виконують певні функції в системі цілісного утворення.*

Енерговиробничі цикли, у залежності від наявності в них стадій, можуть бути повними й усіченими. Повнота циклу залежить від умов його розвитку, наявності паливно-сировинних ресурсів, доцільності їх використання на різних стадіях переробки, економічної вигоди випуску кінцевої продукції. Як правило, неповні цикли характерні для районів, де відсутні власна сировина і паливо, а усічені – у районах, де переробка продукції економічно не вигідна.

Сукупність енерговиробничих циклів на певній території з вираженою народногосподарською спеціалізацією й економічною цілісністю утворює *територіально-виробничі комплекси (ТВК)* макро-, мезо- і мікрорівнів.

Відповідно до визначення засновника теорії територіально-виробничих комплексів – М.М.Колосовського, *ТВК – «...це економічне (взаємозумовлене) сполучення підприємств у єдиній промисловій точці або в цілому районі, при якому досягається певний економічний ефект завдяки вдалому (плановому) підбору підприємств відповідно до природних і економічних умов району, з його транспортним і економіко-географічним положенням»* [21,с. 186].

1-5 - 1-5 стадії переробки по «стовбуру» виробництва

6-8 - «ланки» стадій переробки

додаткові виробництва (гілки «галузі»)

допоміжне виробництво

Рис.4.2. ЕВЦ м'ясопереробного виробництва

На макро-рівні ТВК утворюють економічні райони країни – Придніпровський, Донецький, Причорноморський і ін., на мезо-рівні – народногосподарські комплекси окремих областей, великих міжгалузевих промислових вузлів (Харківський, Рубіжненсько-Лисичанський, і ін.), на мікро-рівні – локальні виробничі поєднання у вигляді окремих галузевих промислових вузлів, пунктів, комбінатів (Первомайський, Балаклійський – у Харківській області).

За функціями та значенням виробництв у районному ТВК виділяють такі групи галузей:

- *головні (циклоформуючі)* галузі, що формують економічний профіль району і визначають його виробничий напрямок (народногосподарську спеціалізацію). Вони мають великий вплив на формування інших галузей господарства;
- *супутні*, що формують навколо головного виробничого процесу з метою раціонального використання відходів виробництва;
- *додаткові*, які технологічно не зв'язані з циклоформуючими виробництвами і не впливають на формування інших галузей. Їх розвиток зумовлюється необхідністю використання додаткових ресурсів району;
- *базові*, що займаються видобутком мінерального палива, сировини, виробництвом сільськогосподарської продукції. Вони служать базою розвитку енерговиробничих циклів і поставляють свою продукцію для всіх інших галузей району;
- *допоміжні*, які необхідні для виробництва певних продуктів, що використовуються в основному виробничо-технологічному процесі (наприклад, флюси або формувальні піски в ливарному виробництві);
- *обслуговуючі* виконують специфічні функції, без яких неможлива життєдіяльність народногосподарського комплексу (водопостачання, тепlopостачання, водовідведення, транспорт і т.п.);
- *місцеві*, що розвиваються для потреб району і виробляють продукцію внутрішньо районного споживання. Вони охоплюють місцеву паливну промисловість, виробництво будівельних матеріалів, а також галузей легкої і харчової промисловості [21,с.189].

Територіально-виробничий комплекс економічного району – це особливий вид територіальних соціально-економічних систем, які характеризуються складною виробничою структурою і розвиненими економічними зв'язками, що за виразом С.І. Іщука, ніби «цементують» у єдине ціле всі галузі і виробництва території.

У процесі взаємодії галузей і окремих виробництв різних підрозділів народного господарства можуть утворюватись міжгалузеві комплекси: паливно-енергетичні (ПЕК), металургійні, машинобудівні, агропромислові (АПК), водогосподарчі (ВХК) і інші. Сучасна функціональна структура народного господарства України є складною системою таких міжгалузевих комплексів (рис. 4.3).

Економічний ефект від комплексного розвитку народного господарства будь-якої країни досягається завдяки встановленню оптимальних пропорцій у розвитку і розміщенні всіх складових їх національних економік. Це ж стосується і України, народне господарство якої уявляє складно організовану територіальну соціально-економічну систему державного рівня, а її регіони в економічному відношенні - територіальні підсистеми народного господарства, що виконують певні функції в життєдіяльності всієї національної економічної системи. Від того наскільки гармонійно і злагоджено вони будуть функціонувати в рамках єдиного народногосподарського комплексу, значною мірою залежить успіх країни на шляху соціально-економічного прогресу.

Планова система ведення господарства, що існувала за часів Радянського Союзу, дозволяла розробляти, планувати і здійснювати схеми розвитку ЕВЦ і регіональних ТВК в адміністративно-директивному порядку (у розрізі галузей і територій). Перехід до ринкової економіки істотно ускладнює це завдання. Однак інтереси ефективної роботи народного господарства вимагають і в цих умовах регулюючих і координуючих заходів з боку держави в формуванні, розвитку й успішному функціонуванні ЕВЦ і ТВК (шляхом наявних у неї непрямих методів впливу в галузі державної регіональної економічної політики).

4.4. Галузева структура (сфери виробництва)

Як і національні господарства більшості країн світу, господарство України має кілька підрозділів, що іменуються у світовій практиці *секторами економіки*. Виділяють первинний, вторинний, третинний і четвертинний сектори.

Первинний сектор економіки складається з галузей, що займаються збором і видобутком матеріалів, які даються природою. Сюди відноситься розробка і видобуток корисних копалин, сільське, лісове, водне господарство, заготівля дикоростучих трав і плодів, полювання, рибальство, аквакультура.

Вторинний сектор економіки включає галузі, що перетворюють матеріали, отримані в первинному виробництві у готову продукцію. Сюди зазвичай включаються вся переробна промисловість, промислове і цивільне будівництво, електроенергетика.

Третинний сектор економіки складається з галузей, що надають виробничі, розподільчі й особисті послуги.

Четвертинний сектор економіки включає управління, освіту, науку, охорону здоров'я, культуру.

Названі сектори економіки віддзеркалюють її функціональну структуру, що у практиці стратегічного планування і управління підрозділяється на *сфери виробництва*, тобто окремі галузі, що уявляють собою групи виробництв, об'єднаних спільністю технологічних процесів або кінцевої продукції.

Великими підрозділами (сферами виробництва або галузями) народного господарства є: промисловість, сільське господарство, транспорт і зв'язок, будівництво, лісове і водне господарство, а також невиробнича сфера - житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, охорона здоров'я, освіта і наука, торгівля, система управління і правопорядку, фінансово-банківська система.

Кожне з вище названих підрозділів народного господарства, у свою чергу, поділяється на більш дрібні структурні одиниці (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Галузева структура господарства

Народне господарство					
Промисловість	Сільське господарство	Лісове і водне господарство	Будівництво	Транспорт і зв'язок	Невиробнича сфера
Паливна, енергетич., металургія, хімічна, буд.матеріал. деревообр., целюлозно-паперова, легка, харчова	Рослинництво, тваринництво	Лісове, водне	Промислове, цивільне, транспортне	Автомобільн. Залізничний, трубопровідний, морський, річковий, авіаційний. Зв'язок: поштовий, фельдєгерський, електронний	Житлово-комунал. г-во, торгівля, освіта, наука, охорона здоров'я і ін.

См. Таблицу “розворот”, которую надо сюда вставить.

Рис.4.3. Основні ланки функціональної (міжгалузевої) структури матеріального виробництва (За М.М.Паламарчуком і О.М.Паламарчуком [31,с.223])

Найважливішими показниками, що характеризують роботу підрозділів національної економіки, є валовий внутрішній продукт (ВВП) і валовий національний продукт (ВНП). Їхня величина з придбанням Україною незалежності і розривом виробничо-технологічних зв'язків, що існували в межах колишнього СРСР, різко зменшилася. Однак в останні роки намітилася тенденція до росту ВВП (рис.4.4).

Рис. 4.4. Індекси фізичного обсягу ВВП

Таблиця 4.2

Динаміка зростання ВВП

Дата	Номінальний ВВП,млн. грн.	Реальний приріст / зниження (-) ВВП, % до минулого року
1996	81519	-10,0
1997	93365	-3,0
1998	102593	-1,9
1999	130442	-0,2
2000	170070	5,9
2001	204190	9,2
2002	220932	4,8
2003	245000	10,8
2004	335000	12,0

У 2004 році ВВП України склав 335 млрд.грв (63,2 млрд.дол.США). Темпи його зростання останніх років - одні з найвищих у світі. Однак у перерахунку на душу населення ВВП залишається ще занадто малим – 6979 грн (біля 1300 дол.США на 1 людину).

Даний офіційний показник досить низький. Він характерний для дуже бідних країн, що розвиваються. Фактично, з урахуванням цін і паритету купівельної спроможності (ПКС), діяльності "тіньової економіки", ВВП України набагато вище і складає за різними методиками підрахунків від 3000 до 3600 дол. США на людину. Це також для нашої країни замало, тому що середньоосібна величина ВВП у світі дорівнює 8100 дол. США, а в розвинутих країнах Заходу – 25-29 тис. дол. США [5,с.98]. Виробничий потенціал країни, її трудові ресурси, природно-ресурсний потенціал та інші фактори забезпечують Україні можливості увійти за показником ВВП до першої десятки високо розвинутих держав світу.

На 1.01 06 р. провідна роль у виробництві ВВП України належала індустріальному сектору економіки - 40 % (рис.4.5). Це відносно високий показник (у Німеччині, Франції, Великобританії він становить– 30%). На частку аграрного сектору припадало 15%, на сферу послуг - 45%. (у Німеччині, Франції, Греції і деяких ін. країнах Європи сфера послуг у структурі ВВП сягає 70%, у Росії – 60%) .

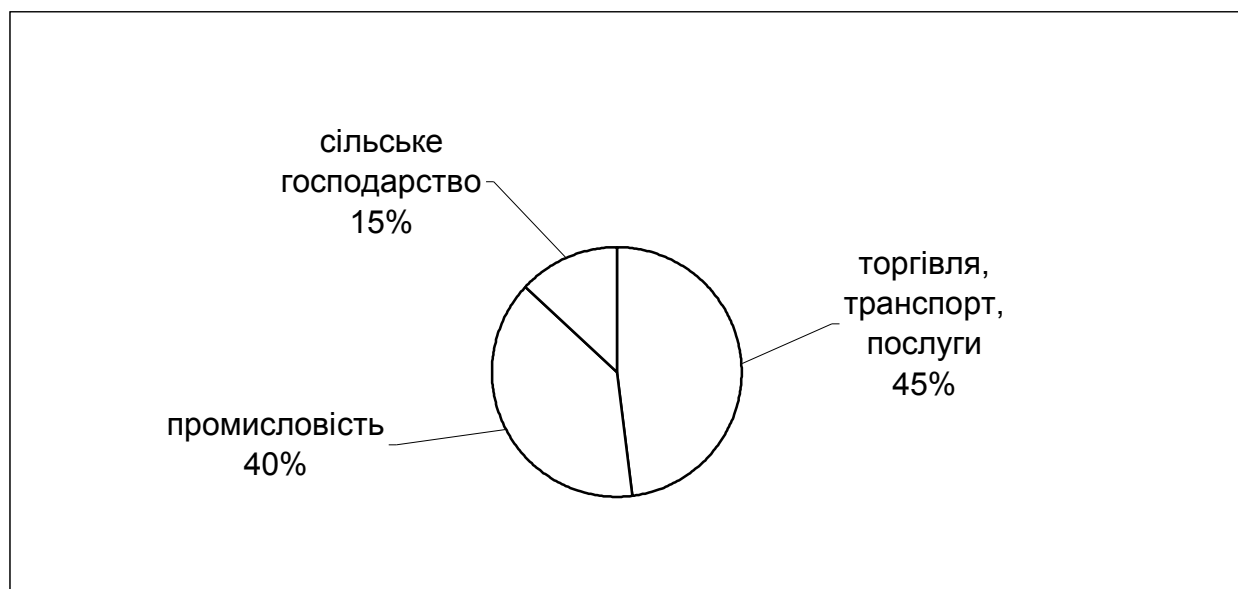

Рис. 4.5. Структура ВВП України

При аналізі структури ВВП за його вартістю і зайнятістю населення звертають на себе увагу дві особливості:

по-перше, у порівнянні з розвинутими країнами в структурі вартості ВВП України відносно висока питома вага матеріального виробництва – промисловості і сільського господарства (понад 55%, в той час як у країнах ЄС – 35-40%);

по-друге, існує значна диспропорція в співвідношеннях між вартістю продукції, що виробляється підрозділами народного господарства і зайнятістю в них економічно активної частки населення (табл.4.3).

Таблиця 4.3

Структура вартості і зайнятості при виробництві ВВП підрозділами економіки в % (у чисельнику-структура вартості, у знаменнику - структура зайнятості)

	Промисловість	Сільське господарство	Торгівля, транспорт, послуги
Економічно розвинуті країни	35/35	5/5	60/60
Середньо розвинуті країни	35/40	15/10	50/50
Країни, що розвиваються, з низьким доходом	35/20	20/60	45/20
Україна	40/20	15/22	48/58

По-третє, відносно низькі показники ВВП зумовлюють низьку середньомісячну заробітну плату та її значну диференціацію в розрізі окремих галузей господарства (табл.4.4).

Таблиця 4.4

Середньомісячна заробітна платня, грн

Галузь	1995		2000		2002	
	грн	%	грн	%	грн	%
Середня по галузям господарства	73	100	230	100	376	100
Сільське і лісове господарство	38	52,0	111	48,3	183	48,7
Промисловість	89	121,9	310	134,8	485	129,9
Транспорт	90	123,3	340	147,8	573	152,4
Зв'язок	95	130,1	324	140,9	469	124,7
Будівництво	103	141,1	267,03	116,1	427	113,6
Торгівля	62	84,9	230	100,0	330	87,8

Порівняльний аналіз структури ВВП за вартістю і зайнятістю в розрізі основних складових національних економік в різних типах країн показує, що в даному відношенні господарство України за багатьма параметрами знаходиться ще десь між економічно середньо розвинутими країнами і країнами, що розвиваються з низьким доходом.

Однією з найважливіших проблем, які стоять зараз перед національною економікою країни є підвищення її конкурентоспроможності. Це особливо актуально у зв'язку з набуттям Україною членства у Світовій Організації Торгівлі і необхідністю певного зниження митних тарифів на імпортовані товари.

Конкурентоспроможність — це комплексна категорія, її переваги остаточно реалізуються в торгівлі, але базис конкурентних переваг створюється у всіх ланках суспільного виробництва, у тому числі значною мірою за рахунок структурної перебудови і діючої промислової політики. Традиційно конкурентоспроможність трактується як обумовлене економічними, соціальними і політичними факторами стійке положення країни або її продуцента на внутрішньому і зовнішньому ринках. В умовах відкритої економіки конкурентоздатність також може бути визначена як здатність країни (підприємства) протистояти міжнародній конкуренції на власному ринку і ринках "третіх країн".

Теорія конкуренції виходить з того, що конкурують не країни, а окремі виробники або продавці продукції. Але економічний успіх держави, тобто її конкурентоздатність, безпосередньо визначається наявністю в ній конкурентоспроможних галузей і виробництв. Безумовно, жодна країна, навіть сама розвинута, не ставить собі метою досягнення ефективної конкуренції по всьому спектрі продукції, що вона може потенційно виробити. Пріоритет дається лише тим секторам економіки, що мають реальні умови для одержання конкурентних переваг на світовому ринку. Для України, щоб запобігти нераціональне використання національних ресурсів у процесі структурної перебудови, особливо актуальним є визначення саме таких галузей і створення діючого механізму підтримки пріоритетних виробників і удосконалення на цій основі структури виробництва.

Відповідно до сучасних економічних теорій країни, як правило, експортують ту продукцію, для якої в них є надлишок факторів виробництва і яка має найменшу відносну вартість, а імпортують продукцію, що вимагають дефіцитних факторів виробництва і підвищених витрат на її виготовлення. Тому основна увага в практичній роботі з підвищення конкурентоздатності повинне приділятися забезпеченості факторами виробництва, що можуть використовуватися для розвитку галузі і створення конкурентних переваг. Окремі фактори по-різному впливають на створення конкурентних переваг, до того ж вони можуть відрізнятися по характері дії і джерелам відтворення, що також треба враховувати. У свій час конкурентоздатність держави значною мірою залежала від наявності в ній трьох основних факторів виробництва — природних ресурсів, трудових ресурсів і капіталу. З розвитком виробництва і технічним прогресом конкурентоспроможність стали визначати фактори

вищого рівня, насамперед, інфраструктура країни, її науковий потенціал, рівень освіти населення.

Аналіз рівнів забезпеченості України основними факторами виробництва й ефективності їхнього використання в порівнянні з 6-ю економічно самими розвитими країнами світу (США, Японія, Німеччина, Франція, Англія, Канада) свідчить, що наша держава має досить високий рейтинг: по забезпеченості сільгоспугіддями — 3 місце, трудовими ресурсами — 4 місце, науковим потенціалом — 3 місце. Але що стосується реалізації цих можливостей, то по ефективності використання факторів виробництва Україна, як і Росія та інші країни СНД, займають останні місця, набагато уступаючи розвитим країнам світу. Наприклад, відставання від Франції складає: по використанню сільгоспугідь — у 10-12 разів, трудових ресурсів — у 7-15 разів, основного капіталу — у 2-3 рази, наукового потенціалу — більш ніж у 20 разів.⁴

Світовий досвід свідчить, що наявність факторів виробництва є важливим, але недостатньою умовою успішної конкуренції. Для цього ще потрібний визначений попит на продукцію, зокрема, вимогливі споживачі, конкурентоспроможні постачальники і суміжники, сумлінне ведення конкуренції, що відповідає стратегії підприємств щодо їхнього розвитку і підвищення конкурентноздатності. На жаль, практична відсутність конкуренції на внутрішньому ринку, його незначна ємність і невибагливість українських споживачів не дозволяють створити належні умови для росту конкурентоспроможності вітчизняної продукції. Підприємства не можуть виробляти конкурентноздатну продукцію для зовнішніх ринків, якщо ця продукція має низьку якість на внутрішньому ринку. Країни, що є сьогодні лідерами на світовому ринку, у ретроспективі завжди відштовхувалися від внутрішнього попиту: їхня експансія йшла через його насичення.

У деяких випадках українська продукція виявляється неконкурентоспроможною унаслідок відсутності відповідних сертифікатів якості або ж використання таких систем оцінки якості товарів, що не відповідають загальноприйнятим у світі.

Відзначені негативні тенденції привели до витиснення українських товарів не тільки з зовнішнього, а і з внутрішнього ринку. Нарощування обсягів імпорту, скорочення попиту на вітчизняну продукцію, а також неможливість її реалізації привели до збільшення залишків такої продукції на складах підприємств. Так, за станом на 1.01.99 р. не було реалізовано

майже 3 тис. металорізальних і деревообробних верстатів, 1,7 тис. машин і устаткування сільськогосподарського призначення, близько 1 тис. ковальсько-пресових машин, значна кількість товарів народного споживання і т.п.

За станом на 2004 р. Україна у міжнародному рейтингу конкурентоспроможності серед 99 країн світу, які обстежувались фахівцями Світового економічного форуму, посідала 71 місце (табл..).

Таблиця

Порівняльні позиції конкурентоспроможності України (місце)

Країни	2001	2002	2003	2004
Фінляндія	1	2	1	2
США	2	1	2	1
Швеція	6	6	3	4
Данія	8	8	4	7
Німеччина	4	4	5	3
Великобританія	4	3	6	6
Швейцарія	5	5	7	5
Естонія	28	30	28	27
Латвія	41	45	29	49
Словенія	32	27	30	31
Чехія	34	34	35	35
Угорщина	27	28	38	42
Литва	50	40	40	36
Словаччина	40	42	43	39
Китай	43	38	46	47
Польща	42	47	47	57
Росія	56	58	65	61
України	59	69	71	69

Румунія	61	67	73	56
Болгарія	68	68	74	75
Зімбабве	65	70	75	82

Джерело: The Global Competitiveness Report 2003-2004: <http://weforum.org>

Згідно з дослідженням Світового економічного форуму в Україні й досі відсутні суттєві перспективи для підвищення рівня конкурентоспроможності її економіки. Ця організація розраховує ще один показник – потенціал зростання конкурентоспроможності і публікує рейтинг його динаміки. У 2004 році Україні у цьому рейтингу належало 86-те місце серед 102 країн, які обстежувались (останнє місце серед країн Європи). Але експерти Міжнародного економічного форуму відзначають певні ознаки макроекономічної стабільності, що вплинуло на підвищення рейтингу кредитоспроможності⁵. Останнє може стати імпульсом для економічного пожвавлення і, як наслідок, зростання конкурентоспроможності господарської діяльності країни.

Питання для самоконтролю знань.

1. Назвіть ЄВЦ, які існують в Україні. Побудуйте структуру одного із ЄВЦ та визначте в ньому “стовбур”, “гілки”, “ланки”.
2. Назвіть основні, допоміжні та додаткові виробництва на прикладі народного господарства одного із регіонів України.
3. Дайте визначення первинному, вторинному, третинному і четвертинному секторам економіки. Які із секторів входять у систему матеріального виробництва?
4. За якими ознаками виділяються сфери (галузі) виробництва? Назвіть основні підрозділи народного господарства України.
5. Складіть структурну схему устрою народного господарства України.
6. Дайте визначення ВВП і ВНП. Сумарна величина якого показника, на Вашу думку, в Україні більше? Чому?
7. Складіть структуру ВВП України в розрізі промисловості, сільського господарства, невиробничої сфери (у %). Зіставте її із структурою високо розвинутих країн, середньо розвинутих і країн, що розвиваються. За допомогою індексу схожості визначте – до якого типу країн вона більше тяжіє за рівнем соціально-економічного розвитку.
8. Визначте основні відміни у структурі ВВП України від структури ВВП високо розвинутих країн.

⁵ Остапко Т.О. Сільське господарство в умовах СOT і ЄС. – К.: Інститут сільського розвитку. 2005. – С.16.

4.5. Промисловість (треба додати кластери)

Ключові поняття: промисловість, міжгалузеві комплекси, промислові райони, промислові вузли, промислові центри.

Промисловість – найважливіша складова частина економіки України. У 2003 році вона виробила продукції на загальну суму, що перевищила 22 млрд. дол. США. Промислове виробництво дає близько 38-39% ВВП країни. У ньому зайнято приблизно 20% усієї робочої сили країни. (У світі на частку промисловості припадає до 37% світового ВВП і в ній зайнято близько 20% усієї робочої сили, у індустріально розвинутих країнах - відповідно 35% і 35%).

Зазвичай у промисловому виробництві виокремлюють важку промисловість, легку промисловість і промисловість переробних виробництв агропромислового комплексу. Кожна, у свою чергу, підрозділяється на галузеві виробництва більш низького рангу.

Важка промисловість поєднує паливну, електроенергетичну, чорну і кольорову металургію, машинобудування і металообробку, хімію і нафтохімію, лісову, деревообробну і целюлозно-паперову промисловість, промисловість будівельних матеріалів.

Легка промисловість містить у собі текстильне, швейне, шкіряне, хутряне, взуттєве виробництва.

Переробні виробництва агропромислового комплексу – харчове, м'ясне, рибне, парфюмерно-косметичне, тютюнове, виноробне і горілчане.

Взаємодіючи між собою, промислові виробництва утворюють міжгалузеві комплекси:

- паливно-енергетичний;
- металургійний;
- машинобудівний;
- хімічний;
- індустріально-будівельний;
- лісопромисловий;
- агропромисловий;

Роль і значення окремих сфер виробництва (галузей) у структурі промисловості різних країн різні. В Україні на сучасному етапі її розвитку питома вага провідних галузей промисловості має показники, що наведені на рис.4.6.

В час, коли Україна переживає наслідки кризових явищ в економіці, важко судити про ступінь відповідності галузевої структури її промисловості сучасним потребам країни. Однак чітко простежується завищений, у порівнянні з індустріально розвинутими країнами, рівень паливно-енергетичного комплексу (22,3%) і занижений рівень машинобудівного комплексу (13,2%). Дуже висока питома вага чорної металургії (27,4%). В цілому частка сировинно-

паливних галузей складає в промисловості України близько 64%, тоді як в країнах ЄС – тільки 28%. Така галузева структура промисловості країни не відповідає стратегічним інтересам її соціально-економічного розвитку і вимагає певної реструктуризації.

У цілому промислове виробництво в останні роки характеризується позитивною динамікою, однак його обсяг ще не досяг 1991 року (табл.4.5).

Таблиця 4.5.

Динаміка промислового виробництва (%)

Роки	До попереднього року	До 1991 року
1992	93,6	93,6
1994	92,0	86,1
1994	72,7	62,6
1995	88,0	55,1
1996	94,9	52,3
1997	99,7	52,1
1998	99,0	51,6
1999	104,0	53,7
2000	113,2	60,8
2001	114,2	69,4
2002	107,0	74,2
2003	115,8	86,0

За даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України

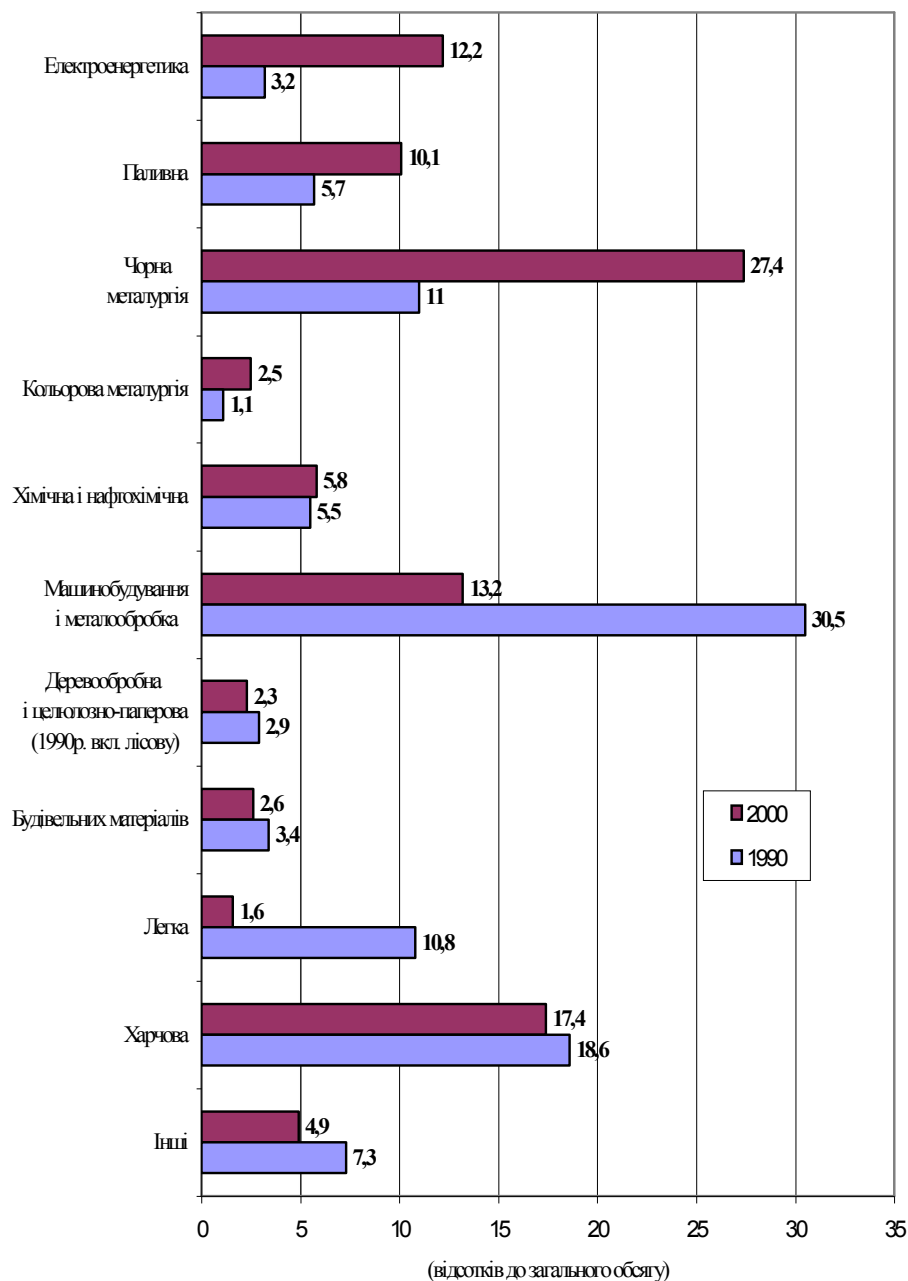

Рис. 4.6. Виробництво продукції промисловості в розрізі основних галузей

4.5.1. Паливно-енергетичний комплекс

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) – складна міжгалузева виробничо-економічна система, що складається з видобутку палива, його обробки, виробництва електроенергії і транспортування її споживачам (рис. 4.7).

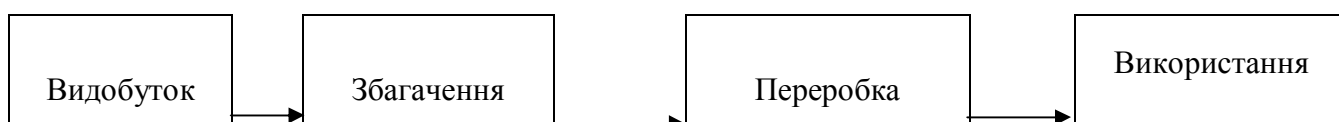

Рис.4.7. Система паливно-енергетичного комплексу

До складу ПЕК входять паливна й електроенергетична галузі промисловості, що відносяться до базових виробництв економіки.

Паливна промисловість. В Україні включає вугільну, нафтову, газову промисловість.

Основними первинними джерелами енергії в сучасному світі є: нафта, вугілля, природний газ. У виробництві електроенергії значну роль відіграють також гідроенергоресурси і атомна енергія. Частка інших джерел енергії – дров, торфу, енергії сонця і вітру, геотермальних вод та інше – незначна.

У цілому, на нафту і природний газ припадає до 62-65% всіх енергоносіїв, що беруть участь у паливно-енергетичному балансі світового господарства. Щоправда, роль і значення їх істотно коливається в розрізі окремих країн. В Україні, як і в деяких інших країнах, у паливно-енергетичному балансі велика роль вугілля.

Вугільна промисловість – складне гірничодобувне виробництво. Пов'язане з наявністю відповідних родовищ. Екологічно шкідливе.

На початку 19 сторіччя вугілля було основним енергоносієм. Саме наявність його видобутку визначало конкурентноздатність важкої промисловості. Тому перші промислові райони почали складатися у вугільних басейнах або поблизу них (Йоркшир і Ланкашир у Великобританії, Рур у Німеччині, північ Франції, Пенсільванія США, Донбас й Урал – у Росії). Ще наприкінці 40-х років минулого сторіччя частка вугілля в паливно-енергетичних балансах промислово-розвинутих країн складала до 60%. Надалі, із зростанням ролі нафти і газу, його частка знизилася до 21-23%. Але в ряді країн його частка, як і раніше, висока.

До країн з відносно високою часткою вугілля в паливно-енергетичному балансі відносяться Україна, а також Китай, КНДР, частково Росія, Польща, ПАР і деякі інші. Це зумовлюється, з одного боку значними вугільними ресурсами, а з іншого – економічними труднощами, через що держави ще не можуть перейти на більш економічний і екологічно чистий вид палива.

Разом з цим в останні роки спостерігається тенденція незначного зростання споживання вугілля у світовому господарстві. Передбачається, що в період з 2000 до 2010 року темпи приросту його видобутку складуть 1,9 %, у тому числі у країнах, що розвиваються – 3,6%.

Розрізняють підземний видобуток (шахтним способом) і відкритий. Через дорожнечу першого у вугільній промисловості світу спостерігається згортання шахтних і ріст відкритих розробок. Уже зараз питома вага видобутку відкритим способом досягає 50%, а в таких країнах як США, Австралія, ПАР – 80-90%. Існує і технологічний спосіб використання вугілля (спалювання його в підземних виробленнях з подачею тепла або газу наверх). Однак через дорожнечу і технічну складність – використовується незначно.

Продуктивність праці з видобутку вугілля в Україні низька. У порівнянні з Росією вона нижче у 4 рази, з Німеччиною – у 7 разів, Великою Британією – у 12, США – у 30.

Із-а складних геологічних умов видобутку (значна глибина залягання вугільних шарів, їх мала потужність, загазованість і ін.) собівартість українського вугілля перевищує його оптові ціни (рис.4.8).

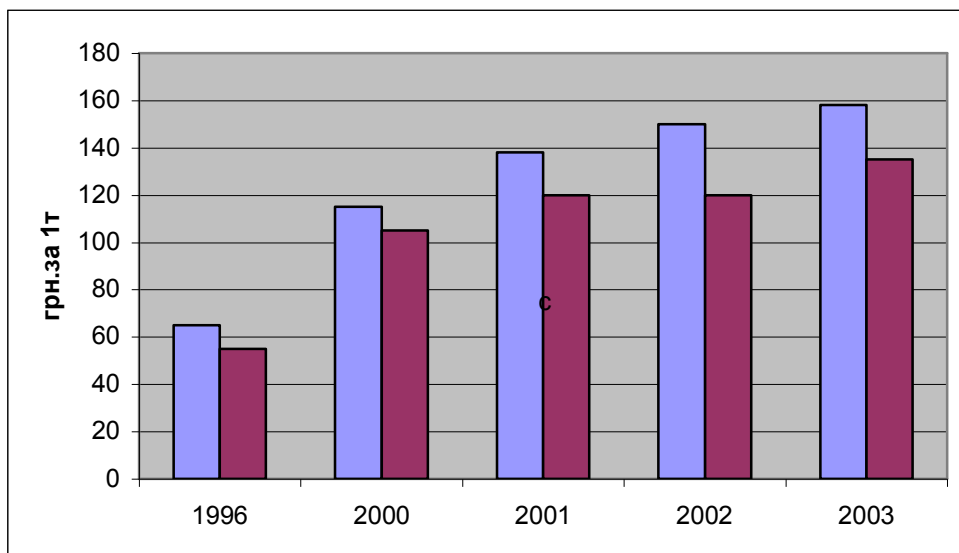

Рис.4.8. Динаміка собівартості та ціни вугілля

Через несприятливі умови розробок вугільних шарів та відносно високої собівартості 1 т вугілля його видобуток в Україні має тенденцію до скорочення. Зараз він складає 80-82 млн. тонн на рік, що не забезпечує потреби народного господарства і країна вимушена частину вугілля імпортувати з Росії, Польщі, Казахстану (8-10 млн.т – щорічно).

Основний район видобутку кам'яного вугілля - Донбас (Донецька і Луганська області), частково Львівсько-Волинський басейн (Львівська область). Буре вугілля добувається відкритим способом у Дніпровському басейні (Кіровоградська, Черкаська області).

Нафтова і газова промисловість. У паливно-енергетичному балансі України, через недолік власної нафти і газу, складності сучасного економічного становища, їх частка відносно невелика – приблизно 25-30% (при цьому витрати нафти на одного працюючого в Україні – 4-6 тонн у рік, що на 30% у рік більше, ніж у Німеччині).

Щорічна потреба України в нафті 35-40 млн. тонн, добувається біля 5 млн. тонн. Потреба в газі - близько 100 млрд. м³, а добувається – 17-19 млрд. м³. Решта цих енергоносіїв імпортується з Росії, Казахстану, Туркменії, Азербайджану.

Основні райони видобутку нафти в Україні: Сумська область (Ахтирське і Качанівське родовища), Чернігівська (Гнедищенське і Прилуцьке), Полтавська (Радченківське, Миргородське), Харківська (Зачепилівське), Львівська (Бориславське), Івано-Франківська області (Долинське, Надвірнянське).

Нафтопереробна промисловість України - одна з найпотужніших у Європі. Вона здатна переробляти до 65 млн. тонн нафти на рік. Найбільші нафтопереробні заводи (НПЗ) тяжіють до нафтопроводів і портів і розміщуються у містах Лисичанську, Кременчуці, Дрогобичі, Херсоні, Бердянську, Одесі. Однак технології нафтопереробки – переважно застарілі. Через відсутність достатньої кількості власної нафти працюють з недовантаженням. (Враховуючи, що промислова інфраструктура при цьому повинна працювати майже повністю, це веде до здороження виробництва нафтопродуктів).

Основні райони видобутку природного газу: Харківська область (Шебелинське, Єфремівське, Крестищенське, Співаковське родовища), Львівська область (Дашавське, Більча-Волиця, Рудки), Івано-Франківська область (Калуш), Крим (Джанкойське, Глебовське, Задорненське родовища). Приблизно половина усього видобутку природного газу припадає на Харківську область. В цій же області здійснюється і переважна переробка газового конденсату на бензин та інші види рідкого палива.

Електроенергетична промисловість. Особлива галузь виробництва, продукцією якого є кВт-г. електроенергії. При цьому їх не можна складувати “про запас”, а виробництво повинне бути рівномірне в часі (при тому, що споживання має спади та піки). Ще одною специфічною особливістю галузі є те, що чим більше потужність електростанцій – тим вище ККД і нижче собівартість продукції, але одиничні потужності електростанцій не можуть перевищувати 10% потужності всієї енергосистеми, бо в разі виходу із ладу навіть однієї такої енергоустановки це може паралізувати роботу всієї енергосистеми країни (або регіону).

Рішення питань, зумовлених вище відзначеними особливостями, досягається об'єднанням енергосистем, створенням регулюючих механізмів і іншими техніко-економічними рішеннями.

Основними видами підприємств є:

- теплові
- гідравлічні
- атомні

Інші види – сонячні, вітрові електростанції – через громіздкість металоконструкцій, малої продуктивності, дорожнечі землі й обслуговування не одержують широкого поширення.

Розміщення електростанцій визначається трьома факторами:

- споживанням
- наявністю палива
- водним джерелом

Споживчий фактор зумовив розміщення в Україні всіх АЕС: Запорізької, Чорнобильської, Хмельницької, Ровенської, Південно-Української, а також державних районних електростанцій (ДРЕС): Бурштинської (Івано-Франківська обл.), Ладиженської (Вінницька обл.), Трипільської (Київська обл.), Зміївської (Харківська обл.), Запорізької.

Цей же фактор визначає розміщення теплоцентралей (ТЕЦ).

Паливно-споживчий фактор зумовив створення Слов'янської, Курахівської, Угледорської, Старобешевської ДРЕС у Донбасі.

Водні джерела (Дніпро, Дністер, ріки Карпат) визначили створення каскаду ГЕС на Дніпрі (Київська, Канівська, Кременчуцька, Запорізька, Дніпродзержинська, Каховська), Дністрі (Дністровська); у Карпатах (Теребле-Рікська).

Таблиця 4.6

Найбільші електростанції України

Назва станцій	Розміщення
<i>Теплові електростанції (ТЕС)</i>	
Вуглегірська	Донецька
Курахівська	Донецька
Слов'янська	Донецька
Старобешівська	Донецька
Луганська	Луганська
Зміївська	Харківська
Криворізька	Дніпропетровська
Придніпровська	Дніпропетровська
Запорізька	Запорізька
Трипільська	Київська
Ладижинська	Вінницька
Бурштинська	Івано-Франківська
<i>Атомні електростанції (АЕС)</i>	
Рівненська	Рівненська
Хмельницька	Хмельницька
Чорнобильська	Київська
Південноукраїнська	Миколаївська
Запорізька	Запорізька
<i>Гідравлічні електростанції (ГЕС)</i>	
Київська	Київська
Канівська	Черкаська
Кременчуцька	Кіровоградська
Дніпродзержинська	Дніпропетровська
Дніпровська (Дніпрогес)	Запорізька
Каховська	Херсонська
Дністровська	Чернівецька

ТЕС виробляють до 40% електроенергії, АЕС близько 40%, ГЕС – 20% (через обмеження енергоносіїв у останні роки знизилася частка ТЕС і зросла роль АЕС і ГЕС).

Сумарна потужність електростанцій країни перевищує 60 млн. кВт. Вони здатні виробляти до 300 млрд. кВт-г електроенергії на рік, що в перерахунку на одного мешканця складає більш 6000 кВт-г (рівень високо розвитих країн). Однак фактично виробляється тільки 171-175 млрд. кВт-г у рік. Незважаючи на це, виробленої кількості електроенергії в країні зраз у цілому вистачає, бо промислові потужності промисловості використовуються не повністю. Є можливість навіть частково її експортувати. Проблема - у забезпеченні високої якості електроенергії і регулюванні режиму її виробництва та споживання. Для вирішення останнього вже створена Київська гідроаккумулятивна електростанція – ГАЕС, споруджується Дністровська ГАЕС, впроваджуються енергозберігаючі технології.

Питома вага продукції паливно-енергетичного комплексу зросла за останнє десятиріччя у промисловому виробництві України з 10 до 24% (при загальному зменшенні її продукції в кількісному вимірі).

Виокремлюються райони розвинутої енергетики: Донбас (21% виробництва електроенергії країни), Київський регіон (20%), Придніпровський (12%), Харківський (7%). Разом ці райони виробляють 60% електроенергії України.

4.5.2. Металургійний комплекс

Металургійний комплекс поєднує підприємства, що послідовно здійснюють видобуток, збагачення та переробку руд чорних, кольорових і рідких металів, нерудної сировини для металургії, виробництво чавуну, сталі кольорових і дорогоцінних металів, сплавів, прокатне виробництво, переробку вторинної металевої сировини. Воно також є частиною комплексу з виробництва конструкційних матеріалів (див.12,с.21).

Вартість продукції, що виробляється чорною і кольоровою металургією, в структурі промислового виробництва України перевищує 29,9%. При цьому основну її частину складає продукція чорної металургії, питома вага якої в промисловості країни приблизно в два з зайвим рази перевищує середньосвітовий показник (є одним з найвищих у світі). Таке положення зумовлене рядом причин.

По-перше, Україна відноситься до небагатьох країн світу з наявністю надзвичайно сприятливих факторів для розвитку чорної металургії - є залізні і марганцеві руди, кам'яне вугілля, нерудна сировина (при цьому родовища "сусідствують"). Іншими словами - для розвитку чорної металургії Україна має значні конкурентні переваги над іншими державами.

По-друге, за роки Радянської влади в Україні був створений потужний виробничий комплекс з видобутку і збагачення руд, коксуванню вугілля, виплавці чавуну і сталі, виробництву прокату.

По-третє, склався кадровий склад фахівців металургів.

По-четверте, розвиток базових галузей господарства в ряді країн світу, насамперед в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні АТР), створили сприятливу кон'юнктуру для попиту металевої продукції на світовому ринку.

В даний час Україна входить у першу десятку найбільших країн - виробників сталі і прокату (6-7 місце у світі). При цьому потужності національної металургії, розраховані на виробництво 45 млн.т сталі на рік, завантажені в середньому тільки на 69-70%. (Середньосвітові показники завантаженості коливаються в межах 83-90%, зокрема в США- 83%, країнах ЄС – 77-81%, КНР – 90%).

Підприємства чорної металургії України щорічно виплавляють 31-32 млн. т сталі, виробляють 27-28 млн. т прокату, випускають до 230 млн. метрів сталевих труб. Основна частина продукції чорної металургії надходить на світовий ринок. Її покупцями є країни СНД, ЄС, АТР, включаючи США, Канаду й ін. На жаль, кон'юнктура світового ринку щодо чорних металів в останні роки змінюється не в кращий бік, і галузь можуть очікувати значні труднощі. Вихід - у розвитку внутрішнього ринку (у 2001 році на ньому було реалізовано лише 3,5 млн. т металу) та реструктуризації промислового комплексу в інноваційному напрямку.

Основними регіонами зосередження підприємств чорної металургії є Наддніпрянщина, Донбас, Приазов'є. Найбільші комбінати чорної металургії розташовані в Кривому Розі, Дніпропетровську, Донецьку, Запорозжі, Маріуполі. Прокатне виробництво і виробництво труб налагоджене в містах Харцизьку, Новомосковську, Дніпродзержинську, Нікополі.

Кольорова металургія в Україні розвинута недостатньо і працює переважно на імпортній сировині. Функціонують алюмінієвий завод у Запорозжі, глиноземний - у Миколаєві. У Константиновці (Донецька область) виробляється цинк, у Калуші (Івано-Франківська область) магній, у Запорозжі - титаномагнієві сплави, у Побужжі (Кіровоградська область) - ферро-нікель, у Никитовці (Донецька область) - ртуть. Розробка і збагачення титанових руд здійснюється на Іршанському ГЗК (Житомирська область). Приблизно половина кольорових металів виробляється в країні з вторинної сировини. Його переробка здійснюється у великих промислових центрах (Харкові, Донецьку, Києві, Одесі й ін.).

4.5.3. Машинобудівний комплекс

Машинобудування України є міжгалузевим науково-виробничим комплексом, що поєднує науково-дослідні, конструкторсько-технологічні, проектні організації і виробничі підприємства в єдину систему, яка випускає машини, прилади, механізми, що мають виробничу і експлуатаційну вартість.

Машинобудування - найважливіша галузь промисловості в більшості країн світу. Її питома вага в промисловому виробництві індустріально розвинутих країн світу, як правило, перевищує 25%. У передових країнах - понад 30%. В Україні, у зв'язку зі спадом промислового виробництва і структурних змін, що відбуваються в ньому, питома вага машинобудування знизився з 30,5% до 13,2 %. Його провідними галузями є важке машинобудування, що робить устаткування для гірничодобувної, металургійної, енергетичної, хімічної промисловості, тракторне і сільськогосподарське машинобудування, верстатобудування, транспортне машинобудування (Україна, зокрема, входить до десятки країн світу, здатних самостійно здійснювати виробництво авіалайнерів). У меншій мері, у порівнянні з високо розвинутими країнами, налагоджено приладобудування, електротехнічне машинобудування, автомобілебудування, електроніка.

Важливою особливістю машинобудівного комплексу України є його міжнародна спеціалізація в географічному розподілі праці з країнами СНД і іншими державами колишнього Радянського Союзу.

У рамках СНД Україна виробляє 36% всіх електродвигунів перемінного струму (Росія - 22,7%, Беларусь - 12,8%), 100% роторних екскаваторів, кукурудзозбиральних і бурякозбиральних комбайнів, 95% вугільних комбайнів, 40% доменного і сталеплавильного устаткування, близько 50% силових трансформаторів, 23,6% металорізальних верстатів (Росія - 47,2%, Беларусь - 9,8 %), 25,7% ковальсько-пресових машин (Росія - 64,7%), 17,8% нафтопереробної апаратури (Росія - 80,6%), 28,4% хімічного устаткування і запчастин до нього (Росія - 63,5%), 26,3% сільськогосподарських машин (Росія - 59,6%), 29,6% ковшових екскаваторів (Росія - 61,2%), 29,4% машин і устаткування для тваринництва і виробництва кормів (Росія - 32%, Беларусь - 22,7%), 23,7% мостових електричних кранів (Росія - 50,3%, Узбекистан - 24,1%), 35,8% телевізорів (Росія - 44,8%) [11,с.127].

Україна входить до десятки країн світу, машинобудування яких характеризується повним технологічним циклом у виробництві літаків, вона має ракетно-космічні технології, здатна виробляти складну військову техніку.

Найбільшими регіонами розвинуеного машинобудування є Харківський (до 14% потужностей галузі), Київський (12%), Донецький, Дніпропетровський, Запорізький (по 8% кожний). Найважливіший машинобудівний центр України - м. Харків.

Сучасне машинобудування країни відчуває гостру потребу в реструктуризації, відновленні основних виробничих засобів, ноу-хау.

4.5.4. Хімічний комплекс

Хімічна промисловість України є складним міжгалузевим комплексом. Це зумовлено як розмаїттям сировини, що використовується підприємствами, так і особливістю

технологічних процесів, надзвичайно широким діапазоном застосування його готової продукції і напівфабрикатів в народному господарстві, військово-промисловому комплексі і побуті. Розвиток хімічного комплексу (створення нових видів матеріалів, виробів, використання як сировини відходів інших виробництв промисловості, тобто вторинних ресурсів) виступає в ролі одного з найважливіших факторів науково-технічного прогресу. Його продукція є також конструкційним матеріалом, що замінюють метали, шкіру, дерево, скло, тканини й інше.

Хімічні виробництва відрізняються від виробництв інших галузей промисловості меншою трудомісткістю, але характеризуються високою капіталомісткістю, матеріаломісткістю, енергомісткістю і водомісткістю. Більшість хімічних виробництв негативно впливають на довкілля.

За своєю структурою комплекс хімічних виробництв України підрозділяється на основну хімію, хімію органічного синтезу (виробництво пластичних мас і виробів з них, скло волоконних матеріалів, хімічних волокон і ниток), лакофарбову, гірничо-хімічну, гумово-асбестову і шинну промисловість, фармацевцію.

Провідною галуззю в комплексі хімічних виробництв України є основна хімія. Вона представлена в країні виробництвом мінеральних добрив - фосфатних, калійних, азотних, соди, кислот, лугів і іншої продукції.

Фосфатні добрива виробляються в основному на підприємствах у зоні бурякосіяння (Суми, Вінниця, Одеса, Костантинівка). Сировиною для них є кольські апатити (Росія) і частково фосфорити Північної Африки. Як правило, у місцях виробництва фосфатних добрив виробляється і сірчана кислота.

Калійні добрива виробляються на гірничо-хімічних підприємствах, що розробляють родовища калійних солей (Калуш, Стебники).

Азотні добрива виробляються на базі використання імпортного газу в Рівне, Черкасах, Северодонецьку. Частково вони виробляються на базі використання відходів коксового виробництва в Горлівці, Дніпродзержинську.

На основі використання коксування отримало розвиток виробництво азотної кислоти, аміаку, фенолу, анілінових барвників, смол. На основі переробки кам'яної солі створені підприємство з виробництва соди, кухонної солі. Виробництво соди здійснюється в Слов'янську, Лисичанську, у Криму (на базі солей Сиваша). Потужності для виробництва миючих засобів, засобів захисту рослин є в м. Первомайському (Харківська область).

Хімія органічного синтезу, що виробляє в основному напівфабрикати для одержання полімерних матеріалів - синтетичних смол, пластичних мас, хімічних волокон, синтетичного каучуку, розвинута в Донбасі (Лисичанськ, Северодонецьк, Горлівка), Наддніпрянщині

(Дніпродзержинськ, Запоріжжя). Підприємства з переробки синтетичних смол і пластичних мас є в Донецьку, Прилуках, Запорожжі, Луцьку. Хімічні волокна виробляються в Києві, Черкасах, Чернігові, Житомирі, Сокалі (Львівська область). Переробка полімерних матеріалів здійснюється в Києві, Харкові, Сімферополі, Дніпропетровську.

Україна виробляє значну кількість гумовотехнічних виробів, гумового корду і зв'язаної з ними продукції - автомобільних шин (Дніпропетровськ, Біла Церква).

До особливої галузі хімічної промисловості можна віднести *фармацевтику* (іноді її включають до медичної промисловості). Вона виробляє лікарські препарати різного лікувального призначення: антибіотики, синтетичні цукрознижувачі, болезаспокійливі, жарознижувачі, вітаміни й ін.

Обсяг фармацевтичного ринку України в 2003 році склав понад 4,9 млрд.грв. З них лише 2 млрд.грв – вітчизняні виробництва.

Згідно даним фірми IMS International в останні роки виробництво медпрепаратів зростає у світі щорічно більш, ніж на 10%. У 2000 р. їх обсяг на світовому ринку склав близько 340 млрд.дол.США. Частка України на цьому ринку - менше 0,5% (у той час як населення складає приблизно 0,8% чисельності населення світу).

85% загального обсягу вітчизняної продукції виробляється 22 фармацевтичними підприємствами. До найбільших з них відносяться ЗАТ «Дарниця» (15% вітчизняного виробництва), КМП (15%), фармацевтична компанія «Здоров'я» (13%), ВАТ «Фармак» (11%).⁶

Найбільшими центрами виробництва фармацевтичної продукції є міста Київ, Харків, Львів, Одеса.

На теперішній час фармацевтичні підприємства України випускають понад 2200 найменувань препаратів. Близько 90% нової продукції складають генерики (препарати, у яких закінчився термін патентного захисту, але такі, що користуються великим попитом на ринку).

Істотну роль у відродженні вітчизняної фармацевтичної промисловості зіграла реорганізація її підприємств. Вони змінили форму власності, здійснили реконструкцію виробничих площ, обновили устаткування і технології.

Хімічна промисловість входить до числа профілюючих галузей України. Частина її підприємств працює на власній сировині: калійній і повареній солі, відходах коксохімічного виробництва, самородній сірці. Як і чорна металургія хімічна промисловість є експортною галуззю України.

⁶ Стан та перспективи розвитку фармацевтичної промисловості в Україні. К.: 2001. - 253 с.

Високим рівнем розвитку хімічної промисловості виділяються Донбас (Лисичансько-Рубежанський і Горлівсько-Слав'янський промислові вузли), що дає до 32% хімічної продукції України, Наддніпрянщина (Дніпропетровсько-Дзержинський промисловий вузол) - 11%, Прикарпаття (Дрогобицько-Бориславський, Червоноградсько-Сокальський, Калушський промислові вузли) - 5%. Відносно високим рівнем розвитку хімічної промисловості характеризується також Сумська область, де виділяються м.Суми і Шосткінський промисловий вузол хімічних виробництв.

4.5.5. Індустріально-будівельний комплекс

Індустріально-будівельний комплекс - сукупність взаємозалежних ланок господарства (галузей, підгалузей, підприємств і організацій), що займаються виробництвом будівельних матеріалів, проектуванням і здійсненням житлового, виробничого, культурно-побутового й іншого будівництва.

Україна має у своєму розпорядженні гарні можливості для виробництва будівельних матеріалів, оскільки на її території зосереджена значна кількість відповідної сировини - кристалічних порід (граніти, діорити й ін.), мергелю, пісків і т.п. У структурі промислового виробництва галузі є потужності з випуску збірного залізобетону, нерудних будівельних матеріалів, цементу, стінових і покрівельних матеріалів, скла й іншого.

Виробництво нерудних будівельних матеріалів - гранітного щебеню, буту - зосереджено в районах виходу на поверхню гранітних масивів Українського кристалічного щита - у Запорізькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Черкаській, Житомирській, Рівенській областях. У структурі галузі на частку нерудних будівельних матеріалів приходить до 13% усієї вартості її продукції, що випускається. Значна її частина йде на експорт (переважно в Росію).

Значні потужності з виробництва цементу є в Донбасі (Амвросієвка, Краматорськ, Єнакієве), Харківській області (Балаклія - один з найбільших у Європі цементних заводів), а також у Львівській, Хмельницькій, Рівенській, Одеській областях і в Криму. З цементним виробництвом пов'язане виробництво асбесто-цементних плит і шиферу.

Склоробне виробництво налагоджене в місцях наявності вихідної сировини (кварцових пісків) і споживання продукції. До 70% листового скла виробляється в Донбасі (Артемівськ, Лисичанськ, Костантинівка). Значна кількість скляних виробів виробляється в Запорозжжі. Фарфоро-фаянсове виробництво, включаючи сантехнічні вироби, є в Харківській, Київській, Запорізькій і Херсонській областях.

4.5.6. Лісопромисловий комплекс

Лісопромисловий комплекс поєднує підприємства, зв'язані з виробництвом і переробкою деревинної сировини. Він виробляє приблизно 2,8% вартості продукції, що випускається всіма галузями народного господарства країни. У ньому зайнято 4,6% працюючих і задіяне тільки 2% основних виробничих фондів, однак постачаннями готової продукції і лісоматеріалів він зв'язаний більш ніж із 100 різними виробництва та галузями народного господарства країни [11,с.158].

Лісовий фонд України складає близько 10 млн.га, у тому числі покриті лісом - 8,6 млн.га. Лісистість території країни дорівнює 14,3%, що значно менше в порівнянні з багатьма іншими країнами (Угорщина - 18%, Франція - 27,8%, Румунія - 28,1%, Польща - 28,7%, Німеччина - 29%, США - 32%, Болгарія - 34,4%) [11,с.158].

За народногосподарським значенням і функціями, що виконують ліси України, вони поділяються на дві групи.

До 1-ої групи (48% лісових площ) відносяться водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні й оздоровчі ліси, ліси спеціального цільового призначення (заповідники, національні парки й ін.). Рубання лісу тут здійснюється з метою поновлення лісу (вирубка перестійної деревини), санітарних заходів.

До 2-ої групи (52%) відносяться ліси, що мають захисне й обмежене експлуатаційне значення. Саме на них приходить основна частина лісозаготівельних робіт.

Через обмеженість лісових ресурсів в Україні відносно слабо розвинуті лісозаготівля і лісопиляння. Основні лісозаготівлі припадають на Карпатський регіон і Полісся. Тут розташовані й основні центри лісопиляння: Рахів, Тясма (Закарпаття), Турка, Скале (Львівська область), Ковель (Волинська область), Берегомет (Чернівецька область), Івано-Франківськ. Як і вся економіка країни, галузь переживає кризові явища внаслідок чого виробництво пиломатеріалів за останні 10 років знизилося з 7-7,5 млн. до 2,1-3,0 млн. куб.м.

Меблеве виробництво налагоджене практично повсюдно і дає приблизно половину вартості продукції галузі. Найбільшими центрами її виробництва є Мукачеве, Івано-Франківськ, Київ, Харків.

Паперова промисловість розвита слабо, що зумовлено відсутністю достатньої кількості сировини. Використовуються переважно відходи деревини. Паперове виробництво є у Львівській області (м. Жидачев), у Закарпатті (м. Рахов), у Житомирській області (м. Малин).

З використанням вторинної сировини працюють картонні і паперові фабрики в інших регіонах країни (м. Зміїв, смт. Рогань Харківської області й ін.)

Лісохімія, що базується на використанні відходів деревини, розвинута в Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській областях. На жаль, відходи деревини, незважаючи на недолік сировини, переробляються ще лише на 50-60%.

4.5.7. Легка промисловість

Легка промисловість у структурі промислового виробництва України в даний час займає не значне місце, даючи порядку 2% вартості промислової продукції (у той час як середньосвітовий показник складає від 15 до 20%). Це зумовлено низкою причин:

По-перше, слабкою сировинною базою.

По-друге, до здобуття незалежності легка промисловість відігравала підлеглу роль, питому вагу якої не перевищував 10-11%.

По-третє, зношеність основних виробничих фондів і застарілі технології не дозволяють вітчизняній продукції успішно конкурувати з товарами закордонних виробників не тільки на зовнішньому, але і внутрішньому ринках (за винятком продукції, виготовленої на давальницькій сировині).

У структурі легкої промисловості України є текстильні, трикотажні, швейні, шкіряно-взуттєве виробництва.

Текстильне виробництво в основному базується на використанні ввезеної бавовни, ввезеної і місцевої вовни, шовку, а також вирощуваного в країні льону. Найбільші бавовняно-паперові комбінати розташовані в Херсоні, Тернополі, Донецьку, Києві, Полтаві. Фабрики з первинної обробки вовни, вовняних тканин є в Харкові, Луганську, Чернігові, Сумах. Потужності з виробництва шовкових тканин є в Києві, Черкасах, а лляних - у Рівному і Житомирі. Трикотажні фабрики є в Києві, Харкові, ряді інших міст.

Швейне виробництво за вартістю продукції, що випускається легкою промисловістю, у даний час відіграє провідну роль у галузі (завдяки роботам на давальницькій сировині). Її підприємства розміщуються в багатьох населених пунктах, але найбільші - у Харкові, Києві, Донецьку.

Високим рівнем розвитку галузей легкої промисловості в цілому характеризуються Київська (11% виробництва), Донецька (9%), Чернігівська (8%), Харківська (7%), Львівська (6%) області.

4.5.8. Харчова промисловість

Харчова промисловість у структурі промислового виробництва України завжди займала провідні позиції. В даний час виробництво її продукції значно упало в порівнянні 1990 роком (табл. 4.8).

Виробництво найважливіших видів продукції харчової промисловості

(тис. т)

	1990	1995	2000
М'ясо	2710	946	400
Ковбасні вироби	900	277	175
М'ясні напівфабрикати	294	39,2	16,1
Тваринна олія	444	222	135
Жирні сири	184	73,5	67,3
Рослинна олія	1070	696	972
Маргарина продукція	289	109	161
Сахарин-пісок	6791	3894	1801
У тому числі з цукрового буряка	5388	3500	1573
Консерви, млн. умовних банок	4836	1444	1283
Борошно	7671	5319	3068
Хлібобулочні вироби	6701	4114	2461
Кондитерські вироби	1111	315	667
Макаронні вироби	360	223	116
Безалкогольні напої, млн. дав	151	37	66,4

Джерело: Україна в цифрах у 2000 році: Корот. стат. довід./Держкомстат України: За ред. О.Г.Осауленка. К.: Техніка, 2001. - С.63.

Знизилася і питома вага харчової галузі в порівнянні з 1990 роком, але в цілому, на тлі загального погіршення показників економічної активності, воно, завдяки могутній сировинній базі, продовжує залишатися в складі "лідерів" промисловості України, даючи 17,4% вартості її продукції.

Найбільш розвинені цукрова, масложирова, кондитерська, виноробна, м'ясна галузі. Продукцією цих галузей Україна цілком задовольняє свої потреби і частково має можливість її експортувати.

Найбільша галузь харчової промисловості країни - *цукрова*. Її підприємства - цукрові заводи - тяжіють до основних районів вирощування цукрового буряка - лісостеповим областям України. Особливо великою їх кількістю виділяються області Поділля (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська), що виробляють 1/4 частини цукру країни.

Нараховується 192 цукрових заводів. На жаль, значна частина їх була побудована ще в позаминулому столітті, морально і фізично застаріла. Кон'юнктура світового і внутрішнього ринків не сприяє нарощуванню виробництва цукру, а скоріше - навпаки. Скорочуються

посіви цукрового буряка, практично працюють лише 120-140 цукрових заводів, та й то протягом 2-3 місяців. Багато хто з них змушені переробляти цукрову тростину, що завозиться із-за кордону. Галузь має потребу в серйозній реструктуризації зі скороченням майже вдвічі кількості своїх заводів, поновленням устаткування і технологій.

Як правило, до цукрового виробництва тяжіють спиртзаводи, на яких з відходів цукрового виробництва (патоки) виробляється спирт. Спирто-горільчані заводи розміщуються також у Поліссі, де як сировина для виробництва спирту використовується картопля.

Підприємства м'ясомолочної промисловості розміщуються повсюдно. Випробують ті ж труднощі, що і підприємства інших галузей. Виробництво за минулі десять років істотно скоротилося.

Україна виділяється серед інших країн великими обсягами виробництва рослинної (переважно соняшникового) олії. Найбільші масло-екстракційні заводи є в Харківській, Кіровоградській, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській областях.

Фруктоконсервна промисловість розвинена повсюдно, однак найбільшою концентрацією її підприємств характеризуються АР Крим, Херсонська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Вінницька, Тернопільська області.

Виноробна промисловість зв'язана з районами виноградарства (АР Крим, Одеська, Закарпатська області).

Підприємства мукомельно-круп'яної, хлібопекарської, макаронної, кондитерської, тютюнової, пивоварної, лікеро-горілочної, парфюмерно-косметичної галузей промисловості, як правило, тяжіють до великих населених центрів.

Питання для самоконтролю знань.

1. Складіть схему галузевої структури промисловості України. Назвіть провідні галузі і їхню питому вагу у виробництві ВВП.
2. Які галузі промисловості відносяться до базових галузей?
3. Дайте коротку характеристику паливно-енергетичного комплексу України. Які галузі до нього входять? Чому дорівнює питома вага окремих видів енергоносіїв у паливно-енергетичному балансі країни?
4. Охарактеризуйте особливості розміщення підприємств паливно-енергетичного комплексу України. У яких із регіонів виробляється основна частина електроенергії країни?
5. Що входить до металургійного комплексу України? Дайте характеристику її паливно-сировинної бази. У чому полягають конкурентні переваги чорної металургії України?

6. Охарактеризуйте розміщення підприємств чорної металургії України. Назвіть регіони, де зосереджена основна частина підприємств чорної металургії. З чим це пов'язано?
7. Яке значення має чорна металургія в експортному потенціалі країни? Які проблеми існують у розвитку вітчизняної металургії?
8. Чим зумовлюється відносно низький рівень розвитку в Україні кольорової металургії?
9. Яка питома вага машинобудування в структурі промислового виробництва України в даний час? Зіставте це з країнами різних типів соціально-економічного розвитку.
10. Назвіть найважливіші машинобудівні райони країни і її найбільші машинобудівні вузли і центри.
11. Дайте коротку характеристику хімічної промисловості України. Покажіть її місце і значення в науково-технічному прогресі й економічному розвитку країни.
12. Перелічіть виробництва основної хімії і хімії органічного синтезу. Які світові та вітчизняні тенденції в їхньому розвитку?
13. Назвіть найважливіші райони і центри хімічної промисловості. Поясніть сформовану в них спеціалізацію.
14. Охарактеризуйте сировинну базу і виробництво промисловості будівельних матеріалів.
15. Складіть коротку характеристику деревообробної і целюлозно-паперової промисловості України. Покажіть її географію, проблеми розвитку і збереження ресурсної бази.
16. Перелічіть галузі легкої промисловості. Покажіть її місце і роль у структурі промислового виробництва України. Які труднощі існують зараз перед легкою промисловістю країни? Шляхи їхнього подолання.
17. Дайте характеристику харчової промисловості України, її сировинної бази, перспективам розвитку окремих галузей.

4.6. Сільське господарство

Ключові поняття: земельний фонд, земельний кадастр, аграрна реформа, рослинництво, тваринництво, зернове господарство, технічні культури, АПК, зони сільськогосподарської спеціалізації.

4.6.1. Загальні риси розвитку

Україна має сприятливі агро-кліматичні умови для розвитку сільського господарства. Його продукція складає близько 15% ВВП країни. Більшу його частину дає рослинництво (до 60 %) і меншу – тваринництво (40%).

Сільське господарство України - багатогалузеве. На цей час воно спирається на особисті підсобні господарства населення, що дають до 64% його валової продукції, а також на великі сільськогосподарські підприємства і фермерські господарства, що виробляють близько 36% сільськогосподарської продукції.

Природною основою сільськогосподарського виробництва України є її земельний фонд, що перевищує 60 млн.га.

Сільськогосподарські угіддя України по всіх формах власності нараховують біля 42 млн. га, що дорівнює 77,9% її земельного фонду (табл.4.9).

Таблиця 4.9

Структура земельного фонду й землекористування, тис.га
(за станом на 01.01.2003 р.)

Землекористувачі	Площа	Сільгосп. угіддя	Рілля – всього	% в структурі угідь	Сіножаті	Пасовища
Всього земель	60354,8	41800,4	32544,1	77,9	2410,2	5528,5
Сільськогосподарські підприємства у тому числі: недержавні державні	28267,0 26477,1 1789,9	26931,7 25412,0 1519,7	23403,5 22157,5 1246,0	86,9 87,2 82,0	984,1 935,1 49,0	1994,2 1835,0 149,2
Громадяни	11386,6	10938,9	790,5	72,3	835,2	1581,8
Інші користувачі	20701,2	3929,8	1235,5	31,4	590,9	1952,5

За даними Держкомзему України

Орні землі займають 32,54 млн.га, що складає біля 54% усієї земельної площі країни. По цьому показнику Україна перебуває в одному ряді з такими країнами як Польща, Данія, Голландія, Угорщина, що виокремлюються високою питомою вагою орних земель серед інших держав Європи і навіть світу. Особливо високий ступінь розораності земель в областях лісостепової і степової зони - Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській.

Значна питома вага орних земель з одного боку говорить про значні можливості сільськогосподарського виробництва в Україні, з другого – про високу ступінь господарського освоєння території країни та значне антропогенне навантаження.

По-перше, унаслідок високого рівня розораності сільськогосподарських угідь значну шкоду землі наносить водна і вітрова ерозія. За даними Держкомзему близько 90% орних земель у тому або іншому ступені піддається змінам. У тому числі, 34,4% орних земель

еродовано, 29,6% - мають підвищену кислотність, 9,4% - засолені і солонцеваті, 7,8% - перезволожені та заболочені. Близько 4 млн. га мають різний ступінь забруднення радіонуклідами. Щорічні втрати ґрунту в Україні досягають близько 600 млн.т, з них 20 млн.т - гумусу. Зменшення потужності гумусового шару ґрунтів є серйозною проблемою, тому що запас гумусу в ґрунті - основний агротехнічний показник якості земельних угідь.

По-друге, відбувається процес скорочення площ сільськогосподарських угідь у розрахунку на одного жителя України. Так, якщо на початку 60-х рр. XX століття цей показник складало більш 1 га, то на початку XXI століття - 0,85 га, у тому числі ріллі - 0,66 га (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Динаміка зміни площі землі на одного жителя України, га

Показник	Рік							
	1960	1975	1980	1990	1985	1995	2000	2003
Сільськогосподарські угіддя	1,01	0,88	0,85	0,81	0,83	0,82	0,85	0,86
Рілля	0,8	0,7	0,69	0,65	0,67	0,65	0,66	0,67

За даними Держкомзему України.

По-третє, унаслідок нераціонального використання і неякісної обробки землі погіршуються її агротехнічні властивості, що ведуть до зниження продуктивності сільськогосподарського виробництва (табл. 4.11).

**Динаміка і структура валової продукції сільського господарства
в Україні, тис.грн.**

Показник	1990			2000		
	Усього	у тому числі		Усього	у тому числі	
		колективні господарства	індивідуальні господарства		колективні господарства	індивідуальні господарства
Валова про- дукція на 100 га сільгоспугідь усього	117,5	88,7	186,7	63,4	31,8	86,0
питома вага, %	100	70,6	29,4	100	41,7	58,3
у тому числі						
Продукція рослинництва	58,8	47,3	93,7	36,3	20,7	50,4
питома вага, %	100	75,2	24,8	100	47,4	52,6
Продукція тваринництва	58,7	41,4	93,0	27,1	11,1	35,6
питома вага, %	100	66,0	34,0	100	34,1	65,9

За даними Держкомзему України.

Продуктивний потенціал землі можливо оцінювати як за агротехнічними показниками, так і за вартісними. Вартісну оцінку земель сільськогосподарського призначення, що здійснена Держкомземом України за загальнодержавною методикою, складає 4362 млрд.грн.(табл. 4.12).

Таблиця 4.12

Оцінка сільськогосподарських угідь

Показник	Орні землі	Багаторічні насадження	Косовиці	Пасовища
1. Загальний рентний доход, ц зерна з 1 га	9,0	34,79	4,5	2,78
2. Термін капіталізації рентного доходу, років	33	33	33	33
3 . Капіталізований рентний доход, ц зерна з 1 га (п. 1 x п.2)	297	1148	148,5	91,7
4. Ціна 1 ц зерна, грн.	60	60	60	60
5. Грошова оцінка 1 га, грн. (п.3 x п.4)	17820	68880	8910	5502

Суттєве значення має конкурентоспроможність сільськогосподарських угідь. Під конкурентноспроможністю земельних ресурсів сільськогосподарського призначення розуміють прибутковість виробництва, тобто в узагальненому вигляді це можна представити як співвідношення результатів до витрат. Отже, підвищити конкурентноздатність - значить збільшити вихід високоякісної продукції з одиниці площі при мінімальних витратах на її виробництво.

Рівень конкурентноздатності земельних угідь країни на основі динаміки результативних показників щодо грошової оцінки землі має показники, наведені в табл.4.13.

**Динаміка показників конкурентноздатності
сільськогосподарських угідь України**

Показник	рік				
	1999	2000	2001	2002	2003
Валова продукція на 1000 грн. вартості землі, грн.	26,7	27,3	22,6	20,2	22,6
у тому числі					
продукція рослинництва	15,6	20,5	15,9	14,1	16,5
продукція тваринництва	11,1	6,8	6,7	6,1	6,1
Валовий дохід на 1000 грн. вартості землі, грн.	4,1	1,4	-0,4	-0,2	11,3
Прибуток (+), збиток (-) на 1000 грн. вартості землі, грн.	-2,9	-6,4	-7,6	-6,2	2,2
у тому числі					
рослинництва	2,4	1,5	-0,5	0,9	7,4
тваринництва	-4,2	-6,4	-6,0	-6,0	-4,1

Як видно з даних табл. 4.13, усі результативні показники за аналізований період мають тенденцію до зниження. Так, за період 1999-2003 р. виробництво валової продукції на 1000 грн. сільськогосподарських угідь зменшилося з 26,7 до 22,6 грн., а валовий дохід в окремі роки був навіть негативним, тобто спостерігалася збитковість виробництва, що свідчить про зниження конкурентноздатності земельних ресурсів в аналізованому періоді.

У цілому землі України характеризуються високою природною родючістю, особливо в лісостепових і степових регіонах, де зосереджена четверта частина чорноземів світу. У зв'язку з тим, що степові і частково лісостепові території України розташовані в умовах недостатнього і нестійкого природного зволоження, а близько 4,5 млн.га (у поліських, передгірних і гірських районах Карпат) перезволожені і навіть заболочені, значні площі сільськогосподарських угідь вимагають штучних меліорацій - осушувальних і іригаційних.

В даний час в Україні іригаційні системи є на 2,5 млн.га посушливих земель і меліоративні осушувальні системи більш, ніж на 3,1 млн. га заболочених і перезволожених. До великих іригаційних систем відносяться: Каховська, Південнокримська,

Червонознаменська, Південно-Рогачівська, Інгулецька й ін. На території поліських областей створені значні за площею угіддя з осушувальними системами.

Сучасна структура сільського господарства України відрізняється від загальноєвропейської (у якій, на відміну від вітчизняної, частка галузей тваринництва перевищує частку галузей рослинництва). В Україні продукція рослинництва складає в сільському господарстві приблизно 60%, тваринництва - 40%.

У структурі рослинництва провідну роль відіграють зернове господарство (50% усіх посівних площ), картоплярство і вирощування цукрового буряка. Розвинені овочівництво, виробництво соняшника, плодівництва і виноградарство. Серед галузей тваринництва виділяється скотарство, на частку якого приходить більше 75 % усієї товарної продукції і свилярство.

4.6.2. Рослинництво

Посівна площа під сільськогосподарськими культурами в 90-і роки мала тенденцію до скорочення і склала в 2000 році - 27173 тис.га (табл. 4.4).

У порівнянні з 1990 роком у структурі посівних площ України відбулися значні зміни. Збільшилася питома вага технічних культур (з 11,6 до 15,4%), картоплі й овоч-баштанних (з 6,4 до 8,4%), зернових (з 45 до 50,2%), істотно знизилася питома вага посівів кормових культур (з 37 до 26%).

Відміни в забезпеченості земельним фондом, його структурі, а також в агро-кліматичних умовах зумовили територіальні розходження в структурі й обсягах виробництва рослинництва.

У цілому степові регіони спеціалізуються на вирощуванні зернових культур (пшениця, кукурудза), соняшника, лісостепові - на вирощуванні зернових і цукрового буряку. Великими площами, що відводяться під цукровий буряк, виділяються Вінницька, Тернопільська, Хмельницька, Київська, Харківська області. Картоплярство й овочівництво розвинене повсюдно, але особливо висока питома вага їх у структурі посівних площ в областях Полісся - Волинській, Житомирській, Чернігівській, Київській, а також у лісостепових областях - Львівській, Вінницькій.

Таблиця 4.14

Посівні площі сільськогосподарських культур (по господарствах усіх категорій, тис.га)

	1990	1995	2000
Уся посівна площа	32406	30963	27173
Зернові культури, у тому числі:	14583	14152	13646

	1990	1995	2000
Пшениця озима	7568	5324	5316
Пшениця ярова	8	185	303
Кукурудза на зерно	1234	1174	1364
Гречка	350	459	574
Рис	28	22	26
Зернобобові	1424	1103	408
Технічні культури, у тому числі:	3751	3748	4187
Цукровий буряк	1607	1475	856
Соняшник	1636	2020	2943
Льон-довгунець	171	98	23
Картопля й овоч-баштанні культури, у тому числі:	2073	2165	2277
Картопля	1429	1532	1629
Овочі	456	503	538
Кормові культури	11999	10898	7063
Площа чистих пар	1427	1570	3213

Джерело: Держкомстат України. Україна в цифрах у 2000 році. - К.: 2001. - С.99.

Провідною галуззю рослинництва країни є зернове господарство. За посівами зернових культур (12-13 млн.га), їх збору (30- 40 млн. т). Україна входить до першої п'ятірки країн Європи і першої десятки країн світу. Завдяки конкурентним перевагам (наявність родючих земель, сприятливих агро-кліматичних умов та відносно високого рівня розвитку агропромислового комплексу) дозволяють їй у доступній для огляду перспективі увійти до складу 5-6 світових лідерів з виробництва та експорту зерна (разом зі США, Канадою, Францією, Аргентиною, Австралією).

Агро-кліматичні умови України сприятливі для вирощування озимих зернових культур, особливо пшениці. Її урожайність за сприятливих погодних умов майже вдвічі вища за ярову. Через це за площею посівів вона займає 1-ше місце серед всіх зернових – 5-6 млн.га. Середня врожайність від 25 до 38 ц/га (врожайність пшениці в країнах Західної Європи - 45-60 ц/га). На жаль, 2/3 території України входить у так звану зону ризикованого землеробства, у межах якої несприятливі кліматичні умови в окремі роки призводять до різкого зниження врожайності і збору зернових, включаючи пшеницю.

Основний район вирощування озимої пшениці - степова зона України, де її питома вага в загальній посівній площі складає 20-30% (у межах Одеської, Миколаївської, Херсонської областей і частково АР Крим - понад 35%).

Озиме жито займає відносно невеликі посівні площі (0,6-0,7 млн. га), а основні райони його вирощування - Полісся і західні області країни. Середня врожайність 15-20 ц/га.

Серед ярових культур відносно великі площі відводяться під посіви ячменю (3,5-4,0 млн.га). Основні його посіви сконцентровані в південних районах країни, де його врожайність 18-20 ц/га (в окремі роки досягала 33 ц/га).

Озимий ячмінь, яриця й овес у посівах займають невелику питому вагу і служать переважно як страхові культури (коли приходить пересівати загиблі в несприятливі роки озимі культури). За виробництвом ячменю Україна входить до першої п'ятірки його світових виробників і займає провідне місце серед країн-експортерів.

Значні площі в структурі посівів зернових займає кукурудза (1,1 - 1,2 млн.га). Географія її оброблення - північ і центр степової зони, південь лісостепу (Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, а також Закарпатська і Чернівецька області). Середня врожайність 25-30 ц/га. За її експортом Україна посідає 6-те місце у світі.

Україні належить значне місце в Європі з вирощування гречки. Щорічно під її посіви приділяється 400-500 тис. га і більше. Однак через невисоку врожайність (9-11 ц/га) збір зерна є невеликим.

На зрошуваних землях Криму, на площі 25-30 тис.га вирощується рис, але врожайність його відносно невисока - 35-45 ц/га.

У лісостеповій смузі України на невеликих площах вирощуються горох й інші бобові (400- 800 тис.га).

Україна є значним виробником технічних культур: цукрового буряка, соняшника, льону й ін.

Провідне місце в посівах технічних культур займає *соняшник*. Його батьківщиною вважається Північна Америка, де індіанські племена були першими, хто почав вирощувати цю рослину. Вони проводили так звану селекцію шляхом відбору для сіяння найдовшого насіння з найбільших суцвіть, одержуючи таким чином з роками найбільші рослини цього виду, які в свою чергу давали найкраще насіння. Стародавні фермери обробляли свої соняшникові насадження за допомогою кістяних мотиг та грабель, зроблених з оленьчих рогів.

Вчені не мають єдиної думки щодо точної дати, коли соняшник потрапив до Європи, але всі називають XVI століття. До Росії соняшник потрапив у XVIII ст. У 1829 році селянин Д. Бокарев за допомогою змайстрованого ним ручного віджимного пристрою вперше отримав соняшникову олію. Починаючи з 1830р. виробництво олії було поставлене на комерційну основу. Підвищила популярність цієї культури і Російська Православна Церква, забороняючи вживати їжу, яка містить жири під час Посту, однак олію не відносили до визначеної категорії.

Щодо України, то у минулому ця культура займала на її території не значні площі: в 1910р.-10 тис.га, в 1913р.- 76 тис.га. Лише у радянські часи площі під його посівами суттєво збільшилися: в 1940р.- 720 тис.га, в 1970р. –1710 тис.га, в 1990р. –1636 тис.га. Ще більше зросла площа під посівами соняшника за роки незалежності України, що досягла в 2004/05рр – 3620 тис.га. Головний район його вирощування - степова зона країни. Посівна площа - 2000-3000 тис.га. Агрокліматичні умови півдня України досить сприятливі для вирощування даної культури, в наслідок чого її середня врожайність - 12-15 ц/га - на 2-3 ц вище, ніж в інших країнах СНД (однак нижче, ніж у країнах Заходу, де збирають до 26 ц/га). Оброблення соняшника, при недостатній кількості внесених добрив, не тільки знижує його врожайність, але і сильно виснажує ґрунту. Це зараз має місце в ряді регіонів України.

Світова тенденція в сільськогосподарському виробництві характеризується в цілому скороченням площ під обробленням зернових і їх збільшенням під масляними культурами – соняшником, соєю, рапсом. У цьому особливо виокремлюються Аргентина, США, Бразилія, Індія.

Посіви *цукрового буряка* в Україні складають у сьогоденні відносно невеликі площі 800-900 тис.га (на початку 90-х років - 1500-1600 тис.га). Цукровий буряк в якості сировини для виробництва цукру почав використовуватися лише в XIX столітті. Першими це зробили європейці (німці). Причиною цьому була блокада Великою Британією континентальної Європи, більшість країн якої на той час були завойовані Наполеоном і не могли завозити цукрову тростину. Селекція допомогла створити високопродуктивні сорти цукрового буряка зі значним виходом цукру при його переробці. Однак витрати праці на його вирощуванні значно перевищують витрати при вирощуванні цукрової тростини. Через це виробництво цукру з цукрового буряку поступається за собівартістю цукру, що виробляється з цукрової тростини. Відтак небагато країн світу зараз вирощують і виробляють цукор із цукрового буряку – Франція, Німеччина, Україна, Росія, Білорусь і деякі ін.

Основними районами вирощування цукрового буряку в Україні є: лісостепова зона, південь Полісся, північ степової зони (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Київська, Черкаська, Полтавська, Харківська області). Середня врожайність приблизно 170-200 ц/га (у закордонній Європі середня врожайність перевищує 300 ц/га).

У північній і західній частинах України (Чернігівська, Житомирська, Волинська, Рівненська, Сумська області) агрокліматичні умови дозволяють одержувати 7-8 ц/га льону-волокна. Однак в останні роки його врожайність знизилася до 4-х ц/га. Виробництво виявилося мало рентабельним. Посівні площі під цією корисною технічною культурою знизилися з 170- 200 тис. до 20-25 тис.га.

Важливе місце в структурі землеробства республіки займає вирощування картоплі. Загальна площа під його вирощуванням складає приблизно 1,5 - 1,7 млн.га. Найбільші площі посівів картоплі зосереджені в областях Полісся, а також у приміських зонах великих промислових центрів - центральної і північної частин України.

Овочівництво на території України розвинене повсюдно. Сумарна площа, що відводиться під оброблення овочевих культур складає 500-600 тис.га. Відповідно до особливостей природно-кліматичних умов є певні територіальні відміни у вирощуванні окремих видів овочевих культур. Перець, помідори, баклажани і деякі інші в більшості вирощуються в південних районах. Капуста, огірки, столовий буряк - у північних.

У степовій зоні значні площі виділяються під вирощування баштанних культур.

Відносно невелика кількість природних пасовищ і сіножатей при значному розвитку тваринництва зумовили в 90-і роки відведення великих площ під посіви *кормових культур* - 11-12 млн.га. Вирощуються кормові коренеплоди, кукурудза на силос і зелений корм, однорічні і багаторічні трави. Їх питома вага в структурі посівів досягала 37%. В даний час, у зв'язку зі скороченням поголів'я тваринництва, посівні площі під кормовими культурами знизилися до 26%.

Важливою галуззю рослинництва в умовах України стає *садівництво і виноградарство*. Загальна площа садово-ягідних насаджень складає близько 900 тис.га. Більш 180 тис.га зайняті під виноградниками. Щорічний збір плодів і ягід перевищує 2 млн.т. Основними районами садово-ягідних насаджень є приміські зони великих і середніх міст практично у всіх природних зонах України. В останні роки швидко зростає площа садово-ягідних насаджень за рахунок розвитку дачного садівництва.

Плантації виноградників зосереджені в республіці Крим, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій областях.

4.6.3. Тваринництво

У структурі виробництва сільськогосподарської продукції України тваринництву належить друге місце. Воно представлене скотарством, свинарством, вівчарством, птахівництвом, бджільництвом. Україна в цілому має багату і різноманітну кормову базу для розвитку й успішного функціонування цієї галузі. Однак недостатня механізація галузі і пов'язана з нею більш висока, у порівнянні з іншими галузями сільського господарства, трудомісткість, її відносно низька продуктивність (особливо в надоях молока, виході вовни і т.п.) роблять галузь малорентабельною. Починаючи з 1990 р. намітилася тенденція до зменшення загальної чисельності поголів'я худоби (табл.4.15).

Таблиця 4.15

Поголів'я худоби (тис. голів)

	1990	1995	2000
Велика рогата худоба	24623	17557	9424
У тому числі корови	8378	7531	4958
Свині	19427	13144	7652
Вівці і кози	8412	4099	1875

Джерело: Держкомстат України. Україна в цифрах у 2000 році. - К.: 2001. - С.106.

Приблизно половина поголів'я великої рогатої худоби (у тому числі 63% корів), 68% свиней і 78% овець і кіз зосереджено в особистих підсобних господарствах. Кількість, роль і значення великих сільськогосподарських підприємств в останні роки різко знизилася, а разом з цим знизилася і загальна продуктивність тваринництва (табл.4.16).

Таблиця 4.16

Виробництво основних видів продукції тваринництва

	М'ясо усіх видів (у забійній вазі), тис.т	У тому числі свинина, тис.т	Молоко, млн.т	Яйця, млн.шт	Вовна, тис. т
1990	4358	1576	24,5	16287	29,8
1995	2294	807	17,3	9404	13,9
2000	1663	676	12,7	8808	3,4

Джерело: Держкомстат України. Україна в цифрах у 2000 році. - К.: 2001. - С.107.

На відміну від високо розвинутих країн, де питома вага тваринництва перевищує у сільському господарстві питому вагу рослинництва, в Україні становище - зворотне.

Більш того, в останні роки спостерігалась тенденція до подальшого зменшення цієї питомої ваги (рис. 4.9).

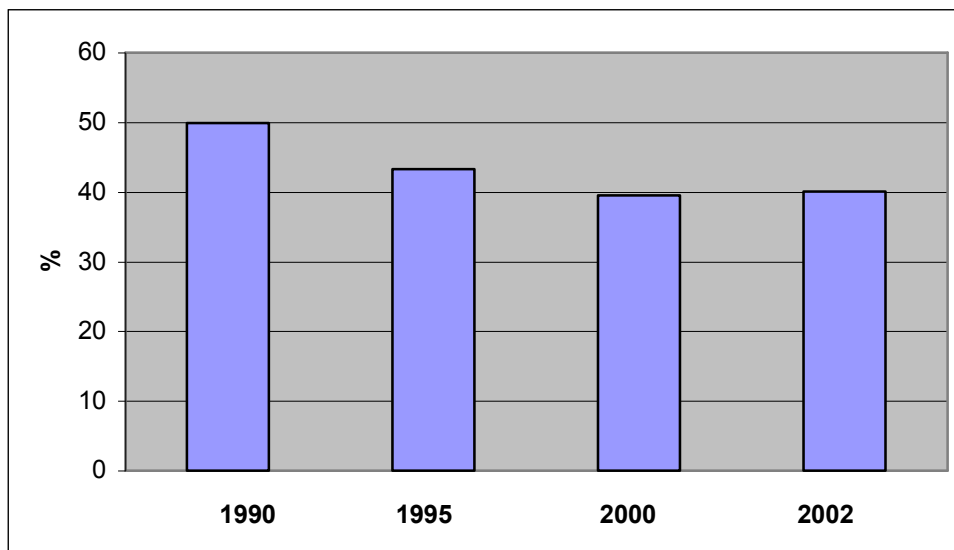

Рис.4.9. Динаміка питомої ваги продукції тваринництва в структурі сільського господарства

Скотарство. У структурі виробництва товарної продукції тваринництва України ведуче місце займає скотарство, даючи понад 50% усієї її вартості. Воно представлено породами великої рогатої худоби: чорно-строкатих, степових, сірих українських, симентальських, які в цілому добре пристосовані до місцевих природнокліматичних умов, невибагливі, характеризуються, за умови задоволення науково обґрунтованих норм утримання, високою продуктивністю.

На жаль, через ряд несприятливих соціально-економічних факторів, недоліку кормів, недостатньої механізації тощо, продуктивність вітчизняного тваринництва у порівнянні з іншими країнами Європи невисока.

У межах України розведенням великої рогатої худоби займається повсюдно, однак у залежності від регіональних розходжень природних і соціально-економічних умов його поголів'я, а також спеціалізація галузі - не однакові. У приміських зонах, особливо навколо великих міст, тваринництво спеціалізується в молочно-м'ясному напрямку, тому в поголів'ї великої рогатої худоби переважають корови. Такий же напрямок виробничої спеціалізації тваринництва в Поліссі і деяких областях західної України.

Щільність худоби в перерахуванні на одиницю сільськогосподарських угідь неоднакова. Більше всього худоби в областях, що прилягають до Карпат (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська), у лісостепових областях (Хмельницька,

Вінницька, Черкаська) і Поліських (Рівненська). Що стосується продуктивності молочної череди, тобто середніх надоїв молока на одну корову, то тут ніяких територіальних закономірностей не простежується. При середньому надої молока, що приходить на одну корову в кількості 2550 кг на рік, найвищим цей показник є у Чернівецькій області й АР Крим. Вище за середній показник надої в Київській, Черкаській, Львівській, Полтавській областях. Нижче середнього показника надої молока в Чернігівській, Луганській, Волинській, Житомирській, Харківській областях. Об'єктивних причин, що пояснюють розходження в надоях молока на 1 корову, навести не можна.

Свинарство - друга за значенням галузь тваринництва України, що дає більш 1/3 частини всього м'яса виробленого в країні. Воно поширено у всіх областях, як і скотарство, однак його спеціалізація визначається чіткіше. Це особливо характерно для приміських зон великих міст, де створені і функціонують великі свинарські комплекси.

Основна порода свиней, що розводиться практично повсюдно - українська біла. В окремих місцях розводяться також українська степова біла і придніпровська чорно-строката (степові райони), миргородська (лісостепові райони), прикарпатська (західні області).

Щільність поголів'я свиней у перерахуванні на 100 га орних земель варіює в масштабах країни від 20-50 голів в АР Крим, Херсонської, Донецький, Житомирський областях, гірських районів прикарпатських областей до 80 голів і більш (у Закарпатській, Волинській, Київській).

Вівчарство не отримало широкого розвитку на території України і відіграє у тваринництві другорядну роль.

Кількість овець і кіз складає приблизно 1,8-2,0 млн. голів. Основними районами їх розведення є Карпати, республіка Крим, південні області республіки (Одеська, Херсонська).

На півдні розводять переважно тонкорунні і напівтонкорунні породи овець, у Карпатах каракулевих, у лісостепових районах - прекос.

Конярство. Створення за роки радянської влади в сільському господарстві великих колективних і державних підприємств із великими парками різного роду механізмів, включаючи автотранспорт, призвело до повсюдного зменшення кількості коней (перших і незамінних помічників одноособових селянських господарств). За період з 1941 р. по 1990 р. кількість коней скоротилося на Україні з 4674 тис. голів до 800 тис. У даний час, з відродженням фермерських і індивідуальних селянських господарств, роль і значення коней у сільськогосподарському виробництві знову зростає.

Основна частина поголів'я коней зосереджена зараз у господарствах карпатських і поліських областей - Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Закарпатській, Волинській, Рівненській.

На території України діють 11 конезаводів, що займаються розведенням племінних коней. Найбільші з цих в знаходяться в Луганській і Полтавській областях.

Птахівництво - високотоварна галузь сільського господарства, яка не потребує великих капіталовкладень на її створення і швидко повертає витрати з її розвитку. До того ж відносно добрий розвиток зернового господарства в країні створює сприятливі умови для створення кормової бази галузі.

На території України птахівництво розвинене повсюдно. Поблизу великих промислових центрів створені і функціонують великі птахівницькі господарства.

Щорічно в галузі виробляється до 200 тис. т. м'яса птиці і близько 9 млрд. шт. яєць. Однак можливості для розвитку птахівництва в країні в кілька разів більше. Птахівництво України здатне не тільки цілком задовольнити власні потреби в м'ясі птиці і яйцях, але й перетвориться в експортера цих видів продукції.

Рибне господарство. Внутрішні водойми України мають у своєму розпорядженні багату і різноманітну іхтіофауну, значна частина якої має промислове значення.

Рибогосподарський водний фонд країни утворюють ріки басейнів Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця з побудованими на них водоймищами комплексного призначення, озера, а також велика кількість ставків із сумарною площею водного дзеркала близько 2 млн.га.

Водоймища, ставки, озера й ін. водойми України характеризуються високою рибопродуктивністю (потенційні можливості виробництва риби і її улову з 1 га площі дніпровські водоймища уступають у Європейській частині СНД тільки Цимлянському водоймищі на Північному Кавказі в Росії).

Вирощуються короп, білий амур, товстолобик, судак, лящ і ін. На базі ряду водоймищ організовані садкові господарства з вирощування мальків риби. У Карпатах і Поліссі створені спеціалізовані господарства з розведення форелі.

Основний вилов риби дають водоймища і ставки.

Бджільництво країни характеризується опілювально-медозбірною спеціалізацією і поширено у всіх її областях. Функціонують великі пасічніцькі господарства і велика кількість господарств бджолярів аматорів.

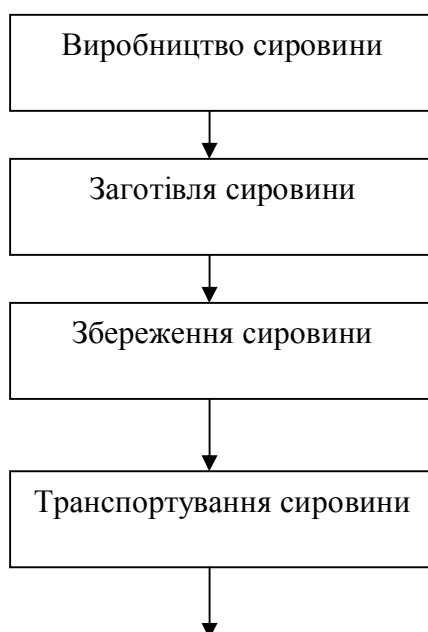
4.6.4. Агропромисловий комплекс, соціально-економічні й екологічні аспекти його розвитку

Україна - велика сільськогосподарська держава. Вона здатна виробляти значну кількість різноманітної сільськогосподарської продукції для задоволення не тільки внутрішнього попиту, але і її експорту на світовий ринок. (У цей час у світі на душу населення виробляється в середньому 240-300 кг зерна, в Україні - 740-800 кг і може бути доведено до 1000 кг).

Заставою успішного розвитку сільського господарства є тісна кооперація сільськогосподарського виробництва з галузями промисловості, що поставляють сільському господарству необхідну техніку, добрива, гербіциди, що здійснюють переробку сільгосппродукції, а також із транспортом і системою споруджень з її збереженню і первинній обробці. Усе разом це утворює агропромисловий комплекс (АПК) країни.

АПК - це єдина система сільськогосподарських і промислових підприємств, об'єднаних тісними і стійкими виробничими і комерційними зв'язками, заснованими на відносинах власності або договорах.

АПК України має свою власну відтворювальну систему, яку створюють процес відновлення продуктивності земель, виробництва сільськогосподарської продукції, продовольчих товарів, інших товарів широкого вжитку, а також необхідних для цього засобів виробництва. Ця відтворювальна система характеризується наявністю структури, що уявляє собою цілісну систему у вигляді технологічних циклів, взаємодія яких створює своєрідний виробничо-технологічний конвеєр. В свою чергу, останній складається з декількох стадій, котрі уявляють собою частини виробництва, продукцію яких можливо передавати для переробки іншим підприємствам (рис.4.10).

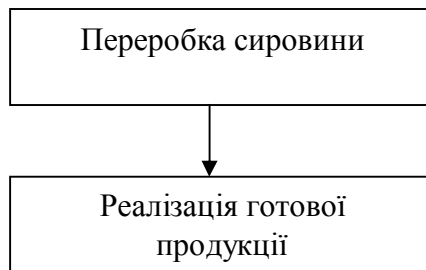

Рис. 4.10. Стадії агропромислового виробництва

Відтворювальний процес АПК охоплює весь виробничий ланцюг і включає три сфери:

Сфера 1 - промисловість, що виробляє засоби виробництва для сільського господарства і здійснює їх виробничо-технічне обслуговування.

Сфера 2 - власне сільське господарство (землеробство і тваринництво).

Сфера 3 - галузі з транспортування, збереження, переробці і збутові продовольства і сільськогосподарської сировини.

У передових країнах світу в АПК зайнято до 20% усієї робочої сили, він виробляє приблизно 18% ВВП (наприклад, у США). При цьому є тенденція до зростання частки сфери № 3 (у США в ній формується близько 75% усієї вартості продовольчої продукції) і зниження питомою ваги власне сільськогосподарського виробництва. У цілому співвідношення між трьома сферами АПК у розвинених країнах складає приблизно **3:1:6**. (Сільське господарство США дає близько 2% ВВП, у ньому зайнято 2,5% працюючих, тоді як весь АПК виробляє 18% ВВП і в ньому зайнято близько 20% робочої сили країни).

В АПК України виробляється до 40% її ВВП. Це досить високий показник. Однак співвідношення складових його сфер не відповідає пропорціям, що існують у високо розвинених країнах і дорівнює приблизно **3:5:2**.

Головними компонентами АПК є продуктові підкомплекси – сукупність підприємств і організацій різних галузей, пов’язаних з виробництвом і переробкою певного виду сільськогосподарської сировини. Вони сформувались на основі вертикальної інтеграції, яка базується на вертикальних технологічних зв’язках між послідовними стадіями переробки сировини – агропромислових циклах (рослинницько-промислових і тваринницько-промислових).

М.Д.Пістун, В.О.Гуцал, Н.І.Провотар поділяють всі агро продуктові підкомплекси на продовольчі і непродовольчі.⁷

⁷ М.Д.Пістун, В.О.Гуцал, Н.І.Провотар. Географія агропромислових комплексів. – К.: Либідь, 1997.- С.18.

В продовольчих агропродуктових підкомплексах вони виокремлюють: зерно продуктовий, цукробуряковий, олійнопродуктовий, картоплепродуктовий, плодоовочевий, винограднопродуктовий, хмелепереробний, тютюнопереробний, м'ясопродуктовий, молокопродуктовий, яйцепродуктовий, рибопродуктовий.

В непродовольчих – бавовнопромисловий, шовкопромисловий, вовнопромисловий, шкірянопромисловий, луб'янопромисловий, хутропромисловий, кормопромисловий, лікарськопромисловий, ефіроолійний, бджолопродуктовий.

Сучасна територіальна організація сільськогосподарського виробництва і його спеціалізація в цілому відповідають агрокліматичним умовам і соціально-економічним особливостям розвитку окремих регіонів країни. Сформувалося кілька зон сільськогосподарської спеціалізації зі своїми зональними агропромисловими комплексами (АПК):

зерново-тваринницько-бурячний (лісостепова зона);

тваринницько-картопляно-льняний (Полісся);

зерново-тваринницько-соняшниковий (степова зона);

виноградно-садово-тютюново-рослинницький (Крим і Карпати).

Крім цих зональних АПК навколо великих міст утворилися їх приміські різновиди з молочно-м'ясною і плодово-овочевою спеціалізацією.

У відповідності з територіальною організацією сільськогосподарського виробництва, що сформувалася, і його спеціалізацією склалася відповідна географія підприємств з обслуговування сільського господарства і переробці її продукції. Так, у Рівненській і Житомирській областях, що входять до зони поліського АПК створено підприємства (комбінати) з переробки льону, в областях лісостепової зони - великі цукрові заводи, м'ясокомбінати, плодо- і овочеконсервні підприємства, в областях степової зони - велика кількість хлібних елеваторів, комбикормових заводів, підприємств з вироблення рослинної олії та ін. Складено і визначено систему зон тяжіння виробників сільськогосподарської продукції до підприємств АПК з її переробки.

Створено могутню базу із забезпечення сільськогосподарського виробництва технікою (тракторами, комбайнами, сільськогосподарськими знаряддями), добривами, засобами захисту рослин. Є складські приміщення, холодильники, засоби доставки.

Незважаючи на відносно вдосконалену територіальну організацію сільськогосподарського виробництва, наявність зональних і азоніальних АПК, через відсутність особистої зацікавленості у виробників сільськогосподарської продукції в нарощуванні обсягів її виробництва і підвищенні якості (в умовах існуючої при радянській владі суспільної власності на землю і засоби виробництва), сільське господарство України

за багатьма показниками значно поступалося й все ще поступається європейському. Великої шкоди сільськогосподарському виробництву було здійснено аварією на Чорнобильській АЕС, яка вилучила із землекористування тисячі гектарів високопродуктивних сільськогосподарських угідь.

На цей час у сільському господарстві країни здійснюється аграрна реформа, що передбачає передачу земель в приватне користування її справжнім хазяям - селянам. За станом на 2000 рік у країні нараховувалося 38,4 тис. фермерських господарств, яким належало 2167,6 тис. га землі (із середнім наділом на одне господарство - 56,1 га), що складало трохи більше 7% оброблюваних земель. Інша частина оброблюваних земель знаходилася в користуванні колективних сільськогосподарських виробників (утворених на базі колишніх колгоспів) або індивідуальних осіб як підсобні господарства.

Соціально-економічні перетворення в сільському господарстві України - складний і хворобливий процес. Колективні і фермерські господарства відчують потребу у відновленні матеріально-технічної бази, насінному фонді, розвитку відповідної інфраструктури тощо. Не в кращому положенні й особисті підсобні господарства, що відчують нестачу в техніці, добривах, засобах захисту рослин і ін. Їм конче необхідна фінансова підтримка держави (як це має місце у всіх економічно розвинутих країнах). Але економічні труднощі, що переживає в цей час Україна, не дозволяють їй в необхідному обсязі допомагати своїм сільськогосподарським виробникам. З 140 кг до 20 кг на га зменшилася кількість добрив, що вносяться у ґрунт (у західноєвропейських країнах ця норма складає 400-700 кг), скоротився машинно-тракторний парк (табл.4.15).

Таблиця 4.15

Показники сільськогосподарського виробництва

Показники	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Внесено органічних добрив, т/га	8,6	4,0	3,2	2,5	1,9	1,7	1,3	1,3
Внесено мінеральних добрив, кг/га	141	33	21	22	21	18	13	19
Вапнування кислих ґрунтів	1408	290	276	34,7	32,7	23	23,9	26,7
Вапнування солонцеватих ґрунтів, тис.га	285	50	44	7,3	4	1,7	5Д	3,6

Урожайність, ц/га								
Озима пшениця	40,2	30,1	23,2	28,5	26,9	23,2	19,8	30,9
Кукурудза на зерно	38,7	29,2	27,4	32,6	25,3	25,2	30,1	26,9
Цукровий буряк	276,0	205,0	183,0	176,0	174,0	156,0	177,0	176,0
Соняшник	15,8	14,2	10,5	11,5	9,3	10,0	12,2	9,2
Картопля	117,0	96,0	119	106,0	102,0	82,0	122,0	98,0

Таблиця 4.16

**Парк тракторів і зернозбиральних комбайнів сільськогосподарських підприємств
(тис. одиниць)**

Роки	Трактори	Зернозбиральні комбайни
1990	495	107
1995	469	91
2000	319	65
2002	414	

Джерело: Держкомстат України, 2003.

Наслідком погіршення функціонування 1-ої сфери АПК з'явилося зниження врожайності основних сільськогосподарських культур і продуктивності у тваринництві. Істотно зменшилися обсяги валового виробництва сільськогосподарської продукції та співвідношення між рослинництвом та тваринництвом (рис.4.11).

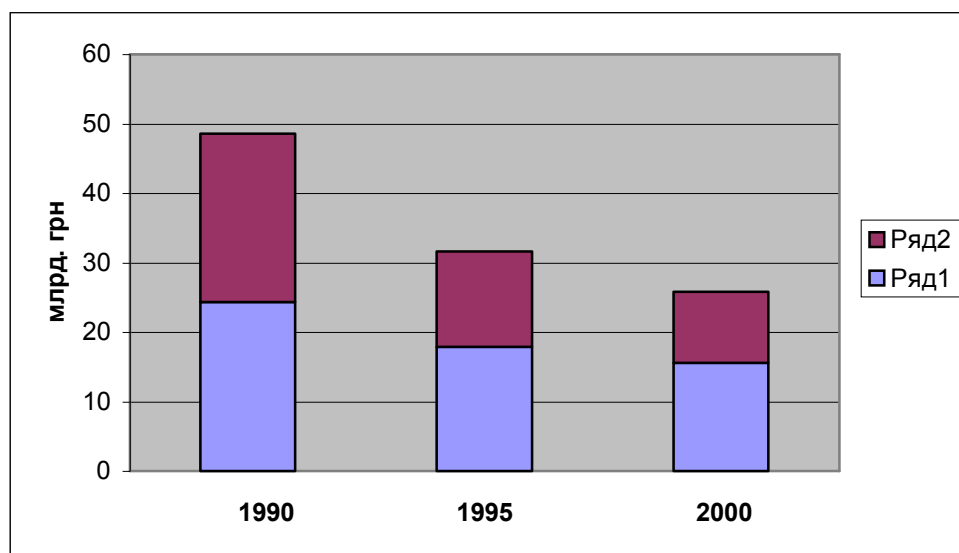

Рис. 4.11. Валова продукція сільського господарства (у порівняльних цінах 1996 р.; млрд. грн). Ряд 1 – рослинництво, ряд 2 – тваринництво.

Джерело: Держкомстат України. Україна в цифрах у 2000 році. - К.: 2001. - С. 96.

Поступово, починаючи з 2000 року, положення в сільському господарстві країни вирівнюється. З'явилася тенденція до незначного зростання сільськогосподарського виробництва. Перед АПК країни стоїть завдання зберегти і посилити ці тенденції, зробивши їх незворотними.

Значною проблемою для сільського господарства є щорічне вилучення із сільськогосподарського обороту земель під різне будівництво - цивільне, промислове, транспортне і т.п. Має місце погіршення сільськогосподарських угідь унаслідок забруднення ґрунту різними інгредієнтами, що попадають до неї з атмосферних викидів промислових підприємств (особливо великими ДРЕС, ТЕЦ і ін.). Нераціональне використання води для поливів призводить до засолення ґрунтів, а порушення балансу органічних і мінеральних речовин, через недостатнє внесення органіки і мінеральних добрив - до виснаження природної родючості ґрунтів.

4.6.7. АПК України за умов її членства у СОТ: проблеми та перспективи

Із значними проблемами зіткнеться АПК України при вступі держави до Світової торговельної організації (СОТ).

Основні положення діяльності аграрного сектору країн світу та присутності на світових ринках їх агро продовольчої продукції закріплені в угоді Уругвайського раунду СОТ.

Сільське господарство промислово розвинутих країн, в першу чергу в США, країнах ЄС, Японії і Канаді існує під захистом багатопланової системи заходів державної підтримки. Аграрний протекціонізм здійснюється, перед усім, за допомогою імпорتنих бар'єрів, куди включаються високі митні збори, нетарифні обмеження, сковзкі імпортні податки і другі заходи. Одночасно в цих країнах держава прямо підтримує національне сільське господарство за допомогою пільгового фінансування і інших форм підтримки. Про масштаби аграрного протекціонізму говорять цифри: 130-140 млрд. дол. США складають щорічні витрати держав на підтримку сільського господарства у названих країнах, а рівень тарифного захисту (за умови переходу всіх нетарифних заходів в тарифний еквівалент) досягає у цих країнах 100-450 %.⁸

⁸ Собода И.С. К вопросу о вступлении Украины в ВТО. / Культура народов Причерноморья. –2003. - № 43. – С.114-117.

Сільське господарство у всіх розвинутих країн мало можливості стійко розвиватись лише за умов збереження аграрного протекціонізму. Сільськогосподарське виробництво в цих країнах завжди займало важливе місце в економіці, крім того, розвинуті країни в переважній більшості випадків зберігають за собою провідне місце в експорті сільгоспродуктів. Це вигідно розвинутим країнам і вони всіляко протидіяли змінам у даній сфері міжнародної аграрної політики. Не дивлячись на це Уругвайський раунд СОТ, за ініціативою Австралії і деяких інших країн, вніс певні корегування і існуюче положення. Зокрема, прийнята угода передбачає зниження субсидій виробникам та експортерам сільськогосподарської продукції, але не заперечує їх здійснення за умов дотримання певних правил.

Першою умовою Угоди, яка стосується і України при її вступу до СОТ, буде заміна всіх нетарифних заходів, що зачіпають імпорт аграрної продукції, еквівалентними за значенням тарифними митами. Далі, в продовж шести років високо розвинуті країни повинні знизити їх на 36%, а країни, що розвиваються – на 24% в продовж 10 років. Враховуючи сучасні значні тарифні мита на імпорт агро продовольчої продукції, знижка їх на 36% високо розвинутими країнами, все одно збереже високий рівень протекціонізму їх внутрішніх ринків від імпортерів.

Друга умова стосується скорочення внутрішньої підтримки національних виробників сільськогосподарської продукції. При цьому за урядами країн залишається право самостійного вибору заходів, які вони можуть скоротити, а які залишити. Підраховано, що фактичне зменшення державної підтримки аграріїв у високо розвинутих країнах не перевищує 20%. Це, враховуючи сучасну підтримку сільськогосподарського сектору в розвинутих країнах і обмежені можливості інших країн, включаючи і Україну, ставить останні в невідгідні умови.

Третя умова стосується зниження експортних субсидій. Вони повинні в продовж шести років знизитись на 34% у високо розвинутих країнах (за загальною вартістю) і в продовж десяти років на 24% – в країнах, що розвиваються.

Експортні субсидії по сільському господарству в цілому не забороняються. Але вони поділяються на два види – “зелений пакет” і “жовтий пакет”. Заходи “зеленого пакету” не скорчуються. До них відносяться:

1. Витрати Уряду на наукові дослідження, контроль за шкідниками та хворобами, послуги з селекції, маркетингу і просуванню товарів, розвитку інфраструктури для сільського господарства (дороги, електро забезпечення, водопостачання і ін.).
2. Фінансова участь урядів в страхуванні і гарантії доходів виробників;
3. Платежі у порядку допомоги при стихійних лихах;

4. Сприяння структурним змінам у сільському господарстві (стимулювання інвестицій; сприяння в скороченні використання виробничих ресурсів - посівних площ, поголів'я худоби і ін.); реалізація програм, що спонукають виробників припинити свою діяльність;

5. Платежі по програмам охорони довкілля;

6. Платежі по програмам допомоги несприятливим районам.

“Жовтий пакет” включає, головним чином, надання державних субсидій з внутрішнього виробництва (при цьому треба враховувати, що вітчизняна продукція сьогодні складає в Україні до 93% ринку харчування, тоді як в інших країнах вона досягає лише 60-70%).

Вступ України до СОТ, за думкою експертів, призведе до збільшення імпорту агропродовольчої продукції в країну на 7-8 %. Але з'являться можливості і для збільшення її експорту.

Для захисту інтересів вітчизняного виробника і успішного функціонування АПК знадобляться заходи держави з максимальної підтримки аграрного сектору економіки. Але прямі державні дотації в аграрний сектор згідно рішенням Уругвайського раунду СОТ – обмежені (до того ж Україна зараз не має і значних можливостей для цього). Вихід – в опосередкованій допомозі аграрному сектору.

Перш за все, це повинно торкнутися реструктуризації АПК в бік збільшення питомої ваги його 3-ої сфери (переробка сільськогосподарської продукції та розвиток інфраструктури), підвищення ефективності роботи 1-ої сфери АПК (виробництво засобів виробництва) з покращенням якості її продукції (тракторів, комбайнів і ін. техніки), по-третє, удосконалити нормативно-правову базу експортно-імпортних операцій агропродовольчої продукції, а також прискорити хід аграрної реформи.

Питання для самоконтролю знань.

1. Охарактеризуйте земельний фонд України. Порівняйте його структуру зі структурою земельного фонду інших країн Європи. Чи потрібні Україні меліорації для підвищення продуктивності її земель?
2. Чи відрізняється структура сільського господарства України від структури сільського господарства західноєвропейських країн? Якщо так, то як?
3. Які зміни відбуваються в даний час у структурі посівних площ України? З чим це пов'язано?

4. Охарактеризуйте зернове господарство України і його структуру. Чому озима пшениця є найважливішою зерновою культурою України? Покажіть географію вирощування зернових культур.
5. Перелічіть найважливіші технічні культури України, охарактеризуйте їх географію та тенденції в виробництві.
6. Який вид поголів'я тваринництва переважає в Україні? Як поголів'я різних видів тваринництва розподіляється за видами господарств? Які тенденції в розвитку тваринництва України?
7. Дайте визначення поняттю АПК. Чому дорівнює його питома вага у виробництві ВВП країни? Охарактеризуйте три його найважливіших складових? Які тенденції їхнього розвитку в передових країнах світу й в Україні?
8. Перелічіть відомі Вам продуктові агропромислові підкомплекси АПК України.
9. Назвіть зони сільськогосподарської спеціалізації, що склалися в Україні. Чим вони зумовлені і які тенденції спостерігаються в їхньому розвитку?
10. Охарактеризуйте мету аграрної реформи в Україні та стан її виконання.
11. Назвіть та прокоментуйте проблеми, з якими може зіткнутися АПК України за умов її вступу до СОТ. Вкажіть шляхи, за допомогою яких ці проблеми можуть бути здолані.

4.7. Індустрія туризму і відпочинку

Індустрію туризму і відпочинку, як специфічну галузь господарської діяльності людини, можна з повним правом віднести до феноменів 20-21 сторіч. Вона міцно зайняла одне з провідних місць у сфері міжнародних послуг за обсягом обігу коштів і зайнятості в ній економічно активної частини населення.

За даними Всесвітньої туристичної організації (ВТО) внесок туризму у світову економіку складає щорічно більш 2,2 трлн. дол. США і продовжує зростати. У ньому зайнято понад 200 млн. чоловік обслуговуючого персоналу, а його частка у виробництві світового ВВП досягла 10,9%. У деяких країнах дохід від туризму складає значну частину валютних надходжень у структурі їх експорту товарів і послуг (в Іспанії - 60%, Австрії – 40%, Швейцарії – 18%, Італії – 11%). Особливо швидко останніми роками розвивається міжнародний туризм. Високі темпи його динаміки характерні для Франції, Німеччини, Великобританії, Туреччини, Греції, де щорічний приріст числа іноземних туристів складає 10-15%. Зростає кількість іноземних туристів і в інших країнах світу, у тому числі й у тих, що розвиваються.

В Україні індустрія туризму і відпочинку ще не одержала належного розвитку. Туризм дає лише 8% виробленого в країні ВВП (нижче середньо світового показника майже на 3 пункти). Заповнюваність готельних місць складає по країні в цілому лише 25%, що робить їх експлуатацію нерентабельною.

У 2004 р. Україну відвідало 14 млн. іноземців (з більш, ніж 800 млн. іноземних туристів, зафіксованих міжнародною статистикою по всіх країнах світу).(рис.4.12).

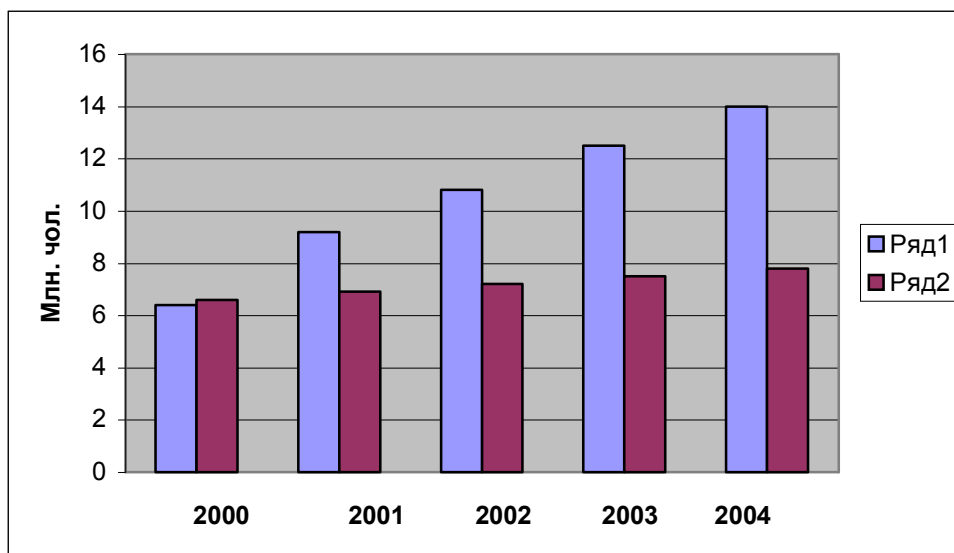

Рис. 4.12. Динаміка зростання кількості туристів в Україні. (Ряд 1 – кількість іноземних туристів, ряд 2 – кількість внутрішніх туристів).

У середньому кожен турист, який відвідує Україну, залишає у ній від 100 до 500 дол. США. Враховуючи позитивну динаміку відвідування України, доход тільки від іноземного туризму склав у 2004 приблизно 37,1 млрд. грн (рис. 4.13).

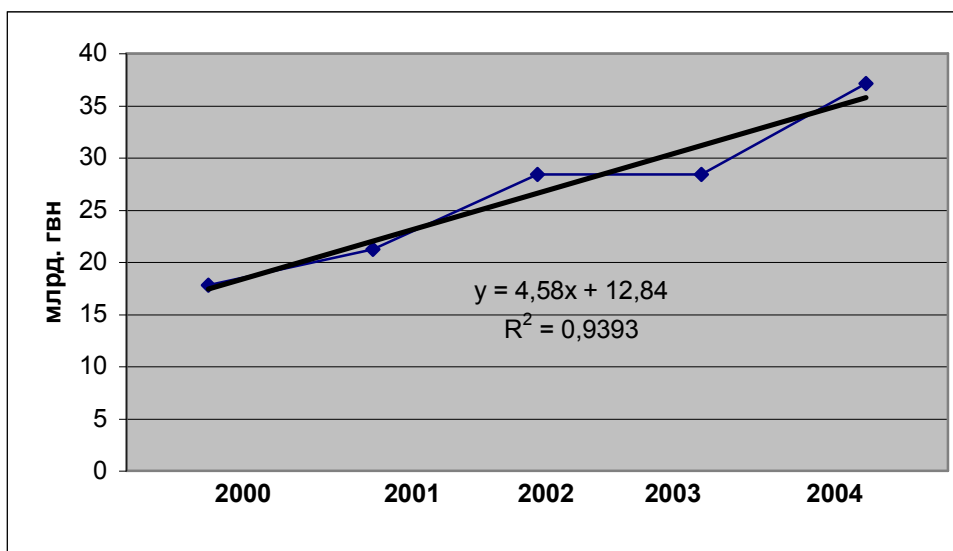

Рис. 4.13. Динаміка споживання туристських послуг в Україні за 2000-2004 роки

Основну кількість іноземних туристів, які в'їжджають до України складають громадяни країн СНД, перш за все Російської Федерації (44,57%), Молдови (27,57%), Білорусі (9,34%). Із інших країн відносно значною кількістю туристів, що в'їжджають до України, характеризуються лише Угорщина (6,45%) та Польща (4,17%). Туристи з країн, що не мають спільного кордону з Україною, не перевищують 1%. (Із Німеччини – 0,77%, Ізраїлю – 0,63%) .

Кількість громадян України, що від'їжджають за кордон декілька перевищують в'їзних туристів. Але темпи зростання кількості в'їзних туристів у 2005 р. на 8 % перевищили темпи зростання кількості тих, які від'їжджають за кордон⁹. Якщо ця тенденція збережеться, то у найближчі роки слід очікувати збалансування в туристичній діяльності України. Найбільшу частку туристів, які від'їжджають за кордон, складають ті, що їдуть до Російської Федерації, Польщі, Угорщини, Молдови, Білорусі.

Мотивація туристських поїздок до України різна. Але в цілому переважають транзит, прикордонний обмін, приватні поїздки.

Рекреаційний потенціал України (природний, історико-архітектурний, бальнеологічний і ін.) досить великий. Він складає 9,64% від сумарного природно-ресурсного потенціалу країни. Особливо високим рівнем його значення характеризуються Автономна республіка Крим, Закарпатська, Київська, Харківська, Донецька, Львівська області.

Однією з причин, що стримує розвиток вітчизняного туризму, є недостатній розвиток в країні готельного господарства. Згідно статистичним даним в Україні за станом на 1.01. 2006 р. нараховувалось 1,2 тис. готелів. При чому, навіть у Києві, де функціонують 112 готелів, тобто біля 10% їх загальної кількості, не вистачає 5,5 тис. готельних місць.

У вітчизняному елітному секторі готельного бізнесу зараз функціонують два 5-зіркових готелі і 23 – 4-зіркових. Не дивлячись на високу вартість проживання у них (від 250 до 700 дол. США на добу), їх завантаженість складає 72-92 %. Цей показник перевищує навіть європейські мірки. Через це готельний бізнес в Україні вважається над прибутковим. На туристичний ринок країни, особливо до її елітного готельного господарства, зараз рвуться лідери світової готельної мережі Marriott, Hilton, Inn і ін.

Указом Президента України від 10.08.1999 р. “Основні напрямки розвитку туризму в Україні до 2010 р.” передбачається розробка і реалізація великомасштабної програми

⁹ Бізнес 7/13.02.06

розвитку індустрії туризму і відпочинку в країні. Особливий акцент робиться при цьому на розвиток міжнародного туризму.

Відповідно до цієї Програми основу державної політики в області туризму повинні складати такі положення:

- державне стимулювання внутрішнього й іноземного (в'їзного) туризму, у тому числі за допомогою удосконалення системи оподаткування;
- поетапна приватизація туристичних об'єктів і їх інфраструктури;
- державне фінансування відновлення пам'ятників архітектури, культури, історії України;
- залучення засобів підприємницьких структур, суб'єктів туристичної діяльності для розвитку інфраструктури туризму (дороги, пункти пропуску, системи водопостачання і каналізації, зв'язок, служби сервісу й ін.);
- створення сприятливих умов для збільшення туристичних потоків шляхом спрощення згідно з міжнародною практикою візових, митних і прикордонних формальностей;
- державне сприяння просуванню на міжнародний ринок туристичного продукту України через міжнародні угоди і договори;
- створення сучасної інформаційно-маркетингової служби в сфері туристичного бізнесу.

Основне місце в структурі використання рекреаційного потенціалу України належить відпочинку і туризму (75%). На санаторно-курортне лікування припадає 25%.

Питання для самоконтролю.

1. Чому дорівнює питома вага індустрії туризму у світовому ВВП? Які країни характеризуються особливо високим рівнем її розвитку?
2. Охарактеризуйте сьогоdnішній стан індустрії туризму в Україні.
3. Дайте оцінку рекреаційним можливостям України. Які з регіонів країни мають особливо значний рекреаційний потенціал?
4. Назвіть найважливіші нормативно-правові документи, що регулюють розвиток індустрії туризму в Україні.
5. Які заходи передбачаються державою для подальшого розвитку вітчизняної індустрії туризму?

6. Назвіть країни, громадяни яких складають найчисленніші групи іноземних туристів, які приїждять до України.
7. Назвіть країни, до яких від'їжджають в найбільшій кількості громадян України.

4.8. Інфраструктура

Ключові поняття: інфраструктура, виробнича інфраструктура, транспорт, міжнародні транспортні коридори, зв'язок, соціальна інфраструктура, соціально-культурна інфраструктура, ринкова інфраструктура, інституціональна інфраструктура, екологічна інфраструктура.

4.8.1. Інфраструктура як наукова категорія

Інфраструктурою в сучасному сприйнятті є складна система комунікацій, об'єктів, споруджень, а також організацій і установ, що забезпечують життєдіяльність суспільства (у дослівному перекладі від латинського *інф* – під і *структура* – будівля, будинок).

Уперше цей термін з'явився в роботах А. Маршалла (1910), а потім до нього в 40-і роки знову удався Д. Кларк, після чого поняття інфраструктура міцно узвичаїлося у соціально-економічній термінології.

Зазначені автори знайшли, що власні витрати на виробництво товарів значно перевищують витрати індивідуальних виробників. Різницю між цими індивідуальними витратами вони назвали «соціальним накладним капіталом», а ефект його присвоєння – «зовнішньою економією», тобто економією, що досягається завдяки присвоєнню корисного ефекту від діяльності інфраструктурних галузей. (Саме цей ефект лежить в основі закономірності, що викликає просторову агломерацію (концентрацію) продуктивних сил на визначеній території).

За своїм призначенню і виконуваним функціям інфраструктура підрозділяється на виробничу та соціальну і входить відповідно до третинного і четвертинного секторів економіки.

Виробнича інфраструктура - це сукупність галузей і видів діяльності, що обслуговують виробництво. До неї включають транспорт, зв'язок, дороги, трубопроводи, лінії електропередач і т.п.

Соціальна інфраструктура - галузі і види діяльності, що обслуговують населення - охорона здоров'я, торгівля, освіта і т.ін.

У залежності від виконуваних функцій і призначення виробнича і соціальна інфраструктури мають більш дрібні підрозділи. Найбільш високого рівня розвитку

досягла інфраструктура високорозвинених країн. У США в ній зайнято приблизно 70% економічно активної частини населення, у країнах Західної Європи - від 60% (Німеччина, Фінляндія) до 70% (Бельгія, Нідерланди, Норвегія).

Аналіз сучасної інфраструктури високорозвинених країн свідчить про те, що провідні позиції в ній займають інформаційні і фінансові послуги, освіта, консалтинг, торгівля, охорона здоров'я, туристичний і ресторанний бізнес. В індустріальних країнах Південної і Східної Європи, СНД, "нових індустріальних країнах", Китаї, найбільш розвинутих країнах Африки ця зайнятість знижується до 30-40%, тобто переважають галузі виробничого призначення - транспорт, зв'язок.

Галузі інфраструктури функціонують як самостійні виробництва і підрозділи економіки, а результати їхньої роботи впливають на ефективність всього господарювання.

Свою інфраструктуру має кожна галузь матеріального виробництва, окремі підприємства. У масштабі країни інфраструктура охоплює галузі, що уявляють послуги з реалізації необхідних технологічних, виробничих зв'язків між усіма складовою економіки, а також створюють умови для відтворення робочої сили.

Сукупність галузей інфраструктури, що історично склалися з розвитком продуктивних сил і територіальним поділом праці, є результатом людської діяльності, специфічним «капіталом» території і її «кровоносною системою».

Капіталомісткі об'єкти інфраструктури можуть заощаджувати витрати матеріальних засобів і трудових витрат на виробництво. Тому територія з добре розвинутою інфраструктурою завжди більш приваблива для зовнішніх і внутрішніх інвестицій, розміщення і розвитку різних виробництв у порівнянні з незасвоєними районами.

Важливою властивістю інфраструктури є її «гнучкість». Розвинена інфраструктура здатна швидко реагувати на зміну умов виробництва і життя населення. Наприклад, якщо змінюється напрямок транспортних потоків при імпорті (або експорті) продукції, то територія з добре розвинутою інфраструктурою може переорієнтуватися на новий напрямок швидко і «безболісно».

Інфраструктура може «стимулювати» і стабілізувати територіальну і галузеву структури господарства, прискорювати або сповільнювати процеси суспільного виробництва, поліпшувати умови життя суспільства, а також матеріалізувати результати людських знань; служити джерелом інформації як засобом апробації наукових відкриттів.

Як усякій системі, для інфраструктури характерний функціональний поділ.

Соціальна інфраструктура за характером послуг підрозділяється на:

- соціально-культурну;

- інституціональну;
- екологічну;
- ринкову;
- інформаційну.

Виробнича інфраструктура поєднує галузі, що надають виробничі послуги. Завдяки їм створюються матеріально-технічні умови не тільки для ефективного використання виробничих потужностей, але і їх нарощування.

Розвиток виробничої інфраструктури веде до зростання ролі виробничих послуг, необхідних на різних етапах виробництва: на першому етапі (підготовка процесу виробництва) – здійснюються техніко-економічне обґрунтування (складання бізнес-плану), дослідження ринку, конструкторські розробки; на другому етапі (виробництво товарів) – контроль якості, оренда устаткування і функціональне забезпечення основної діяльності (керування, бухгалтерський облік, юридичний супровід тощо); на третьому (після виробничий етап) – збут, транспортування, страхування, реалізація.

Виробнича інфраструктура охоплює елементи господарства, що реалізують зв'язок в матеріальному виробництві, а також забезпечують рух потоків його продукції до невиробничої сфери.

До системи виробничої інфраструктури входять:

- Транспорт, зв'язок, складське господарство, матеріально-технічне постачання;
- Інженерні спорудження і пристрої, у тому числі іригаційні і меліоративні системи;
- Інженерні комунікації і мережі, включаючи лінії електропостачання, нафто- і газопроводи, водопроводи, телефонні лінії і т.п.

4.8.2. Транспортна система

Транспорт – провідна ланка виробничої інфраструктури. Він забезпечує не тільки внутрішню господарську діяльність країни, але і відіграє істотну роль у її міжнародних економічних зв'язках.

Транспорт України є могутньою комунікаційною системою, до складу якої входять усі його наземні (залізничний, автомобільний, трубопровідний), водний (морський, річковий) і повітряний види. Основні фонди транспорту складають близько 20% основних виробничих фондів країни. Довжина шляхів сполучення загального користування дорівнює: на залізничному транспорті – 51 тис.км, на річковому – 2,4 тис.км, автомобільному (доріг із твердим покриттям) - 163,58 тис.км, авіалініях - 93 тис.км (з яких ліній місцевого значення - 75 тис. км), трубопровідному – 40 тис. кілометрів. У середньому на 10 тис.кв. км території припадає залізничних ліній - 272 км, внутрішніх

водних шляхів - 78 км, автодоріг із твердим покриттям - 1933 км, що близько до середньоєвропейських показників.

Транспорт - особливий вид матеріального виробництва, призначенням якого є переміщення вантажів і пасажирів, а продукцією - тонно-кілометри (ткм) і пасажиро-кілометри (пасажиро-км). Як і вся економіка країни, у цей час він зазнає певних труднощів. Вимагає відновлення рухомий склад, транспортні магістралі, компресорні установки, насосні станції, інфраструктура морських, річкових і авіаційних портів. Знизився вантажообіг і пасажирооборот (табл.4.9, 4.10).

Таблиця 4.9

Вантажообіг по видах транспорту (млрд. ткм)

Види транспорту	1990	1995	2000	2003
Транспорт у цілому	1039,3	544,0	392,2	454,8
Залізничний	474,0	195,8	172,8	225,3
Автомобільний	79,7	34,5	16,8	21,7
Трубопровідний	208,0	184,9	187,5	192,7
Морський	265,6	123,1	9,2	9,9
Річковий	11,0	5,7	5,9	4,7
Повітряний	0,1	0,0	0,0	0,0

Джерело: Держкомстат України.

Таблиця 4.10

**Пасажирообіг по видах транспорту загального користування
(млрд. пасажиро-км)**

Види транспорту	1990	1995	2000
Транспорт у цілому	222,5	120,2	113,5
Залізничний	76,0	63,8	51,7
Автомобільний (автобуси)	90,3	34,8	29,3
Морський	1,1	0,5	0,03
Річковий	0,6	0,1	0,03
Повітряний (авіаційний)	16,1	3,3	1,7

Джерело: Держкомстат України. Україна в цифрах у 2000 році. - К.: 2001. - С. 127.

Зниження показників роботи транспортної системи у порівнянні з 90-ми роками пояснюється двома факторами. По-перше, загальним зниженням рівня економічної активності в країні, по-друге, зміною геополітичного та транспортно-географічного положення України, що призвело до зменшення транзитних перевезень, які здійснювалися через її територію в колишньому Радянському Союзі.

Відбулися зміни в структурі функціонування і значенні окремих видів транспорту. Зокрема, за вантажообігом значно зросла частка трубопровідного транспорту. Різко скоротився вантажообіг інших видів транспорту, особливо морського (більш ніж у 10 разів) (табл.11).

Таблиця 4.11

Частка окремих видів транспорту у вантажообігу, %

	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Весь транспорт	100	100	100	100	100	100
Залізничний	45,6	36,0	43,8	44,8	46,9	49,5
Автомобільний	7,7	6,3	4,9	5,0	5,0	4,8
Трубопровідний	20,0	34,0	47,6	46,5	44,8	42,4
Морський	25,6	22,6	2,2	2,3	2,1	2,2
Річковий	1,1	1,0	1,5	1,4	1,0	1,0
Авіаційний	0,2	-	-	-	-	-

Середня дальність перевезень 1 т вантажу усіма видами транспорту складає приблизно 262 км, у тому числі на залізничному - 484 км.

Пасажиروобіг, у порівнянні з 1990 роком, також скоротився. Відбулися зміни й у ролі окремих видів транспорту. Автомобільний транспорт поступився першістю залізничному (хоча за кількістю перевезених пасажирів він, як і раніш, займає перше місце). Різко знизилися перевезення пасажирів водним і авіаційним видами транспорту (табл.12).

Таблиця 4.12

Динаміка пасажирообігу, %

	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Весь транспорт	100	100	100	100	100	100
Залізничний	34,2	53,1	45,6	44,1	43,1	42,4
Автомобільний	40,6	29,0	25,8	25,8	30,5	32,3
Морський	0,5	0,4	0,1	0,0	0,0	0,0

Річковий	0,3	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
Авіаційний	7,2	2,7	1,5	1,4	2,1	3,1

Аналіз динаміки грузообігу та пасажирообігу всіма видами транспорту (табл.11, 12), свідчить про те, що транспортна система України поступово відроджується і починає відігравати важливу роль у житті країни.

Залізничний транспорт в Україні є самим розвиненим. Експлуатаційна довжина залізниць складає близько 51 тис.км (четверте місце у світі після США, Росії, Канади). Електрифіковано 38% дорожньої мережі. Майже третина магістральних залізниць – двох- і багатоколіїні ділянки. Інфраструктуру залізничного транспорту складає більш 45% всіх основних фондів транспортної галузі.

До складу залізничної транспортної системи входять 6 залізниць (Донецька, Придніпровська, Південна, Південно-Західна, Одеська, Львівська). Вони мають 17761 станції, 433 депо, 68 вантажні вагонні депо, 235 пункти технічного обслуговування. Вагонне господарство забезпечує обслуговування 10,6 тис. пасажирських і 224,1 тис. вантажних вагонів різних типів. Сортивальні роботи виконуються на 54 опорних станціях [4,с.160].

Найбільш важливі напрямки: Чоп – Львів – Київ - Харків, Харків – Сімферополь, Ясенувата - П'ятихатки, Миронівна - Фастів. Між Києвом і Харковом, Києвом і Дніпропетровськом, Харковом-Сімферополем функціонують швидкісні лінії. Передбачається відкриття аналогічних ліній між Києвом і Львовом, Києвом і Одесою, Києвом і Сімферополем.

У структурі вантажних перевезень на залізницях України переважають вугілля (27%), руда (18%), чорні метали (13%), нафта і нафтопродукти (8%), кокс (3%), мінеральні добрива (3%). Значну питому вагу займають транзитні перевезення.

Великими залізничними вузлами є: Харків, Лозова, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Дебальцеве, Київ, Одеса, Львів, Чоп.

Проблемою залізничного транспорту України є знос його основних фондів (до 90%). Крім цього переважна частина шляхів змонтована на дерев'яних шпалах, п'ята частина яких уже не придатна для подальшого використання [4,с.161].

Серйозною проблемою (насамперед для зв'язків із закордонною Європою) залишається ширина колії українських доріг – 1520 мм. У переважній частині закордонних європейських країн вона дорівнює 1435 мм. Унаслідок цього на західному кордоні доводиться використовувати спеціальне устаткування для зміни вагонних візків обох колій або ж здійснювати перевантаження товарів.

Науково-технічний прогрес зумовив значні перетворення на залізничному транспорті, що переживає зараз «другу молодість». Зростають швидкості, упроваджуються контейнерні перевезення вантажів, прискорюються вантажно-розвантажувальні роботи. У Європі набирають темпи процеси, спрямовані на інтенсивний розвиток залізничного транспорту шляхом реконструкції всіх його ланок, перепрофілювання, згортання надлишкових і будівництва нових потужностей. Повсюдно вводяться високошвидкісні магістралі (до 300 км/годину).

На думку віце-президента Транспортної академії України, академіка Ю.В.Воробйова, «...вироблені Заходом стандарти обертаються для України архіскладними і масштабно нерозв'язними в найближчій перспективі проблемами». Вартість проектів створення і реконструкції існуючих елементів виробничого потенціалу залізничного транспорту в країнах ЄС складає від сотень млн. до десятків млрд. євро [4,с.161]. Україна в цей історичний момент не має у своєму розпорядженні таких коштів.

Автомобільний транспорт. У транспортній системі України автомобільний транспорт ще не одержав значного розвитку. Він займає третє місце за вантажообігом і друге за пасажирообігом.

У країні є розгалужена мережа автодоріг загальною довжиною 175 тис.км, з них із твердим покриттям - 164 тис.км. Однак за своїми технічними характеристиками вони, як правило, поступаються європейським стандартам (по можливих швидкостях пересування, навантаженнях на вісь, забезпеченістю сучасними дорожніми знаками і розміткою, необхідною кількістю пунктів технічної і медичної допомоги, харчування і відпочинку, автозаправними станціями, телефонним зв'язком і ін.). Функціонує практично лише єдина автодорога 1-ої категорії (автобан) з багаторядним рухом на високих швидкостях (Київ - Одеса).

Основними магістралями є: Львів – Київ – Харків - Донецьк, Харків –Сімферополь - Севастополь, Київ - Одеса.

Найбільш густа мережа автодоріг у Донбасі, Наддніпрянщині, Київській області, республіці Крим, у західних областях.

У структурі перевезень вантажів значну питому вагу займає продукція сільського господарства, харчової і легкої промисловості, будівельні матеріали.

Автомобільний транспорт – один з видів транспорту, де є можливим широкомасштабне впровадження досягнень науково-технічного прогресу, що дозволяє підвищити ефективність використання рухового складу, знизити транспортні витрати. Світова практика характеризується існуванням стійкої тенденції підвищення ролі і

значення автомобільного транспорту в перевезеннях вантажів і пасажирів. Україна в цьому відношенні ще відстає від світової тенденції.

Трубопровідний транспорт. Відноситься до високоефективних видів транспорту для перекачування рідкого палива, природного газу, різних хімічних продуктів. Лінії трубопровідного транспорту можуть прокладатися між будь-якими пунктами, причому по більш коротких напрямках, ніж інші шляхи сполучення, і з можливим подоланням великих водних перешкод. Витрати на будівництво 1 км трубопровідної лінії, у 2 рази менше, ніж будівництво залізної або автомобільної дороги відповідної пропускної здатності. Меншою є й витрата металу на одиницю перевізної роботи. Експлуатація трубопроводів є безперервною, надійною і незалежною від кліматичних умов.

Експлуатаційні витрати у разі відсутності рухомого складу і наявності постійних пристроїв дозволяють транспортувати нафту і нафтопродукти по трубопроводах у 2-3 рази дешевше, ніж по залізницях і річкових шляхах. Усе це пояснює велику увагу в усьому світі до розвитку трубопровідного транспорту.

Україна, завдяки її особливому транспортно-географічному положенню, має найбільш протяжну мережу трубопроводів серед європейських країн. Їх загальна довжина дорівнює 40,2 тис. км. Значну частину трубопроводів - 34,8 тис.км (87%) складають газопроводи, 2,5 тис. км - нафтопроводи (6%), 2,9 тис.км - продуктопроводи (аміакопровід, етиленопровід - 7%).

Трубопроводи України виконують значну частину транзитних перекачувань нафти і газу (з Росії, Узбекистану, Туркменістану, Казахстану в закордонні європейські країни). Вони дають до 50% доходу в сфері міжнародних послуг, що здійснюються Україною.

Морський транспорт. Розвиткові цього виду транспорту сприяє приморське положення України (довжина берегової лінії понад 2000 км). Завдяки цьому є можливість здійснювати зовнішньоекономічні зв'язки з цілою низкою країн Європи, Азії, Америки, Африки, Австралії й Океанії.

Із здобуттям незалежності Україна, завдяки могутньому морському флотові, що існував на той час, придбала статус лідера на Чорноморсько-Азовському ринку транспортних послуг. Наприкінці 1991 року вона мала три судноплавні компанії-пароплавства (Чорноморське, Азовське, Українське Дунайське), 18 портів (Ренійський, Ізмаїльський, Усть-Дунайський, Білгород-Дністровський, Іллічівський, Одеський, Південний, Євпаторійський, Севастопольський, Ялтинський, Феодосійський, Керченський, Бердянський, Маріупольський), 7 суднобудівних і ремонтних заводів. У складі її транспортного флоту нараховувалося 593 морських і 952 річкових судів дедвейтом 5,5 і 1,1 млн.т відповідно. Рівномірно розташовані уздовж морського кордону

України, включаючи устя рік Дунай і Дніпро, порти мали пропускну здатність до 150 млн.т на рік. Судноремонтні заводи були здатні надавати ремонтні послуги більш, ніж 800 судам на рік [4, с.161].

На жаль, економічні труднощі, з якими довелося зіштовхнутися морському транспортові України після розпаду Радянського Союзу, призвели до втрати значної кількості морських судів (їх чисельність зменшилася в 10 разів, дедвейт – у 20 разів). Частковому руйнуванню піддалася портова інфраструктура. Вантажообіг скоротився в 50 разів. Знизилися і пасажирські перевезення. На фрахтовому ринку морський флот України утратив свої позиції і на цей час характеризується практично нульовою конкурентноздатністю [4, с.162].

У 2003 року вантажообіг морського транспорту склав лише 9,9 млрд. ткм (2,2% від сумарного, що здійснювався усіма видами транспорту).

Головними вантажами в перевезеннях морем є залізна руда, нафта, будівельні матеріали, хліб, цукор. Вантажопотоки беруть початок з портів Чорного й Азовського морів: Одеси, Іллічівська, Херсону, Миколаєва, Південного, Керчі, Феодосії, Маріуполя, Бердянська.

У морському транспорті виділяються три типи перевезень: малий каботаж - перевезення між портами держави в межах одного моря (Чорного), великий каботаж - перевезення між портами держави різних морів (Чорного й Азовського), міжнародні.

Діють міжнародні паромні переправи: Іллічівськ - Варна (Болгарія), Керч - Тамань (Росія), Поті (Грузія) - Одеса.

Найбільшим морським портом України є Одеса (морські ворота країни). Вантажообіг Одеси разом із прилеглими портами (Іллічівськ і Південний) - близько 40 млн.т. В Одеському й Іллічівському морських торговельних портах знаходяться і найбільші в Україні контейнерні термінали.

Річковий транспорт. Експлуатаційна довжина судноплавних річкових шляхів 2,4 тис.км.(у порівнянні з 1990 роком скоротилася майже в 2 рази). По них здійснюється відносно не значний обсяг перевезень вантажів і пасажирів. Вантажообіг у 2003 р. склав 4,7 млрд. ткм (1,0 % від сумарного) і 0,03 млрд. пасажиро-км (0,01% від сумарного).

Річковий флот має суди різного призначення - теплоходи змішаного плавання, суди на підводних крилах типу "Метеор" і "Ракета", самохідні суховантажні баржі, допоміжні катери криголамного типу й ін.

У структурі перевезень вантажів по ріках України перше місце займають будівельні матеріали, друге - кам'яне вугілля і кокс, третє - залізна руда і хлібні вантажі.

Провідне місце в перевезеннях займає Дніпровський басейн. З інших річкових басейнів виділяються Південний Буг (105 км), Дунай - 180 км. Річкові порти: Київ, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Каховка, Херсон, Ізмаїл, Рені.

Особливе значення для міжнародних економічних зв'язків має Дунай, що зв'язує Україну з Румунією, Болгарією, Словаччиною, Угорщиною, Сербією, Австрією, Німеччиною. Однак тут існують проблеми. Русла, що знаходяться в межах України, (рукава) Дунаю замулені, а прокладення нового каналу по одному з рукавів через територію державного заповідника Дунайські плавні зустрічає опір громадськості і природоохоронних органів.

Повітряний транспорт. За вантажообігом і перевезенням пасажирів він, як і річковий транспорт, знаходиться зараз на останньому місці. У 2003 року він склав 1,7 млрд. пасажиро-км (3,1% від загального, що майже в 2,5 рази менше в порівнянні з 1990 роком).

Загальна довжина авіатрас України - 75 тис.км. Однак у силу економічного спаду вони використовуються не повністю (як і вся інфраструктура авіатранспорту). Аеропорти працюють з недовантаженням, регулярних рейсів відносно не багато, переважає чартерне використання літаків.

Авіатранспорт має велике значення для термінової доставки вантажів, пошти, швидкого переміщення пасажирів. Особливо велика його роль у міжнародних зв'язках. Тому, по мірі розвитку економіки України, його роль і значення в перевезеннях вантажів і пасажирів буде зростати. Цьому сприятиме й та обставина, що Україна входить до десятки країн світу, що забезпечують самостійне виробництво авіалайнерів. Динаміка зростання авіаперевезень пасажирів і вантажів в останні роки підтверджує цю тезу.

Найбільшими аеропортами країни є Київ, Львів, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Сімферополь.

Україна в міжнародних транспортних коридорах. Зміцненню транспортної системи України, відновленню основних виробничих фондів транспорту, виходові на європейські стандарти його роботи може сприяти участь країни в створенні міжнародних транспортних коридорів (МТК). Тут має бути вирішено два взаємозалежні завдання.

Перше полягає в створенні такого транспортного каркасу України, що сприятиме не тільки підвищенню ефективності роботи її народногосподарського комплексу, але і посиленню ролі країни в транзитних напрямках на осях Захід-Схід і Північ-Південь у рамках проекту ЄВРАГЕЙТ (Євразійські ворота).

Як системно утворюючий елемент національної транспортної системи передбачається створення Великого комунікаційного кільця швидкісних магістралей, що

зв'язують столицю держави з найбільшими регіональними центрами, індустріальними районами і морськими воротами країни: Київ – Харків – Донецьк – Дніпропетровськ – Одеса – Львів – Київ.

Друге завдання полягає в тому, щоб зістикувати і сполучити магістральні лінії національного транспортного каркаса з МТК.

Європейським Союзом прийняте рішення про створення *Пан-Європейської транспортної системи*. Її основою служать так звані «критські коридори», що складаються з 9-ти міжнародних транспортних комунікацій. Чотири з них мають вихід в Україну.

3-ій (Берлін – Дрезден – Львів – Київ),

5-ий (Трієст – Любляна – Будапешт – Львів),

7-ий (Рейн – Майн – Дунай),

9-ий (Гельсінкі – Санкт-Петербург – Москва – Київ – Кишинів – Бухарест – Димитровград – Александрополіс).

Вочевидь, що всі українські ланки даних МТК (крім 9-го) закінчуються «тупиками». Отже, можна припустити, що країни ЄС не будуть сильно зацікавлені в їх створенні і фінансуванні. Геополітичне завдання нашої держави – перетворити українські ділянки МТК із тупикових у наскрізні, тобто транзитні.

Рішення цього завдання полягає в зчленуванні європейських МТК з азійськими.

В азійському субрегіоні створюється трансконтинентальний комунікаційний каркас на базі російської Транссибірської магістралі і транспортного шляху, що повторює колишній Великий Шовковий Шлях (ВШШ).

Транссибірська магістраль через Корею виходить до Японського моря, з'єднуючи тим самим Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР), що динамічно розвивається, через Росію з Північною і Західною Європою.

Трансазійська магістраль (повторює ВШШ) через Китай, Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Іран і Туреччину з'єднає Жовте море із Середземним.

Між двома цими міжнародними транспортними шляхами природно будуть зчленування. Українські залізничні й автомобільні магістралі можуть стати сполучними ланками між цими міжнародними транспортними шляхами і «критськими коридорами», перетворивши тим самим їх «тупикові» відрізки в з'єднувальні комунікації європейського рівня.

4.8.3. Система зв'язку

Засоби зв'язку, що створюють і передають інформацію, як і транспорт, відносяться

до сфери матеріального виробництва. Інформація, витрати на її створення, трансформацію і передачу входять складовою частиною в кінцеву продукцію будь-якого виробництва.

У класичному розумінні *зв'язок* є системою інформаційної комунікації у вигляді сукупності спеціальних організаційно-технічних і інженерних пристроїв із збереження, перетворення і передачі інформації на відстані.

Він підрозділяється на поштову, фельд'єгерську, електронну. Електронний зв'язок (електрозв'язок), у свою чергу, підрозділяється на наземний і космічний. Для передачі інформації використовуються: кабельно-провідникові комунікації, теле- і радіозв'язок, оптичні пристрої.

В Україні, як і більшості інших країн світу, існує просторова організація системи зв'язку, що ґрунтується на її адміністративно-територіальному устрої і включає первинні, вторинні і магістральні мережі зв'язку.

Первинні мережі зв'язку забезпечують з'єднання абонентів на певній території (на підприємстві, у місті, у районі, області, зоні обслуговування).

Часто виникає необхідність різноманітного перетворення інформації і її комутування між певними споживачами. Для цього існують *вторинні мережі зв'язку* усередині кожної первинної територіальної системи зв'язку: автоматичні мережі телефонного зв'язку; телеграфні лінії між підприємствами; факсимільні мережі; мережі теле- і радіомовлення; електронна пошта й ін.

Магістральні мережі зв'язку з'єднують між собою первинні територіальні системи зв'язку, утворюючи єдину державну систему зв'язку, яка має вихід на міжнародні комунікації.

По первинних і магістральних мережах зв'язку передаються поштовий, телефонний, телеграфний, факсимільний, електронний і інші види оперативної інформації. Лінії зв'язку класифікують за трактом поширення радіохвиль на: повітряні, кабельні, радіорелейні, оптико-волоконні, супутникові.

У сучасну епоху - епоху переходу людства до інформаційної стадії розвитку, зв'язок і засоби його здійснення переживають бум свого росту. При цьому в більшості країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою, у тому числі і для України, існує проблема насичення телефонним зв'язком, і вони є привабливим ринком для сучасних АТС і телефонної апаратури.

На 1 січня 2005 року в Україні нараховувалось 10,398 основних телефонів. При цьому 86,11% телефонних апаратів припадало на міські телефонні мережі, і 13,89% - на сільські телефонні мережі. (Довідково: у містах мешкає 67,3% всього населення, у селах – 32,7%).

Міжміських і міжнародних таксофонів в Україні налічується понад: 6,1 тис.шт., з яких тільки 292 – у сільській місцевості.

Зростає попит на мобільні засоби зв'язку - пейджингові, супутникові. Кількість їх практично зростає в геометричній прогресії (тільки за 2001 рік їхнє число збільшилося в 2,5 рази в порівнянні з 2000 роком).

Під впливом науково-технічного прогресу відбуваються істотні якісні зміни у системі зв'язку. Впроваджується електронна техніка, канали супутникового зв'язку, волоконно-оптичні кабелі, цифрові технології. Це значно підвищує оперативність інформаційних систем зв'язку і їх ефективність (заміна тільки одного мідного телефонного кабелю волоконно-оптичним збільшує в 200 разів число одночасних телефонних розмов).

Велику популярність у світі придбала система комп'ютерного зв'язку через всесвітню мережу Інтернет. Її мережа на цей час охопила практично всю територію планети. Послугами даного зв'язку можуть користуватися як підприємства й організації, так і приватні особи. Великі можливості ця система має в галузі міжнародної комерційної діяльності. Використання інтернет-технологій знайшли широке застосування в багатьох країнах - США, Японії, Великобританії, Німеччині й інших. Їх впровадження має місце й в Україні.

4.6.4. Соціальна інфраструктура

Соціальна інфраструктура, як і виробнича, має ряд підрозділів. До найважливіших з них відносять: соціально-культурний, інституціональний, екологічний, ринковий.

Соціально-культурна інфраструктура є комплексом галузей, зв'язаних з відтворенням населення і робочої сили. Вона включає: охорону здоров'я, освіту, роздрібну торгівлю, пасажирський транспорт, сферу відпочинку, суспільне харчування й ін. До неї відноситься також комунально-побутове обслуговування з міськими системами споруджень і комунікацій (телефонна, водопровідна і ін. мережі).

У цілому соціально-культурна інфраструктура поєднує галузі, що створюють загальні умови для раціональної й ефективної організації основних видів діяльності людини – трудової, суспільно-політичної, духовної, культурної, побутової.

Інституціональна інфраструктура – комплекс галузей і сфер діяльності, що здійснюють макроекономічне регулювання економіки і підтримують оптимальні макроекономічні пропорції національних господарств. До неї входять державний апарат економічного регулювання, кредитно-фінансова сфера, система охорони порядку, регіональні агенції розвитку, тощо.

Екологічна інфраструктура – комплекс сфер діяльності, а також інженерних споруджень, що забезпечують екологічні умови розвитку суспільного виробництва, охорону навколишнього середовища, відтворення природних ресурсів. Сюди відносяться установи з контролю за навколишнім середовищем, різного роду споруди й установки з очищення і знешкодження стічних вод, атмосферних викидів і т.п., а також протипаводкові, протиерозійні й інші інженерні пристрої й об'єкти. Відповідно до Ріо-де-Жанейрської конвенції 1992 року, екологічна інфраструктура покликана забезпечувати стійкий економічний розвиток людства, не порушуючи сформованої рівноваги між суспільством і природою.

Ринкова інфраструктура – уявляє собою комплекс елементів і видів діяльності, що створюють організаційно-економічні умови для функціонування ринкового механізму. Основними її елементами виступають:

- Фонди розвитку і підтримки (підприємництва, міжнародних економічних зв'язків тощо);
- Комерційні банки;
- Аудиторські фірми;
- Лізинги;
- Асоціації підприємців;
- Товарні біржі;
- Торгові дома;
- Фондові біржі;
- Ринок праці та біржі праці;
- Центри інформаційного обслуговування;
- Бізнес центри.

Об'єкти ринкової інфраструктури здійснюють правове й економічне консультування підприємців, захист їх інтересів у різних структурах (включаючи лобізм), забезпечують фінансову підтримку, кредитування разом з лізингом, аудитом, страхуванням нових господарських утворень, сприяють матеріально-технічному забезпеченню і реалізації продукції підприємств, регулюють рух робочої сили.

Фонди розвитку і підтримки покликані сприяти підвищенню ефективності діяльності малих підприємств наданням їм фінансових, кредитних, лізингових, консультативних і ін. послуг. Такі фонди створюються за рахунок внесків різних підприємств і установ, організацій і громадян країни.

Діяльність *комерційних банків* зв'язана з потребами підприємницьких структур і включає фінансування їхнього розвитку, створення інформаційної мережі, розвитку інфраструктури.

У ринковій економіці діяльність комерційних банків має велике значення завдяки їх зв'язкам із усіма секторами економіки. Вони забезпечують безперервний грошовий обіг і оборот капіталу, кредитування промислових підприємств, держави і населення, створюють умови для народногосподарського нагромадження.

У ряді регіонів країни створюються об'єднання підприємців у вигляді *асоціацій* (союзів), що здійснюють функції з інформування підприємств, що входять у них, про ділові можливості і надійність фірм, з якими вони співробітничать, здійснюють на рівні регіону (або окремої країни) юридичний супровід інтересів підприємництва, консультації й ін.

Товарні біржі сприяють розвитку підприємництва і ринкової економіки. Вони бувають універсальними і спеціалізованими (лісовими, нафтовими, агропромисловими, інформаційно-комерційними). При цьому, чим більш економічно розвинена країна, тим більше спеціалізовані товарні біржі.

Фондові біржі формують ринок цінних паперів – акцій, підприємств, акціонерних товариств, облігацій підприємств і позик, сертифікатів, векселів. В Україні фондові біржі знаходяться ще в стадії становлення.

Ринок праці – це способи, суспільні механізми й організації, що дозволяють людям знайти роботу за своїми здібностями і навичками, а роботодавцям найняти необхідних працівників для організації комерційної або іншої діяльності. Обов'язковим атрибутом ринку праці є *біржі праці*. Біржі праці сприяють створенню на ринку праці України системи робочих місць, попиту на робочу силу. Вони координують розвиток системи утворення і професійної підготовки і перепідготовки кадрів.

Центри інформаційного обслуговування, як правило, створені й успішно функціонують в економічно розвинених країнах. Вони покликані стежити за всіма змінами в законодавстві, нормативних актах, наявністю інструктивних і методичних матеріалів, товарно-матеріальних цінностях, за кон'юктурою ринку, кредитно-банківською сферою, станом цінних паперів, суб'єктами підприємницької діяльності. В Україні вони перебувають у стадії становлення.

Бізнес-центри покликані забезпечувати спілкування підприємців у поза виробничій обстановці. Для цього створюються різного роду клуби «за інтересами», виставки і т.п.

Важливу роль у науково-технічному прогресі світової і національної економік грають технополіси і технопарки (див.12,с.38) - особливі форми організації системи

«наука – виробництво». З їх допомогою прискорюється процес не тільки науково-технічних розробок, але і їхнє впровадження в життя. Значною мірою їм зобов'язують науково-технічні успіхи останніх десятиліть США, Японії, Німеччини, Франції й інших країн. Останнім часом ряд технопарків створено в Україні (у Харкові, Києві, Донецьку, Ковелі).

Питання для самоконтролю знань.

1. Дайте визначення поняттю «інфраструктура». На які види вона підрозділяється?
2. Охарактеризуйте роль інфраструктури в розвитку виробництва і його розміщенні.
3. Побудуйте структурно-логічну схему інфраструктурної системи.
4. Складіть структурну схему транспортної системи України.
5. Дайте коротку характеристику залізничного транспорту України. Чому дорівнює питома вага вантажообігу залізничного транспорту в структурі усього вантажообігу в країні?
6. Які труднощі і проблеми зазнає у своєму розвитку залізничний транспорт України? Які тенденції існують у наш час у розвитку залізничного транспорту світу і як вони віддзеркалюються в нашій країні?
7. Дайте характеристику автомобільного транспорту України? Чому дорівнює його питома вага в перевезеннях вантажів і пасажирів?
8. Складіть характеристику трубопровідному транспортові України. У чому складається його специфіка, які проблеми стоять перед ним на цей час? Яку роль грає трубопровідний транспорт у сфері міжнародних послуг України?
9. Дайте оцінку сучасного стану морського і річкового транспорту України. У чому полягає специфіка цих видів транспорту і які перспективи їхнього розвитку?
10. Дайте коротку характеристику авіаційного транспорту України.
11. Що таке «міжнародні транспортні коридори» (МТК)? Яке значення вони мають для України?
12. Які «критські транспортні коридори» заходять на територію України? Яке їх значення? Що потрібно зробити Україні для того, щоб стати провідною транзитною країною в системі створюваних транспортних коридорів Євразії?
13. Дайте визначення соціально-економічної інфраструктури. Її призначення, структура.
14. Інституціональна інфраструктура: призначення, склад, рівень розвитку і роль у національній економіці України.

15. Екологічна інфраструктура. Її призначення та роль в охороні навколишнього середовища і стійкому розвитку економіки.
16. Ринкова інфраструктура. Перелічите її складові компоненти. Охарактеризуйте стан її розвитку і значення для економіки України.
17. Дайте визначення ринку праці і покажіть роль у ньому бірж праці.

5. ФІНАНСОВО-КРЕДИТНА СИСТЕМА

Ключові поняття: фінансова система, фінанси, кредит, фінансові ресурси, активи грошово-кредитного регулювання, золотий запас, бюджет, бюджетна система, банки.

5.1. Загальні риси стану і розвитку

Економіка будь-якої країни, складовими частинами якої є трудовий, науковий, виробничо-технічний і природно-ресурсний потенціал, формується в єдиний господарський механізм за допомогою фінансової системи.

Фінансова система України – це сукупність взаємозалежних між собою сфер (фінансів підприємств, страхування і державних фінансів) і їх організаційно-технічних ланок - фінансових установ, підрозділів податкових служб і інших організацій у їх взаємодії. Вона містить у собі кредитну систему – сукупність банківських і небанківських фінансових посередників.

Елементами фінансово-кредитної системи, що створюють її, є фінанси і кредит.

Фінанси – це система грошових відносин, що регулюються державою з метою формування і використання фондів фінансових ресурсів для задоволення різних фінансових потреб. На відміну від фінансів *кредит* – форма руху позикового капіталу. Він надається банками позичальникам. Позиковий капітал утворюється з різних джерел: тимчасово вільних засобів господарчих суб'єктів, населення, банків і бюджету. Формування позикового капіталу з зазначених джерел свідчить про тісний зв'язок фінансів і кредиту.

Фінанси України визначають грошові відносини, зв'язані з формуванням і використанням централізованих і децентралізованих грошових фондів (бюджетних засобів і грошових мас господарчих суб'єктів)

Регулююча діяльність держави, що зв'язана з практичним використанням фінансів, визначається фінансовою політикою, яка здійснюється спеціально уповноваженими органами фінансової системи (Міністерство фінансів, Державна податкова інспекція й ін.).

Рух фінансів пускає в хід робочу силу і його працю, матеріально-технічні ресурси, зроблену продукцію, послуги, забезпечує ріст інтелектуального потенціалу суспільства і його добробут. Найважливішу роль у цьому грають *активи грошово-кредитного регулювання і золоті запаси*. З огляду на складний економічний стан України в даний час її золотовалютні запаси – відносно

незначні. На 1 січня 2005 року вони складали 10,58 млрд. дол. США.¹⁰ Це не відповідає вимогам нормального функціонування національної економіки. За думкою фахівців, вони повинні дорівнювати, як мінімум половині імпорту держави, тобто – 16,5 млрд.дол.США. Частина резервів Національного банку України – близько 50% - є долари США, 30% - євро. Інша частина коштів в іншій твердій валюті та золото. Виходячи із масштабів країни і її економічного потенціалу, це досить мало. (Довідково: приблизно така ж за чисельністю населення Франція має 37,0 млрд. дол. США і 97,25 млн. тройських унцій золота, а Польща, що істотно поступається за чисельністю населення нашій державі, – 26,5 млрд. дол. США і 3,31 млн. тройських унцій золота).

Завдяки фінансам здійснюються процеси перерозподілу вартості суспільного продукту у всіх ланках народного господарства і невиробничій сфері. Розподіл (перерозподіл) вартості ВВП за допомогою фінансів обов'язково супроводжується рухом грошових коштів, що приймають форму *фінансових ресурсів*. Фінансові ресурси утворюються в суб'єктів господарювання (підприємств і корпорацій) з реалізації від продажу товарів, робіт, послуг, а в держави – за рахунок податків і зборів, стягнутих з юридичних і фізичних осіб.

У залежності від форм організації фінанси підрозділяються на загальнодержавні, фінанси підприємств і їх галузей, фінанси населення.

5.2. Загальнодержавні фінанси

Фінансові ресурси держави приймають форму бюджетних і позабюджетних фондів, що мають строго цільове призначення.

Державний бюджет – це затверджений в законодавчому порядку кошторис утворення (доходів) і використання (витрат) коштів держави на визначений період часу; основний фінансовий план (прогноз) держави. Основним нормативно-правовим документом механізму формування і використання державного бюджету України є Бюджетний Кодекс, прийнятий Верховною Радою України в червні 2001 року.

Дохідна частина державного бюджету формується за рахунок загальнодержавних податків і обов'язкових платежів, інших джерел. У *видатковій* частині передбачається утримання органів державної влади і управління, фінансування оборонних витрат, охорони здоров'я, науки, освіти, культури й ін.

Законодавчо встановленим періодом складання, затвердження і виконання державного бюджету є річний термін (бюджетний рік). У більшості країн він відповідає

¹⁰ <http://www/from-ua/eco/eco 2/4222>.

календарному року (Україна, інші країни СНД, Італія, Франція, Німеччина). У деяких, наприклад Великобританія, Японія, - з 1 квітня по 31 березня, Канада – з 1 липня по 30 червня, США – з 1 жовтня по 30 вересня, Туреччина – з 1 березня по 28 лютого.

Через економічні труднощі, з якими зіштовхнулася економіка України після здобуття державної незалежності її бюджет характеризується негативним сальдо, тобто видаткова частина перевищує дохідну (рис.5.1).

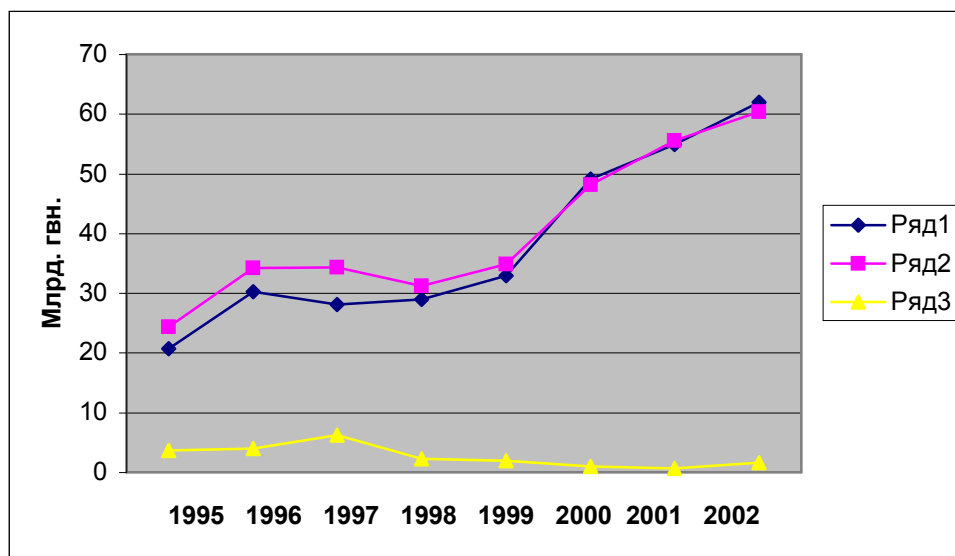

Рис.5.1. Динаміка складових державного бюджету України

Ряд 1 – дохідна частина бюджету, ряд 2 – витратна частина бюджету, ряд 3 – сальдо бюджету.

Малий обсяг державного бюджету та його дефіцит, не дозволяють реалізацію важливих народногосподарських програм. Це зумовлює необхідність зовнішніх та внутрішніх державних позик. Загальна сума державного боргу України на 1.01.2005 року склала 16,096 млрд. дол.. США з них 6,808 млрд.дол.США – по зовнішнім позикам (Світового банку, Європейського банку реконструкції і розвитку, Міжнародного валютного фонду, окремих держав - Росії, Туркменістану, Японії).¹¹

Державна бюджетна система України містить у собі центральний бюджет і місцеві бюджети. Останні, у свою чергу, складаються з бюджетів АР Крим, обласних бюджетів, бюджетів міст Києва і Севастополя. Бюджети АР Крим, обласні бюджети містять у собі бюджети адміністративно-територіальних районів.

Крім Державного бюджету в Україні є бюджет державного соціального страхування, фонди державного майна, приватного майна, особистого страхування.

¹¹ http://www/from-ua/eco/eco_2/4222

5.3. Фінанси підприємств і організацій

Фінанси підприємств і організацій є сукупністю економічних відносин, що виникають у ході створення, розподілу і використання коштів при виробничо-господарській діяльності підприємств і організацій. Вони є вихідною ланкою усієї фінансової системи, тому що функціонують безпосередньо в сфері матеріального виробництва, де створюються джерела фінансових ресурсів – сукупний суспільний продукт і національний дохід.

У залежності від джерел і форм створення фінанси підприємств і організацій підрозділяються на:

- фінанси державних підприємств, організацій і галузей національної економіки;
- фінанси приватних підприємств і організацій;
- фінанси кооперативних підприємств і організацій;
- фінанси громадських організацій.

5.4. Фінанси населення

Фінанси населення є складовою частиною загальнодержавної фінансової системи. Джерелом їх формування є заробітна плата найманих робітників (робітників, службовців), доходи від підприємницької діяльності, реалізації продукції, виробленої на підсобних господарствах, пенсії, стипендії, інші грошові надходження. Усе це складає дохідну частину фінансів населення. Їх видаткову частину складають купівля товарів, плата за послуги, податки, придбання цінних паперів, іноземної валюти тощо.

Добробут населення, його грошові нагромадження значною мірою залежать від співвідношення дохідної і видаткової частин їх сімейних «бюджетів».

В перші роки незалежності України простежувалося перевищення витрат коштів населення над доходами, що вело до зубожіння його низькооплачуваної частини. Починаючи з 1998 року намітилася тенденція до перевищення дохідної частини над видатковою. Загалом, починаючи з 2000 року спостерігається зростання реальних доходів населення (табл.5.1.,рис.5.2).

Таблиця 5.1

Зміни реальних грошових доходів, (% до попереднього року)

1996	- 17,1
1997	6,3
1998	- 1,6
1999	- 8,0
2000	9,9
2001	9,6

2002	18,0
2003	7.8

За даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України

Наведений на рис.5.2 тренд чітко вказує на зростаючою тенденцію в доходах та витратах населення, що свідчить про активізацію господарського життя в державі.

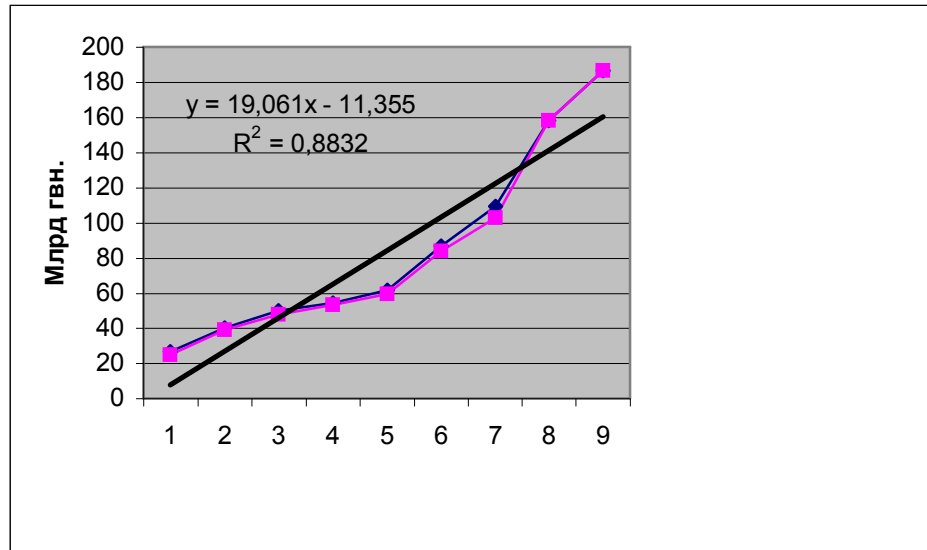

Рис 5.2. Доходи та витрати населення впродовж 1995-2003 років.

На жаль, дохідна частина фінансів населення і зараз не у всіх регіонах країни перевищує видаткову. У ряді з них середня заробітна плата і доходи в перерахуванні на одного мешканця значно нижче загальнодержавних показників. Такі регіони знаходяться на дотаціях держави (звідси назва – дотаційні). Дотації здійснюються за рахунок часткового вилучення фінансових коштів з більш благополучних – донорських і їх наступного перерозподілу. Як правило, на цей час донорами виступають деякі індустріально розвинені східні регіони України, а в якості дотаційних – більшість західних аграрно-індустріальних регіонів.

5.5. Банківська система України

У механізмі функціонування кредитної системи держави значна роль належить банківській системі, складовою частиною якої є комерційні банки. Вони є багатофункціональними організаціями, що діють у різних секторах ринку позичкового капіталу. Банки акумулюють основну частину кредитних ресурсів і надають своїм клієнтам різний комплекс фінансових послуг, включаючи кредитування, прийом депозитів, розрахункове обслуговування, купівлю-продаж, збереження цінних паперів, іноземної валюти й ін.

Комерційні банки України, виступаючи в ролі фінансових посередників, виконують важливу народногосподарську функцію, забезпечуючи міжгалузевий і міжрегіональний перерозподіл грошового капіталу. Банківський механізм розподілу і перерозподілу капіталу по сферах і галузях дозволяє розвивати господарство в залежності від об'єктивних потреб виробництва і сприяє структурній перебудові економіки.

Підвищення економічної ролі комерційних банків на цей час проявляється й у розширенні сфери їх діяльності і розвитку нових видів фінансових послуг. Сьогодні комерційні банки окремих країн здатні робити клієнтам до 300 видів послуг (наприклад, банки Японії).

Комерційні банки України здійснюють комплекс різноманітних операцій, основні з них :

- залучення внесків (депозитів) і надання кредитів за угодою з позичальниками;
- ведення рахунків клієнтів і банків-кореспондентів;
- здійснення розрахунків з доручення клієнтів і банків-кореспондентів;
- фінансування капітальних вкладень з доручення власників або розпорядників коштів, що інвестуються, а також за рахунок власних коштів;
- касове обслуговування клієнтів і банків-кореспондентів;
- випуск платіжних документів і інших цінних паперів (чеків, акредитивів, векселів, акцій, облігацій і ін.);
- купівля, продаж та збереження платіжних документів і інших цінних паперів, а також і інші операції з ними;
- видача доручень, гарантій і інших зобов'язань за третіх осіб, що передбачають їх виконання в грошовій формі;
- купівля в організаціях і громадян і продаж їм іноземної валюти;
- купівля і продаж в Україні і за кордоном дорогоцінних металів, дорогоцінних каменів, а також виробів з них;
- залучення і розміщення дорогоцінних металів на рахунки і внески й інші операції з цими цінностями відповідно до міжнародної банківської практики;
- довірчі операції (залучення і розміщення коштів, керування цінними паперами й ін.) за дорученням клієнтів;
- лізингові операції;
- надання консультаційних послуг, зв'язаних з банківською діяльністю.

Є і ще одна невід'ємна функція комерційних банків. Вони зобов'язані виконувати операції з касового виконання Державного бюджету за дорученням Національного банку України.

Банки проводять аналіз фінансової діяльності підприємств, стану їх бухгалтерського обліку, оцінюють стратегію розвитку і визначають можливі напрямки збільшення доходів. Достатня економічна інформованість і можливість контролю економічних ситуацій дозволяють банкам здійснювати консультаційне обслуговування клієнтів.

Для зміцнення своїх позицій в економіці країни українські банки усе активніше включаються до нехарактерних для них операцій, впроваджуючи нетрадиційні сфери фінансового підприємництва.

Банківська система в Україні є дворівневою і складається з Національного банку України (НБУ) і комерційних банків, загальна кількість яких наближається до двох сотень.

Національний банк є центральним банком України. Він виступає емісійним центром країни, проводить державну політику з грошового обігу, кредиту, організовує міжбанківські розрахунки, координує діяльність банківської системи в цілому, визначає курс гривні стосовно валют інших країн. Крім цього, Національний банк має право законодавчої ініціативи. Він має право готувати закони, видавати постанови, інструкції й інші нормативні акти обов'язкові для виконання комерційними банками.

Національний банк України додає багато зусиль для того, щоб банківська система України відповідала міжнародним стандартам.

Зараз в Україні функціонує розгалужена мережа комерційних банків, загальна кількість яких сягає двох сотень. Понад 130 банків працюють на міжнародних ринках. Всі вони стикаються з певними труднощами в роботі, що пов'язані з існуючими ризиками не повернення кредитів під реалізацію різних проектів і бізнес-планів. Це зумовлює високі облікові ставки (до 20-30%), що звужує можливості використання банківських капіталів у господарській і підприємницькій діяльності. Через цю обставину роль банківських фінансових засобів у виробництві ВВП України ще незначна – до 18% (у країнах ЄС цей показник дорівнює 40% і більше).

За даними Асоціації українських банків на 1.01.05 обсяг чистих активів банків країни досяг 134524 млн.грн. а загальна сума зобов'язань – 115524 млн.грн. Балансовий капітал банківської системи склав 18658 млн. грн., а загальний річний прибуток – 1410 млн. грн. (у 2003 р. – 827 млн.грн.).

За 2004 р. сума кредитів суб'єктам господарювання збільшилася на 25,4%, фізичним особам – на 64,5%. При цьому довгострокові кредити зросли на 61,8%, а на інвестиційну діяльність – на 75%.

Найбільш значними комерційними банками є: "Промінвестбанк", "Укрексімбанк", "Укрсоцбанк", банк "Аваль", "Приватбанк", «Перший Український Міжнародний банк».

Через нестабільність економічної обстановки, ризикованості підприємницької діяльності, банківські кредити у вітчизняній економіці грають ще не значну роль. Сума кредитних ресурсів у перерахунку на душу населення – одна з найнижчих у світі (табл.5.2).

Таблиця 5.2

Суми кредитних ресурсів на душу населення, дол. США¹²

Україна	125
Казахстан	250
Росія	300
Угорщина	1438
Естонія	1868
Європа в цілому	3000

Важлива проблема банківської системи України – недосконалість інфраструктури кредитного ринку, де, крім банків, повинні бути комерційні реєстри, рейтингові агентства, кредитне бюро, реєстр судових рішень і ін. Доцільно також функціонування спеціалізованих організацій, що могли б здійснювати на кредитному ринку консультативну, інформаційну й іншу допомогу як кредиторам, так і одержувачам кредитів.

Питання для самоконтролю знань.

1. Дайте визначення поняттю «фінанси». На які три види вони підрозділяються в Україні?
2. Які народногосподарські функції виконує фінансова система?
3. Охарактеризуйте загальнодержавні фінанси України.
4. Побудуйте структурно-логічну схему бюджетної системи України.
5. Що містить у собі дохідна і видаткова частини Державного бюджету?

¹² Джерело: Бізнес № 44 (551), 28 жовтня 2002 р.

6. Чому дорівнюють сучасні золотовалютні резерви України? Зіставте їх із золотовалютними резервами інших країн Європи.
7. З чого формується дохідна частина фінансів населення? Що включається у видаткову частину фінансів населення? Яке співвідношення дохідної і видаткової частин фінансів населення в даний час?
8. Що уявляє собою банківська система України?
9. Перелічите основні функції, що виконують комерційні банки України.
10. Чим зумовлюються високі дисконтні ставки комерційних банків України?
11. Дайте визначення фінансам населення, назвіть джерела їх формування.
12. Які тенденції спостерігаються в фінансах населення? Про що вони свідчать?

6. РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Ключові поняття: регіон, економічний район, регіональна економічна політика, сукупний ресурсний потенціал, рівні соціально-економічного розвитку, моделі регіонального економічного розвитку, «єврорегіони», вільні економічні зони.

6.1. Загальні положення

Україна приступила до самостійного державного будівництва, маючи великі розходження в рівнях соціально-економічного розвитку своїх регіонів. При цьому, якщо амплітуда душових показників обласних регіонів за обсягами промислового виробництва складала в 1990 р. 1:10, то в 2000-ні роки вона досягла вже 1:30. Істотно розрізняється сукупний ресурсний потенціал регіонів. За В.П.Руденко *сукупний ресурсний потенціал являє собою сукупність взаємопов'язаних трудових, матеріальних та природних ресурсів, які визначають можливості досягнення об'єктивно зумовленого рівня народногосподарських результатів*. У Донецькій області він дорівнює майже 12% загальнодержавного, у Чернівецькій, Волинській, Тернопільській областях – тільки 1,3-1,9% [36, с.109].

ВВП на душу населення між найбільш розвиненими в економічних відносинах регіонами (м. Київ, Донецька, Запорізька області) і тими, що відсталими у своєму розвитку (Чернівецька, Закарпатська, Тернопільська області, м. Севастополь) відрізняється в 2,5-3,6 рази.

Таким чином, перед Україною постає завдання розвитку не тільки її економіки в цілому, але і вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку в розрізі окремих регіонів. Це здійснюється за допомогою державної регіональної соціально-економічної політики.

Регіональна соціально-економічна політика – це розробка і реалізація в державних масштабах системи заходів для збалансованого соціально-економічного розвитку територій, створенню сприятливих передумов для функціонування господарських об'єктів, а також належних соціальних і економічних умов для життєдіяльності населення. Вона здійснюється відповідно до Концепції державної регіональної політики, затвердженої указом Президента України 25.05.2001 року, №341/2001 і основними положеннями Європейської хартії місцевого самоврядування, ратифікованої Законом України від 15.07.1997 року, №452/97- ВР.

Відповідно до основних положень Європейської хартії місцевого самоврядування і Концепції державної регіональної політики України її сучасна регіональна соціально-економічна політика спрямована на:

- Збалансування соціально-економічного розвитку регіонів.
- Поліпшення якості життя населення.
- Ефективне керування природними ресурсами.
- Раціональне використання земель.
- Створення умов для міжрегіонального і міжнародного співробітництва.

Світова практика знає кілька моделей реалізації економічної регіональної політики:

1. Допомога «кризовим» регіонам.
2. Міжрегіональний перерозподіл економічного зростання з орієнтацією на збалансований регіональний розвиток (часто – зі створенням так званих «поліусів росту» в економічно відсталих регіонах).
3. Реструктуризація господарств регіонів, що базується на неокласичних і технологічних теоріях з орієнтацією на максимальне використання внутрішнього потенціалу кожного регіону, підтримку малого і середнього бізнесу.
4. Регіональний саморозвиток на базі врахування інтересів і можливостей регіонів і покладанням на місцеві влади відповідальності за розвиток їхніх регіонів.

Використання тієї або іншої моделі залежить від конкретних умов, політичної ситуації й економічного потенціалу країни. В Україні, враховуючи її сучасний соціально-економічний стан, використовуються переважно три перших моделі.

6.2. Регіональний аналіз соціально-економічного розвитку України.

Головним районоутворюючим фактором прийнято вважати географічний (територіальний) поділ праці, в результаті якого кожна галузь виробництва або інший вид діяльності закріплюється за певними районами країни. Необхідними умовами географічного поділу праці за М.М.Баранським є виробництво певної продукції в районах (спеціалізація) і обмін товарами, що виробляються (міжрайонні зв'язки). Економічними передумовами географічного поділу праці є ціна товару та транспортних витрат. За М.М.Баранським вона визначається за формулою:

$$C_v > C_p + t, \text{ де}$$

C_v – ціна товару на місці продажу;

C_p – ціна товару на місці його виробництва;

t – транспортні витрати.¹³

Особливості історико-географічного розвитку різних частин території України, відмінності в їх природнокліматичних умовах, ступені забезпеченості природно-

¹³ Баранский Н.Н. Избранные труды. Становление советской экономической географии. – М.: Мысль, 1980.

ресурсним потенціалом, трудовими ресурсами й іншими факторами виробництва зумовили розходження в рівнях соціально-економічного розвитку її регіонів. Різна роль регіонів у географічному поділі праці, народногосподарської спеціалізації, міжрегіональних зв'язках.

Із врахуванням вище сказаного, виокремлюють 10 економіко-географічних районів:

1. Поліський (Волинська, Рівненська).
2. Подільський (Хмельницька, Вінницька, Тернопільська області).
3. Карпатсько-Галицький (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Львівська області).
4. Донецький (Луганська, Донецька області).
5. Придніпровський (Запорізька, Дніпропетровська області).
6. Причорноморський (Миколаївська, Херсонська, Одеська області).
7. Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська області).
8. Столичний (Київської, Житомирська, Чернігівська області).
9. Центральний (Черкаська, Кіровоградська області).
10. Кримська (Автономна республіка Крим) [21, с.236-238].

Проф. І.І.Іщук, враховуючи міжобласні економічні зв'язки, переш за все, в промисловому виробництві, виокремлює 8 промислово-економічних районів України:

Донецький,
Придніпровський,
Північно-Східний,
Подільський,
Львівсько-Карпатський,
Київський (Столичний),
Північно-Західний (Поліський),
Причорноморський [с.151].

Наведений вище перелік промислово-економічних районів відрізняється від економіко-географічних районів, тим, що у ньому відсутній Кримський та Центральний райони. (Кримська АР входить до складу Чорноморського району, Черкаська область – до Київського, Кіровоградська область – до Придніпровського району). В останньому вони співпадають.

В економічному відношенні кожний з районів є територіальною частиною народного господарства країни, з певною спеціалізацією в системі географічного розподілу праці, наявністю внутрішніх виробничо-технологічних зв'язків, спільністю проблем і перспективами розвитку. Зокрема, Донбас і Наддніпрянщина – паливно металургійна база

країни, індустріальний Північний схід – важливий машинобудівний регіон, Поділля – найбільший виробник цукру, Причорномор'я – «морські ворота» країни і її житниця. Специфічні риси в народногосподарській спеціалізації можна знайти й в інших районах.

Райони відрізняються факторами виробництва (земля, праця, капітал), рівнями соціально-економічного розвитку.

Найважливішою складовою факторів виробництва, економічним ресурсом суспільства є *сукупний ресурсний потенціал*. Найбільшим сукупним ресурсним потенціалом володіють Донецький, Придніпровський, Столичний і Північно-Східний економічні райони, де зосереджено відповідно 18,6%, 13,4%, 13,2% і 11,8% його сумарної величини. Найменшим сукупним ресурсним потенціалом характеризуються Подільський, Центрально-український і Волинський економічні райони – 7,8%, 5,5% і 3,7% відповідно.

У розрізі окремих областей найбільшим сукупним ресурсним потенціалом виокремлюються Донецька (11,7%), Дніпропетровська (9,1%), Київська (7,7%), Луганська (6,9%) і Харківська (5,5%) області. Найменшим – Тернопільська (1,9%), Волинська (1,7%), Чернівецька (1,3%) області (табл.6.1)

Таблиця 6.1

Сукупний ресурсний та природно-ресурсний потенціал України

Економічний район, область, республіка	Сукупний ресурсний потенціал			Частка району, області в сукупному потенціалі країни, %
	усього, млрд. грн.	в тому числі природно- ресурсний		
		Млрд. грн.	%	
<i>Карпатсько-Галицький район</i>	17,79	5,263	30,475	10,2
- Львівська	7,719	2,031	26,3	4,5
- Івано-Франківська	4,090	1,219	29,8	2,3
- Закарпатська	3,615	1,328	36,8	2,1
- Чернівецька	2,366	0,685	29,0	1,3
<i>Волинський район</i>	6,53	1,863	28,6	3,7
- Волинська	3,059	0,913	29,8	1,7
- Рівненська	3,471	0,950	27,4	2,0
<i>Подільський район</i>	13,847	4,519	32,67	7,8
- Вінницька	5,875	1,941	33,0	3,3
- Хмельницька	4,575	1,441	31,5	2,6

Економічний район, область, республіка	Сукупний ресурсний потенціал			Частка району, області в сукупному потенціалі країни, %
	усього, млрд. грн.	в тому числі природно- ресурсний		
		Млрд. грн.	%	
- Тернопільська	3,397	1,137	33,5	1,9
Київський район	23,301	5,697	29,67	13,2
- Київська	13,636	2,150	15,8	7,7
- Чернігівська	4,981	1,976	39,7	2,8
- Житомирська	4,684	1,571	33,5	2,7
Центральний район	9,647	3,256	33,85	5,5
- Кіровоградська	4,584	1,642	35,8	2,6
- Черкаська	5,063	1,614	31,9	2,9
Північно-Східний (Харківський район)	20,759	4,654	28,3	11,8
- Харківська	9,936	1,315	23,3	5,6
- Сумська	4,724	1,428	30,3	2,7
- Полтавська	6,099	1,911	31,3	3,5
Придніпровський район	24,093	7,988	31,75	13,4
- Запорізька	7,489	2,107	28,1	4,3
- Дніпропетровська	16,604	5,881	35,4	9,1
Донецький район	32,698	11,348	35,55	18,6
- Донецька	20,553	6,607	32,1	11,7
- Луганська	12,145	4,741	39,0	6,9
Причорноморський район	18,258	5,158	29,77	10,3
• Херсонська	4,718	1,580	33,5	2,6
• Одеська	8,752	2,003	22,9	5,0
• Миколаївська	4,788	1,575	32,9	2,7
Кримський район (АРК)	9,09	3,207	35,2	5,2
Україна	176,013	59,953	30,7	100,0

За В.П.Руденком [36,с.114]

Значною мірою забезпеченість регіонів сукупним ресурсним потенціалом корелюється з виробництвом валової доданої вартості (ВДВ). Найбільшим обсягом ВДВ характеризується Київський (Столичний район), де виробляється 19,3% від його сумарної

величини в країні (в основному за рахунок м. Києва). Потім йдуть Донецький (17%), Придніпровський (15%), Північно-Східний (13%) економічні райони.

Найменші обсяги ВДВ у Волинському (3,4%), Центральному (4,1%), Подільському (6,4%) економічному районах.

Найвищими показниками ВДВ у перерахуванні на душу населення виокремлюються Київська, Запорізька, Полтавська, Дніпропетровська, Донецька, Харківська області. Найменші середньодушові показники ВДВ у Чернівецькій, Закарпатській, Тернопільській, Кіровоградській областях (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Рівні економічного розвитку регіонів

Економічний район, область, республіка	Терито рія, %	Населе ння, %	Валова додана вартість на 01.01.2000, млн. грн.	Валова додана вартість, %	ВДВ у розрахунку на душу населення, грн.
Карпатсько-Галицький район	9,2	12,9	9187,0	8,8	1375,3
- Львівська	3,6	5,5	4248,0	4,0	1560,0
- Івано-Франківська	2,3	2,9	2309,0	2,2	1583,0
- Закарпатська	2,0	2,6	1563,0	1,6	1216,0
- Чернівецька	1,3	1,9	1067,0	1,0	1142,0
Волинський район	6,6	4,6	3492,0	3,4	1544,0
- Волинська	3,3	2,2	1504,0	1,4	1417,0
- Рівненська	3,3	2,4	1988,0	1,9	1671,0
Подільський район	10,0	8,8	6684,0	6,4	1481,3
- Вінницька	4,4	3,6	2828,0	2,7	1551,0
- Хмельницька	3,4	2,9	2383,0	2,3	1624,0
- Тернопільська	2,3	2,3	1473,0	1,4	1269,0
Київський (Столичний) район	15,0	14,6	19990,0	19,3	2225,3
- Київська	4,8	9,0	15347,0	14,8	3264,0
- Чернігівська	5,3	2,7	2388,0	2,3	1845,0
- Житомирська	4,9	2,9	2255,0	2,2	1567,0
Центральний район	7,5	5,3	4221,0	4,1	1585,5
- Кіровоградська	4,1	2,4	1675,0	1,6	1424,0

Економічний район, область, республіка	Територія, %	Населення, %	Валова додана вартість на 01.01.2000, млн. грн.	Валова додана вартість, %	ВДВ у розрахунку на душу населення, грн.
- Черкаська	3,4	2,9	2546,0	2,5	1747,0
Харківський район	13,9	12,0	13574,0	13,0	2250,7
- Харківська	5,2	6,0	6505,0	6,3	2180,0
- Сумська	3,9	2,8	2526,0	2,4	1876,0
- Полтавська	4,8	3,4	4543,0	4,3	2696,0
Придніпровський район	9,8	11,5	15527,0	15	2761,5
- Запорізька	4,5	4,0	5952,0	5,7	2955,0
Дніпропетровська	5,3	7,5	9575,0	9,3	2568,0
Донецький район	8,8	15,2	17721,0	17,0	2218,5
- Донецька	4,4	10,0	12711,0	12,2	2552,0
- Луганська	4,4	5,2	5010,0	4,8	1885,0
Причорноморський район	14,2	10,1	9649,0	9,3	1830,7
• Херсонська	4,7	2,5	1856,0	1,8	1507,0
• Одеська	5,5	5,0	5381,0	5,2	2136,0
• Миколаївська	4,0	2,6	2412,0	2,3	1849,0
Кримський район	4,6	5,0	3802,0	3,7	1366,5
Україна	100	100	103847,0	100	2081,0

За даними: [44, с.29,44].

Зіставлення показників, що характеризують сукупний ресурсний потенціал і виробництво ВДВ, у розрізі регіонів України (районів і областей) показує наявність значних диспропорцій у їх економічному розвитку. Відносно високими показниками характеризуються східні регіони: Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська, а також Київська області. Середні показники – характерні для областей Причорномор'я, Сумської, Полтавської, Черкаської, Львівської, Івано-Франківської, Вінницької областей. Низькими показниками економічного розвитку характеризуються кілька західних областей – Чернівецька, Закарпатська, Волинська й ін. Середньодушове ВДВ самого розвинутого регіону – Київської області - приблизно в 2,9 рази більше ВДВ Чернівецької області.

Звідси випливає важливість державної регіональної політики, спрямованої на підйом продуктивних сил у відносно відсталих (в економічних відносинах) регіонах країни. Визначену роль у рішенні даної проблеми може зіграти *міжнародне трансграничне співробітництво на базі «єврорегіонів»* і утворення спеціальних економічних зон.

Єврорегіони, відповідно до існуючого визначення в офіційних документах ЄС, є територіями декількох держав, що регулюються положеннями Мадридської конвенції з прикордонного співробітництва (1980). Метою їх створення є зміцнення добросусідських відносин, культурних і господарських контактів, спільних інвестицій, боротьба з наслідками стихійних лих, охорона історико-культурної спадщини тощо. Вони, у ряді випадків, користуються підтримкою ЄС через спеціальну програму PHARE.

У свій час єврорегіони надали значної допомоги у відновленні господарства багатьох країн Європи, зруйнованого 2-ою світовою війною. Такі єврорегіони функціонують зараз на кордонах західної і східної Європи, сприяючи адаптації й інтеграції порівняно слабкіше розвинутих територій східноєвропейських країн у загальноєвропейські економічні структури.

Єврорегіони створено на західному кордоні України: єврорегіон «Буг» (у складі Волинської області і прикордонних польських воєводств), єврорегіон «Карпати» (у складі Закарпатської області і прикордонних територій Угорщини і Словаччини), єврорегіон «Нижній Дунай» (у складі територій Одеської області, Румунії та Молдови). З'явилися перші україно-російський та україно-російсько-білоруський євро регіони (табл.6.3)

Таблиця 6.3

Основні показники єврорегіонів

	14.02. 1993 р. “Карпати”	29.09. 1995 р. “Буг”	14.08. 1998 р. “Нижній Дунай”	22.09. 2000 р. “Верхній Прут”	29.04. 2003 р. “Дніпро”	7.11. 2003 р. “Слобожан- щина”
Площа, тис.кв.км	141,5	78,0	53,5	29,4	170,0	58,5
У т.ч. України	56,6 (40%)	23,1 (29,6%)	33,3 (65,2%)	8,1 (27,6%)	31,9 (18,6%)	31,4 (53,7%)
Населення (млн.чол.)	15,0	5,0	4,0	3,0	5,0	4,5
У т.ч. України	6,4	1,3	2,5	0,9	1,3	2,9
Країни- учасниці	Україна, Румунія, Польща, Угорщина, Словаччина	Україна, Польща, Білорусь	Україна, Молдова, Румунія	Україна, Молдова, Румунія	Україна, Росія, Білорусь	Україна, Росія

Практично у всіх існуючих єврорегіонах виникли спеціальні економічні зони.

6.3. Спеціальні економічні зони (СЕЗ) України

В умовах глобалізації і лібералізації національних економік у багатьох країнах світу широке поширення одержало створення спеціальних (вільних) економічних зон – СЕЗ.

У сучасному розумінні СЕЗ уявляють собою частину державної території, на яку поширюється особлива система пільг і стимулів, що сприяють вирішенню зовнішньоторговельних, загальноекономічних, соціальних, науково-технічних і науково-технологічних завдань.

У світі існує вже понад двох тисяч різноманітних СЕЗ, через які, за оцінками західних фахівців, здійснюється до 30% світового товарообігу [30,с.124].

При організації СЕЗ у світовій практиці використовуються два концептуальних підходи, що умовно можна назвати «територіальним» і «режимним». При першому - під СЕЗ відводиться певна територія (освоєна або підлягає освоєнню), на яку поширюється відповідний пільговий режим. При другому СЕЗ – це режим, що надає певні переваги (податкові, митні й ін.) суб'єктам господарської діяльності (підприємствам і компаніям) для виконання поставлених державою завдань.

Відповідно до концепції створення спеціальних економічних зон в Україні вони в основному призначаються для активізації зовнішньоекономічної діяльності, залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, упровадження ноу-хау й інших заходів для підйому економіки окремих регіонів країни. Вони характеризуються відносно добре розвиненою інфраструктурою – дорогами, складськими приміщеннями, системою зв'язку, пристроями з обробці вантажів (сортуванню, пакетуванню і т.п.). Деякі СЕЗ утворені для активізації виробничої діяльності в галузях, що забезпечують науково-технічний прогрес в окремих галузях економіки. Для цього деяким підприємствам і організаціям надаються певні пільги в оподатковуванні й інвестуванні.

На сьогоднішній день в Україні нараховується кілька десятків «територіальних» і «режимних» СЕЗ, термін діяльності яких встановлений від 25 до 50 років.

До «територіальних» СЕЗ можна віднести: «Сиваш», «Порт Крим» (АР Крим), «Донецьк», «Азов» (Донецька область), «Яворів», «Курорт-поліс-Трускавець» (Львівська область), «Миколаїв» (Миколаївська область), «Закарпаття» (Закарпатська область), «Інтерпорт-Ковель» (Волинська область), «Рені», «Порто-Франко» (Одеська область), «Славутич» (Київська область). (табл. 6.4).

Спеціальні економічні зони України

СЕЗ	Розташування і площа	Час створення, правова база, термін дії	Мета створення
«Азов»	Місто Маріуполь, Донецька обл., площа 315 га	Закон України від 24.12.98 р. №356 «Про спеціальні економічні зони і спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області»; до 60 років	Розвиток експлуатаційно-складської, транспортно-сервісної сфери
«Донецьк»	Місто Донецьк, площа – 466 га	Закон України від 24.12.98 р. №356 «Про спеціальні економічні зони і спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області»; до 60 років	Машинобудування, приладобудування, електротехнічна промисловість
«Славутич»	Місто Славутич Київської обл., площа – 2 тис.га	Закон України від 03.06.99 р. № 721 «Про спеціальну економічну зону «Славутич»; до 2020 р.	Створення нових технологій, поліпшення використання природних і трудових ресурсів
«Курорто-поліс Трускавець»	Місто Трускавець Львівської обл., площа –744 га	Закон України від 18.03.99 р. № 514 « Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу «Курортополіс Трускавець»; до 20 років	Створення лікувально-оздоровчих комплексів, виробництво мінеральних вод, рекреація і туризм
«Яворів»	Яворівський район Львівської обл., площа – 116 га	Закон України від 15.01.99 р. № 402 « Про спеціальну економічну зону «Яворів»; до 2020 р.	Інноваційні проекти, видобуток вуглеців, харчова промисловість і ін.
«Закарпаття»	Ужгородський і Мукачевський райони Закарпатської обл., площа –737 га	Закон України від 22.03.01 р. № 2322 « Про спеціальну економічну зону «Закарпаття»; до 30 років	Транспорт, експедиторська діяльність, митні послуги, обслуговування і збереження транзитних вантажів
«Порто-франко»	Частина території Одеського морського торговельного порту	Закон України від 23.03.2000 р.№1607 «Про спеціальну (вільну) економічну зону «Порто-франко» на території Одеського морського порту»; до 25 років	Обслуговування транзитних вантажів

СЕЗ	Розташування і площа	Час створення, правова база, термін дії	Мета створення
«Рені»	Територія Ренійського морського торговельного порту, площа – 94 га	Закон України від 23.03.2000 р. №1605 « Про спеціальну економічну зону «Рені»; до 30 років	Обслуговування транзитних вантажів
«Миколаїв»	Територія суднобудівних підприємств і прилеглих територій, площа – 865 га	Закон України від 13.07.2000 р. №1909 « Про спеціальну економічну зону «Миколаїв»; до 30 років	Машинобудування, суднобудування і приладобудування
«Порт-Крим»	Місто Керч, АРК, площа –27 га	Закон України від 21.12.2000 р. №2189 «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку і спеціальній економічній зоні «Порт-Крим»; до 30 років	Обслуговування транзитних вантажів
«Інтерпорт Ковель»	Місто Ковель, Волинської обл., площа – 57 га	Указ Президента України від 22.06.1999 р. № 702 «Про спеціальну економічну зону «Інтерпорт Ковель»; до 20 років	Транспортна, експедиторська діяльність, митні послуги, обслуговування, збереження вантажів
«Сиваш»	Територія міст Красноперекопськ, Армянськ, Красноперекопський район, площа – 1410 кв.км	Указ Президента України від 30.06.96 р. №497 «Про Південнокримську експериментальну зону Сиваш»; на 5 років. <i>У 2001 р. експеримент припинений.</i>	Пілотний проект локального економічного експерименту з відпрацюванням елементів СЕЗ

Джерело: Українська Інвестиційна Газета, 16 квітня 2002 р., №15.

«Режимними» СЕЗ умовно можна вважати території пріоритетного розвитку певних видів економічної діяльності в окремих регіонах країни (Донецька, Закарпатська, Волинська, Луганська, Житомирська, Чернігівська області, АР Крим, а також м. Харків, м. Шостка). Певні пільги надані технопаркам (див.12, с.38) – Українському науково-дослідному інституту електрозварювання ім. Є.Патона (м. Київ), інституту «Монокристалів» (м. Харків) і ін. Завдяки пільгам, наданим державою СЕЗ в галузі оподаткування й інвестування, вони повинні здійснювати розробку і впровадження в практику наукомістких і високотехнологічних виробництв. Наприклад, режим пільгового інвестування, наданий місту Харкову для створення і розвитку в ньому пріоритетних видів економічної діяльності відповідно до Указу Президента України від 27.07.1999 р. №

731/99 «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на території міста Харкова», звільняє суб'єкти підприємницької діяльності:

- до 5 років від увізного мита на сировину, матеріали, пристрої й устаткування;
- з четвертого по шостий рік роботи підприємства – на 59% від податку на прибуток.

Надаються й інші пільги, що сприяють залученню до міста інвестицій і розвиток в ньому прогресивних і високорентабельних.

Європейський вибір України зумовлює необхідність розробки і реалізації в ній такої моделі взаємин Центра з регіонами і управління ними, яка б відповідала основним положенням Європейської хартії місцевого самоврядування і принципам регіональної політики ЄС.

Метою регіональної політики, як складової стратегії економічного і соціального розвитку України, є створення умов для динамічного і збалансованого розвитку територій, скасування основних регіональних диспропорцій.

У «Концептуальних основах стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 рік. Європейський вибір» встановлюється таке:

Державна регіональна політика в 2002-2011 повинна забезпечити:

- формування оптимальної високоефективної структури господарства регіонів, яка б забезпечувала їх комплексний розвиток на основі природно-ресурсного, виробничо-економічного, науково-технічного і людського потенціалів, інфраструктури, що існує, історико-культурних цінностей і традицій з використанням переваг і можливостей геополітичного положення регіонів;
- введення системи стратегічного бюджетного планування і фінансового вирівнювання із застосуванням об'єктивних критеріїв, гарантованих державою соціальних стандартів, нормативів мінімальної бюджетної забезпеченості, законодавчо визначеного переліку задач місцевого значення;
- застосування договірних основ при визначенні спільних дій центральних і місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування в стимулюванні регіонального розвитку, зокрема, депресивних територій;
- рішення загальних регіональних і міжрегіональних проблем розвитку шляхом об'єднання фінансових ресурсів місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування;
- комплексний розвиток територій зі спеціальним економічним статусом (територій пріоритетного розвитку і СЕЗ) за допомогою залучення інвестицій у пріоритетні галузі виробництва;

- підвищення ролі регіонів у зовнішньоекономічному співробітництві, активне входження регіонів у міжнародні організації і формування, активізація міжрегіонального і трансграничного співробітництва;
- вдосконалення системи державного стратегічного програмування, обґрунтування розвитку окремих регіонів;
- децентралізацію влади, розмежування функцій і повноважень центральних, місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування з розширенням повноважень двох останніх;
- формування інфраструктури підтримки регіонального розвитку за допомогою створення спеціальних інститутів, зокрема агенцій регіонального розвитку, які б стали провідниками ефективної державної політики і власної політики окремих регіонів у їхньому розвитку;
- підвищення ролі регіонів у реалізації екологічної політики держави;
- адаптацію національного законодавства з питань регіональної політики до норм і стандартів Євросоюзу [17, с.32-33].

Державна регіональна політика буде здійснюватися в тісному взаємозв'язку з адміністративною реформою і реформуванням адміністративно-територіального устрою, створенням системи економічно і фінансово самостійних територіальних громад. Введення стандартів Європейського Союзу щодо адміністративно-територіального устрою, вдосконалення організації місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування [17, с.33].

Питання для самоконтролю знань.

1. Що являє собою державна регіональна економічна політика? Яку мету вона переслідує.
2. Які нормативно-правові документи лежать в основі регіональної економічної політики в Україні?
3. Назвіть економічні райони України і регіони, що у них входять (області, Автономна Республіка Крим, міста Київ, Севастополь).
4. Які з економічних районів мають найбільший сукупний ресурсний потенціал? Які – найменший?
5. Назвіть економічні райони й області, питому вагу яких найбільша у виробництві ВВП України? Назвіть економічні райони й області, питому вагу яких найменша у виробництві ВВП України? Поясніть причини цих розходжень.

6. Які регіони України можливо віднести до регіонів-донорів і які до дотаційних регіонів?
7. Які моделі регіональної економічної політики Ви знаєте? Які з них використовуються в Україні?
8. Дайте визначення «євро регіону». Які задачі вони покликані вирішувати? Що уявляють із себе «євро регіони»? Яке їхнє призначення і роль в економічному житті країн?
9. Перелічіть «євро регіони» України. На кордоні з якими державами вони функціонують?
10. Розкрийте сутність і призначення спеціальних (вільних) економічних зон (СЕЗ). Чи є вони зараз в Україні, якщо так – то з якою метою вони створені?
11. Назвіть СЕЗ України і регіони, у яких вони функціонують.
12. Приведіть приклад пільг, що надаються СЕЗ та територіям пріоритетного розвитку.

7. ІНВЕСТИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ

Ключові поняття: інвестиції прямий і портфельні, інвестиційний клімат, інвестиційна привабливість, інвестиційні ризики, інновації.

7.1. Інвестиційна діяльність

У розвитку національної економіки будь-якої країни значну роль відіграють *інвестиції і інновації*.

Інвестиції в національну економіку значною мірою залежать від її *інвестиційного клімату* – сукупності факторів, властивих певній території, що сприяють або перешкоджають залученню й ефективному використанню інвестицій. Він визначає *інвестиційну привабливість*, завдяки якій здійснюється капіталовкладення до різних сфер економічної діяльності як з боку власних (внутрішніх), так і іноземних (зовнішніх) інвесторів.

Інвестиційна привабливість тісно пов'язана з так званими *інвестиційними ризиками*. Вони визначаються ступенем безпеки інвестицій і гарантією їх прибутковості. У світовій практиці існує спеціальний рейтинг держав за ступеню інвестиційних ризиків. До нього включається багато показників. Серед найважливіших:

- політична й економічна стабільність у країні;
- ефективність функціонування її фінансово-банківської системи;
- обсяг виробництва ВВП;
- купівельна спроможність населення;
- економіко-географічне положення держави і ін.

Відповідно до даного рейтингу найбільш благополучне положення щодо ризиків для внесення інвестицій – у Люксембурзі. За ним йдуть США, Сінгапур, інші країни. Україна з 179 країн, що вивчалися на початку 2000-х років, зайняла 136 місце (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Інвестиційні ризики

Країни	Рейтинг безпеки ризиків	Рівень безпеки ризику (бали)
Люксембург	1	99,3
США	2	97,1
Сінгапур	3	96,2
Велика Британія	4	95,7
Нідерланди	5	95,7

Країни	Рейтинг безпеки ризик	Рівень безпеки ризику (бали)
Данія	6	95,0
Німеччина	7	94,6
Норвегія	8	94,5
Канада	9	94,0
Швейцарія	10	93,7
Польща	62	56,6
Туреччина	67	53,4
Україна	136	29,3

«Euromoney», March 2002

Основними причинами низького інвестиційного рейтингу України є, за оцінками західних фахівців, три основних фактори: політична ситуація, економічний стан країни і функціонування її фінансово-банківської системи. Особливо відстає від західних країн, на їх думку, діяльність фінансової системи України.

Інвестиційний клімат і інвестиційна привабливість – категорії історичні. Вони змінюються як у часі, так і в просторі. Тому сучасна карта інвестиційної привабливості (див. додаток) лише в загальному вигляді характеризує просторові відмінності у інвестиційній привабливості України. Життя вносить постійно свої корективи, через що на практиці рейтинги оцінки інвестиційної привабливості в ряді випадків не збігаються з фактичними інвестиціями.

Інвестиції можливо підрозділити на три категорії: прямі, портфельні, інші. *Прямі інвестиції* – ті, завдяки яким інвестор (включаючи й іноземного) одержує контроль над діяльністю підприємства або бере участь у його управлінні (наприклад, McDonalds). *Портфельні інвестиції* уявляють собою вкладення коштів у цінні папери, завдяки яким інвестор отримує дивіденди за результатами діяльності того або іншого підприємства, що випустило ці папери. *Інші види інвестицій* - це внески до банків, товарні кредити й інші види фінансової діяльності.

У 2003 році загальна сума освоєних вітчизняних інвестицій складала 23629 млн.грн. З них 6,4% приходилося на приватну власність, 46,7% - на колективну, 39,4 – на державну, 6,5% - на комунальну і 1% - на інші види власності.

Крім внутрішніх (вітчизняних) інвестицій – 6657,6 млн. дол. США склали зовнішні (іноземні) прямі інвестиції. Основну їх частину вкладено до харчової промисловості (20,1%) і торгівлі (18,8%).

У цілому, у порівнянні з іншими країнами, обсяг внутрішніх і зовнішніх інвестицій в економіку України дуже малий. За показником іноземних інвестицій у перерахунку на душу населення вона посідає одне з останніх місць у Європі - близько 139 дол. США (у Польщі, Чехії вони перевищують 1000 дол., в Угорщині, Словенії – 2000 дол.).

У регіональному розрізі, найбільший обсяг зовнішніх інвестицій припадає на м. Київ та Київську область. Далі йдуть Донецька, Запорізька, Полтавська, Одеська області.

Найбільшими закордонними інвесторами в економіку України є США – 16%, Нідерланди – 9%, Кіпр – 8%, Великобританія – 7%, Росія – 6%, Німеччина – 5%.

Останнім часом намітилася тенденція до збільшення частки російського капіталу в українській економіці.

Історія розвитку України і Росії, географія їх розміщення визначили спільність двох країн з багатьох боків життя. Сама доля розпорядилася таким чином, щоб їх народи жили в дружбі та взаємній повазі, а в економічних відносинах вони були б по відношенню друг до друга стратегічними партнерами. Необхідність у дружбі і взаємному співробітництві двох братерських держав неодноразово декларувалася їх урядами і закріплена в ряді офіційних документах. Зокрема, у «Концептуальних основах стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 роки. Європейський вибір», вказується: "...пріоритетність інтеграції України до ЄС не повинна вступати в протиріччя з іншими стратегічними напрямками зовнішньополітичної й економічної діяльності держави". І далі: «Зберігають своє значення розвиток і поглиблення взаємовигідних зв'язків з Росією» [17, с.3]. Аналогічний підхід зафіксований також у ряді урядових документах Російської Федерації і міждержавних угод двох країн.

Росія є традиційним торгово-економічним партнером України. Між країнами вже протягом багатьох років існують тісні коопераційні зв'язки. В останні роки ці відносини почали приймати принципово нову форму і будуватися на прагматичному розрахунку і пошуку власної вигоди від співробітництва.

Енергоємна структура виробництва і збереження гіпертрофованої залежності економіки України від російських енергоносіїв надає Російській Федерації поряд з міжнародними фінансовими організаціями статус одного з найбільших кредиторів України (сумарний борг України Російській Федерації за енергоносії перевищує 1,4 млрд. дол. США). Як усякий кредитор, Росія надзвичайно зацікавлена в успішному економічному розвитку України, тому що це є запорукою платоспроможності останньої і

гарантією повернення нею кредитів. Одночасно з цим, користуючись сьогоднішніми труднощами економіки України і, знаючи про її виробничий потенціал, що не повністю використовується, російський капітал наполегливо шукає інвестиційно-привабливі і стратегічно важливі українські підприємства для свого проникнення і закріплення на внутрішньому ринку країни.

В останні роки приплив російського капіталу до української економіки значно зріс. Зв'язано це, насамперед з тим, що в Україні набирає обороти приватизаційний і відповідно – інвестиційний процес. Йде свого роду переділ власності держави, що тимчасово опинилася в скрутному стані, але має всі шанси для успішного розвитку (до того ж, в Україні можливо діставати прибуток на інвестований капітал у розмірі 20 - 30 %).

Специфіка російського капіталу і бізнесу полягає в тому, що процеси, які відбуваються в економіці Росії й України практично ідентичні. Бізнесмени цих країн, як ніхто інші розуміють інтереси один одного і тому відносно легко домовляються про взаємовигідне співробітництво. Різниця лише в тім, що російський капітал має значно більше фінансових, промислових і ресурсних можливостей. Тому він здатний ефективно конкурувати і «вигравати» українські інвестиційні проекти за рахунок «ефекту масштабу»

Серед найбільших інвесторів в українську економіку Росія займає четверте місце.

Офіційно питома вага Росії складає 8% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в економіку України. Однак ця цифра, на думку багатьох аналітиків, є дуже заниженою. Через недосконалість нормативно-правових баз, політичної нестабільності й інших причин значна частина російських підприємців воліють інвестувати свої кошти в економіку України з офшорних зон (Кіпр, Великобританські Віргінські острови, Ліхтенштейн і ін.)[5]. З урахуванням даної обставини загальний обсяг інвестицій російського капіталу в Україну дорівнює 20 - 30% від їхньої загальної суми.

Україна, у свою чергу, є найбільшим серед країн СНД інвестором в економіку Росії (до 40% всіх інвестицій країн Співдружності в Росію). Однак загальна сума українського інвестування в порівнянні з загальними обсягами інвестицій з Росії в Україну дуже мала (рис.7.1).

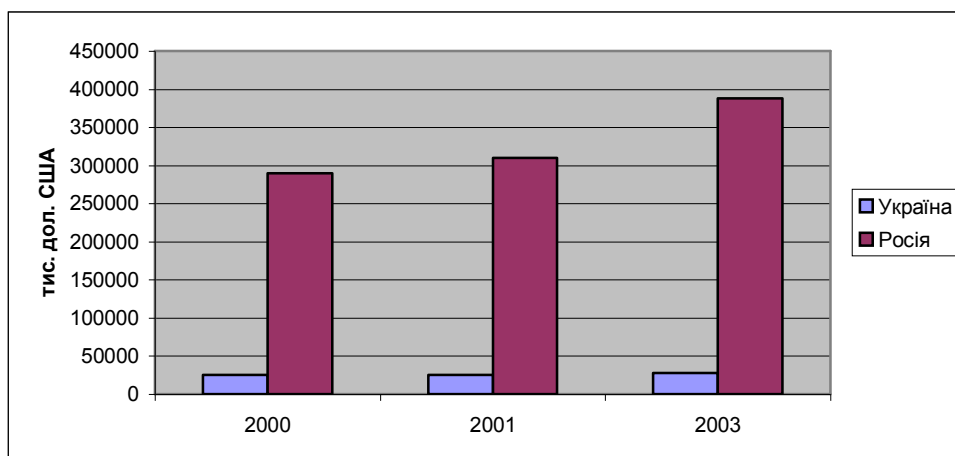

Рис.7.1. Взаємне інвестування українського і російського капіталу

За оцінками експертів, близько 25% складу спільних підприємств (СП) і від 30 до 55% (у залежності від галузей) загальних іноземних інвестиційних вкладень, сформувалися на основі легалізованого українського і російського капіталу, завезеного через оффшори. Особливо значна частина таких СП у кольоровій і чорній металургії, хімічній промисловості, машинобудуванні.

Якщо умовно розділити іноземних інвесторів на дві групи - інвестори з далекого зарубіжжя (в основному - США і Західна Європа) і інвестори з ближнього зарубіжжя (Росія), то простежується наступна особливість. Інвесторів з далекого зарубіжжя цікавлять, насамперед, такі галузі, як харчова промисловість і внутрішня торгівля, що пов'язано зі швидкою оборотністю капіталу в цих галузях, освоєнням ємного внутрішнього українського ринку і високою нормою прибутку з найменшим ризиком вкладення великих інвестицій. На противагу їм російські компанії в основному віддають перевагу інвестиціям і приватизації об'єктів у базових галузях української економіки – паливно-енергетичному комплексі, хімічній промисловості, металургії, машинобудуванні і металообробці, а також, частково, - у банківсько-фінансовому секторі. Така спрямованість російського капіталу має у своїй основі кілька причин.

По-перше, це дозволяє замкнути технологічні ланцюги, що існували за часів колишнього СРСР і в багатьох галузях економіки збережені і донині.

По-друге, російський капітал, на відміну від західного, не так боїться кардинальних змін у внутрішньополітичній і внутрішньогосподарській кон'юктурі українського ринку. Тому він може собі дозволити вкладати кошти в галузі з відносно тривалим періодом їхнього повернення, але прибутковими в середньо- і довгостроковій перспективі.

Економічні фактори лежать в основі сучасних російсько-українських міждержавних угод. Саме тому Росія пішла на реструктуризацію боргу України за спожитий газ (більш

1,4 млрд.дол. США). Найбільш ймовірною причиною даної поступки з боку Росії є, мабуть те, що відбулося об'єднання енергосистем двох країн. Завдяки цьому Росія одержала можливість експортувати частину своєї електроенергії в країни Європи, а Україна – одержувати за її транзит частку електроенергії (і те ж експортувати). Крім цього російському капіталу надана можливість брати участь у приватизації енергогенеруючих і енергорозподільчих станцій і газотранспортних систем (ГТС).

Значну частину інвестування російський капітал здійснює за допомогою приватизаційного процесу. Це стосується об'єктів газотранспортної системи, системи нафтопроводів, електроенергетики. Найбільшу зацікавленість у таких об'єктах виявляють РАО «Газпром», РАО «ЄЕС Росії». Інтерес для них уявляє також нафтопереробна промисловість.

Україна не має можливості забезпечити свої НПЗ власною нафтою. Найбільші постачальники сирової нафти в Україну - російські компанії: «Лукойл», «Тюменська нафтова компанія (ТНК)», а також казахська «Казах-Ойл» скористалися даною обставиною. Компанія "Лукойл" придбала Одеський НПЗ (потужність переробки 3,9 млн. тонн сирової нафти в рік); "Тюменська нафтова компанія" (ТНК) - Лисичанський НПЗ (16,0 млн. тонн), а компанія "Казах-Ойл" - Херсонський НПЗ (потужність 7,1 млн. тонн). В даний час робота цих трьох підприємств серед всіх українських НПЗ є найбільш ритмічною й ефективною. При сумарній потужності переробки, що складає близько 51% усіх НПЗ України (27 з 52,4 млн. тонн), Одеський, Херсонський і Лисичанський НПЗ виробляють понад 70% палива в країні. Багато в чому завдяки роботі цих підприємств, завантаження яких гарантована компаніями-власниками, ситуація на ринку нафтопродуктів України з кінця 2000 - початку 2001 років - відносно стабільна. «Лукойл» і «ТНК» активно займаються розширенням мережі збуту своїх нафтопродуктів в Україні. Створюються сучасні автозаправні станції, розвивається система роздрібної торгівлі пально-мастильними матеріалами.

Значний інтерес виявляє російський капітал до об'єктів основної хімії. Про це свідчить участь російських компаній у приватизації провідних підприємств хімічної промисловості України. При цьому не завжди проглядається присутність у цьому процесі російського капіталу. Так, 53,86% акцій найбільшого українського заводу виробника азотних, фосфатних і комплексних добрив «Рівнеазот» за 25 млн. дол. у 2001 році придбала АТЗТ «Укragрохімпромхолдинг». Остання ж є збутовим підрозділом «Межрегионгаза», що входить до РАО «Газпром». Крім «Межрегионгаза» засновниками підприємства є «Інтерхімпром» і «Майстер-банк».

ВАТ «Лукойл» стала переможцем у приватизаційному конкурсі на роль стратегічного інвестора ВАТ «Ориана» (м. Калуш Івано-Франківської області), до складу якого входять 13 самостійних підприємств і що є, власне кажучи, монополістом на українському ринку з виробництва соляної кислоти, соди каустичної, антистатиків і інших товарів народного споживання. Усього підприємство виробляє понад 100 видів різної продукції. Його робота значно покращилася з приходом російського інвестора, оскільки крім привнесених інвестицій росіяни забезпечили підприємству і безперебійне постачання пального.

Російський капітал повільно, але стабільно зміцнює свої позиції в чорній і кольоровій металургії України. У 2001 році Фонд державного майна України підписав договір купівлі-продажу з російською компанією «Автоваз-інвест», що на відкритому тендері придбала 68% акцій монопольного виробника алюмінію ВАТ «Запорізький алюмінієвий комбінат» (ЗАЛК, м. Запорозжя) за 380,6 млн.грн. (при цьому російська компанія взяла на себе інвестиційні зобов'язання на суму близько 200 млн. дол. США).

У цій галузі, як і в інших, російський капітал приймає видозмінені форми, завдяки яким його не легко вичленувати. Так, наприклад, контроль над Миколаївським глиноземним заводом фактично установив вертикально - інтегрований холдинг «Російський алюміній» через компанію «Український алюміній». Аналогічним шляхом, через «Індустріальний союз Донбасу», російський капітал (ВАТ «Газпром») фактично встановив контроль над Харцизьким трубним заводом – монополістом в галузі виробництва труб великих діаметрів, які використовуються при будівництві магістральних трубопроводів.

Російський капітал активно підключається до українського машинобудування. Зокрема, контрольний пакет акцій Львівського автобусного заводу, придбаний україно-російським спільним підприємством «Авто», що представляє інтереси російської групи «Сибірський алюміній». Її дочірня компанія «Руспромавто», що монополізувала виробництво автобусів у Росії, приступила до реалізації продукції львівського заводу на російському ринку. Іншими прикладами російсько-українського співробітництва в галузі машинобудування є: зборка російських автомобілів ВАЗ - 21043 і ВАЗ – 2107 концерном «Укрпромінвест» на Луцьком автомобільному заводі («ЛУАЗ»). Автомобілі марки ВАЗ збираються також на одному із київських авторемонтних заводів.

Російська компанія «Горьковский автомобильный завод» («ГАЗ») збільшили свою частку в компанії "Кримавтогазсервіс" з 17% до 25%+1 акція. З її участю зараз в Україні працюють 6 підприємств, що збирають автомобілі марки ГАЗ: «Кримавтогаз» (м.

Сімферополь), «Укрволгатехсервіс», «Черніговавтодеталь», «Кременчукавтогаз», Київський авторемонтні заводи № 1 і 6.

Російські інвестори, беручи участь у приватизації українських підприємств, йдуть по шляху створення холдингів, що включають у себе виробничі підприємства, посередницькі компанії і банки. Тому банківський сектор також можна вважати одним з об'єктів залучення російського капіталу в Україні. Так, московський «Альфа-Банк» відкрив для «ТНК-Україна» кредитну лінію на суму 10 млн.дол.США і виділив іншим підприємствам України кредити на суму 4,5 млн.дол. США. У 2000 р. він придбав «Київінвестбанк», перетворивши його в дочірнє відділення – ЗАТ «Альфа-Банк». ЗАТ «Альфа-Банк», поряд із власними коштами, одержав можливість залучати ресурси материнського банку на суму до 100 млн.дол. США. (зараз в Україні тільки 25 банків можуть дати кредит розміром 1-3 млн., менш десяти - 3-4 млн., п'ять-шість - до 15 млн. і лише один «Промінвестбанк» може дати більш 30 млн. дол. США «в одні руки»).

Відносно великий банк України – «Укрсіббанк», будучи одним із засновників «Українського алюмінію», у фінансовому відношенні тісно зв'язаний з холдингом «Російський алюміній».

Розглянуті приклади свідчать про активізацію взаємодії російського й українського капіталів, що поступово приходять до усвідомлення того, що бізнес вести набагато вигідніше спільними зусиллями. Правда, деякі українські фахівці побоюються, що присутність російського капіталу в Україні і часткова приватизація ними українських об'єктів, являє загрозу для економічної безпеки країни. Однак такі побоювання, як свідчить світовий досвід, не мають серйозного підґрунтя.

По-перше, обсяг російського капіталу не настільки великий, щоб впливати на економічну політику держави.

По-друге, більшість масштабних виробничо-технологічних і фінансових взаємозв'язків не виникають спонтанно, а вирішуються на вищому законодавчому й урядовому рівнях із врахуванням усіх можливих наслідків політичного і соціально-економічного характеру.

По-третє, законодавчим шляхом визначений перелік стратегічно важливих галузей і виробництв, закритих для приватизації й іноземного інвестування (російського, західноєвропейського, американського й ін.).

Входження російського капіталу в українську економіку, як додаткового фінансового й інвестиційного ресурсу, створює сприятливі передумови для її подальшого розвитку. У теж час, за умов дефіциту фінансових і матеріально-технічних ресурсів,

Україні необхідний і західний капітал. Потрібно, щоб вони між собою конкурували і перешкоджали один одному в створенні однобічного монопольного панування в якому-небудь із секторів вітчизняної економіки.

7.2. Інноваційна діяльність

Інноваційна діяльність уявляє собою складну, динамічну систему дії і взаємодії різних факторів, методів, органів управління, що займаються науковими дослідженнями, створенням нових видів продукції, удосконалюванням устаткування і предметів праці, технологічних процесів і форм організації виробництва на основі новітніх досягнень науки і техніки.

Більшість інноваційних підприємств функціонують у високо технологічних галузях (головним критерієм яких є показник наукоємності виробництва – частка витрат на дослідження і розробки фірми складає більш 5% вартості продукції). В даний час до них відносяться електронна промисловість, біотехнології, фармацевтична промисловість, виробництво обчислювальної техніки, аерокосмічні технології, виробництво новітніх видів конструкційних матеріалів. Нажаль, у структурі сучасного народного господарства України домінують сировинні гіганти, у тіні яких дуже важко функціонувати та розвиватися наукомістким виробництвам.

Для забезпечення високої ефективності інноваційної діяльності потрібні значні витрати на науково-дослідні роботи. У США, інших високо розвинутих країнах світу вони складають більш 400 дол. США на одну людину в рік. В Україні, через економічні труднощі, витрати на наукові розробки у перерахунку на одного жителя поки не перевищують 10 дол. США на рік. Через це інноваційна активність підприємств складає, за даними Держкомстату, 11% в той час як, наприклад, у США вона дорівнює 30 %.

Сучасна наукомісткість промислового виробництва в Україні в 10-20 раз нижча загального світового рівню¹⁴. За даними англійського журналу The Economist, який поділив всі країни світу на три групи – технологічні новатори, технологічні послідовники, технологічні аутсайтери, Україна входить до останньої групи країн.

Результати діяльності національного науково-технічного комплексу визначаються показником наукоємності ВВП (табл.7.2).

¹⁴ Лучук І., Свириденко В.Хроника технологічного аутсайдера. Компаньйон,2005, № 43. С.8.

Динаміка показників наукоємності ВВП України

	1995	2000	2001	2002
Номінальний ВВП, млрд.грн	54,5	170,1	204,2	220,6
Обсяг НДДКР, млрд.грн	0,71	2,0	2,3	2,5
Наукоємність ВВП, %	1,3	1,18	1,13	1,13
Наукові виконавці НДДКР, тис.осіб	180	121	113	107
Витрати на 1 виконавця, тис.грн	3,9	16,5	20,4	23,4

За даними Держкомстату України

В Україні, з огляду на рівень її науково-технічного розвитку і народногосподарську спеціалізацію в міжнародному поділі праці, до інноваційних галузей, що вимагають серйозних науково-дослідних робіт, відносяться ракетно-космічне виробництво, літакобудування, суднобудування, інформатизація, біотехнології, виробництво окремих видів озброєнь і військової техніки.

Прикладами вдалого інноваційного впровадження можуть слугувати виробництво нових літаків АН-140, участь українських підприємств у космічній програмі “Морський старт”, перемоги на міжнародних ринках військової техніки продукції вітчизняних виробників і ін. Розвиток цих виробництв, попит на їхню продукцію буде сприяти збільшенню випуску продукції в їхніх суміжників – металургії і металообробці, електротехніці, приладобудуванні, хімічній і інших галузях вітчизняної промисловості.

З 2000 року намітилася тенденція до збільшення кількості впроваджуваних у виробництво нових технологічних процесів, освоєнню нових видів продукції (табл.7.3).

Таблиця 7.3

Впровадження інновацій

	1991	1995	2000	2001	2002	2003
Нові прогресивні технологічні процеси	7303	2936	1403	1421	1142	1482
З них мало відхідних та ресурсозберігаючих і безвідходних	1825	1044	430	469	430	606
Нові види продукції, ¹⁵ найменувань	13790	11472	15323	19484	22847	7416
З них нових видів техніки	11482	9398	631	610	520	710

За даними Держкомстату України.

Збільшується виробництво найважливіших видів прогресивної високоефективної промислової продукції (електросталь, прокат з посиленою термічною обробкою, обсадні

¹⁵ З 2003 р. – видів інноваційної продукції

високоміцні труби, цемент із клінкера, товари зроблені з використанням енергозберігаючих технологій, полістирол і ін.).

Підвищенню значення і ролі інноваційної діяльності у світовій економіці сприяють створені в багатьох країнах світу (США, Японії, Німеччини, Голландії й ін.) технополіси і технопарки. У них розробляються і впроваджуються у виробництво ноу-хау - новітні технології, вироби, матеріали, що потім використовуються в інших галузях, промислових центрах і країнах.

В Україні за станом на 2005 рік діяли 8 технопарків: “Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка і сенсорна техніка”, “Інститут електрозварювання ім. Є.Патона”, “Інститут технічної теплофізики”, “Київська політехніка”, “Інтелектуальні інформаційні технології”, “Укрінфотех, до складу якого входить “Уктелеком” (м.Київ), “Інститут монокристалів” (м.Харків), “Вуглемаш”(м.Донецьк).

Технополіси створені (у Києві, Харкові, Славутичі, Яворіві).

Питання для самоконтролю знань.

1. Що Ви розумієте під інвестиціями? Які існують види інвестицій?
2. Що характеризує інвестиційний клімат? Які складові його утворюють? Дайте визначення інвестиційним ризикам і інвестиційній привабливості.
3. Яке місце за інвестиційною привабливістю займає Україна серед країн світу? Чим зумовлюється її відносно низький інвестиційний рейтинг?
4. Назвіть регіони України, що характеризуються найбільш високим і найбільш низьким рейтингом інвестиційної привабливості. У чому причина розходжень?
5. Які регіони країни мають найбільші зовнішні інвестиції?
6. У які галузі вітчизняної економіки воліють вкладати кошти іноземні інвестори?
7. Назвіть п'ять країн – найважливіших закордонних інвесторів України.
8. Дайте визначення інноваціям і інноваційній діяльності.
9. Які виробництва України можливо віднести до наукоємних? Назвіть їх.
10. Яку роль в інноваційній діяльності грають технопарки і технополіси. Чи є вони в Україні?
11. Перелічіть регіони України, які, на Вашу думку, характеризуються найвищим рівнем інноваційної діяльності.

8. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ

Ключові поняття: експорт, імпорт, товари, послуги, зовнішньоторговельний баланс, сальдо, товарна і географічна структури зовнішньої торгівлі.

8.1. Структура і географія зовнішньоекономічних зв'язків

Структуру зовнішньоекономічних зв'язків України утворюють експорт і імпорт промислових і сільськогосподарських товарів, капіталу, робочої сили, а також послуги суб'єктам господарської діяльності (виробничі, транспортні, страхові, маркетингові і ін.).

На практиці зовнішньоекономічні зв'язки визначаються *зовнішньоекономічною діяльністю* країни, до якої можна також віднести науковий, виробничий, навчальний й інші види спільного співробітництва з іноземними суб'єктами господарської діяльності, включаючи і підготовку фахівців на комерційній основі, міжнародні кредитно-фінансові операції. Важливе місце в зовнішньоекономічній діяльності країни належить міжнародному туризмові.

Сучасна структура і масштаби зовнішньоекономічної діяльності України не відповідають ні її інтересам, ні потенційним можливостям. Основну її частину складає торгівля. При цьому, приблизно 85% усіх її поставок за кордон припадає на сировину і матеріали. У той же час рівень індустріального розвитку країни істотно перевищує середній світовий показник, і вона з повною підставою могла би постачати на світовий ринок значну кількість товарів з закінченим циклом технологічного виробництва.

Для розвитку й удосконалювання зовнішньоекономічних зв'язків певне значення має забезпеченість України корисними копалинами. Вона має у своєму розпорядженні значні ресурси вугілля, залізних і марганцевих руд, а також самородної сірки, ртуті, титану, урану, солей, гіпсу, різноманітних будівельних матеріалів.

На думку фахівців, можливість задоволення потреб України власною мінеральною сировиною і паливом у % складає:

графіт – 700

ртуть - 250

самородна сірка – 200

марганцева руда - 175

сировина для склоробного виробництва – 167

кам'яна сіль - 150

залізна руда - 140

камінь будівельний - 116
формувальні матеріали - 112
флюсові матеріали - 110
гіпс - 106
вогнетривкі глини - 105
цементна сировина - 100
вугілля - 95
доломити - 70
природний газ – 22
полевошпатна сировина – 16
калійні солі – 12
нафта – 8
магнезит – 0
глиноземна сировина – 0
апатит, фосфорит – 0
плавиковий шпат - 0

Електроенергетичні потужності дають можливість Україні виробляти щорічно до 300 млрд. кВт електроенергії. Приблизно 1/10 частину електроенергії вона, за умови нормального забезпечення енергоносіями, має можливості експортувати.

Природнокліматичні умови України дозволяють їй вирощувати до 50 млн.т зерна і зернобобових, а також виробляти до 6-7млн. т цукру-піску, що може забезпечити не тільки повне покриття внутрішніх потреб країни в продовольчих товарах, але і здійснювати їхній частковий експорт за кордон (наприклад, зернових - 7-8 млн. т, цукру-піску до 2-3 млн.т на рік).

Практично всі країни світу залежать від зовнішньої торгівлі, однак у залежності від їхньої ресурсної забезпеченості і ємності внутрішнього ринку така залежність різна. Україна, за даними закордонних аналітиків, здатна самостійно забезпечити виробництво кінцевої продукції на 16% (Росія – приблизно на 65%). Звідси впливає значення зовнішньої торгівлі для життя нашої держави.

Світовий банк оцінює рівень зовнішньої торгівлі країн світу по співвідношенню вартості їхнього експорту товарів і послуг до ВВП, що виробляється. Питома вага експорту у ВВП розвинутих країн коливається від 10 до 70%. Як правило, чим менше країна, і вужчий її внутрішній ринок, тим більше її зовнішньоторговельна діяльність і питома вага експорту у виробництві ВВП. У США цей показник дорівнює 12,1%, Канаді - 40%, Нідерландах - 56%, Бельгії - 73,4%.

В Україні частка експорту у ВВП (експортна квота) перевищує 59 %.

Відносно висока питома вага експортної складової у ВВП України з одного боку свідчить про відкритість її економіки, а з іншого боку – про вузькість внутрішнього ринку, на якому значна частина вітчизняної продукції не знаходить реалізації.

України включилася в міжнародну торгівлю, коли основні позиції на світових ринках уже були зайняті іншими країнами. До того ж сформовані за роки радянської влади виробничі зв'язки були порушені. У законодавстві мали місце істотні пробіли, був відсутній ефективний контроль за рухом товарів і взаєморозрахунками. На тлі загального зменшення економічної активності в країні це привело до різкого зниження її експортного потенціалу. Однак національна економіка України поступово виходить із кризового стану і це позитивно віддзеркалюється на динаміці її зовнішньоторговельних відносин. Більш того, починаючи з 2000 року відмічається поява та зростання зовнішньоторговельного сальдо (рис. 8.1)

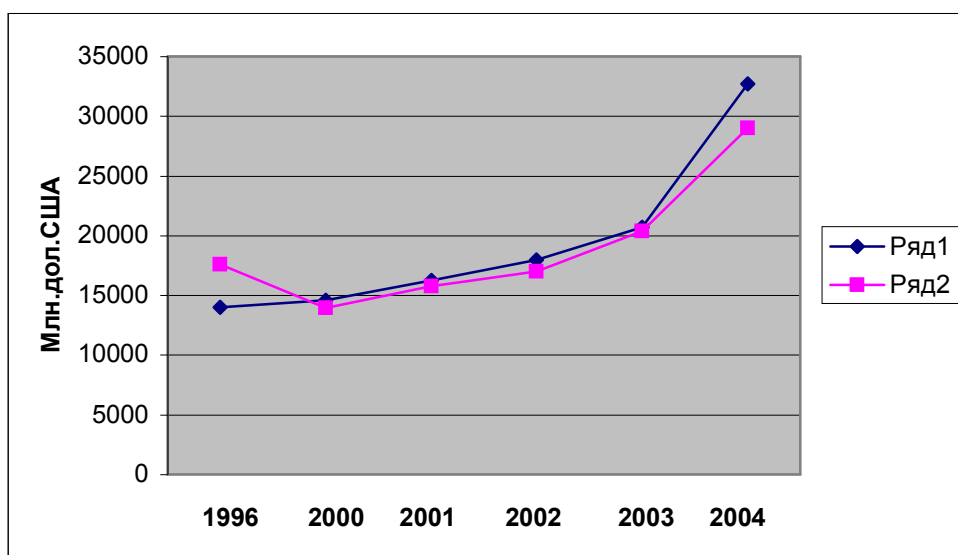

Рис.8.1. Динаміка зовнішньої торгівлі товарами.
Ряд 1 – експорт, ряд 2 – імпорт

Коефіцієнт покриття експортом імпорту склав у 2004 році 1,13 (у 2003 році – 1,0).

У порівнянні з промислово розвинутими країнами і навіть з деякими постсоціалістичними країнами Україна має відносно низький показник обсягу експорту в перерахунку на душу населення - 686 дол. США. У Німеччині він перевищує 6200, у Франції - 4850, у Чехії - 2650, в Угорщині - 2440, у Словаччині - 1900, в Естонії – 1560 дол. США.

У товарній структурі експорту присутні багато видів товарів національної економіки. Однак основну частину валютних надходжень дають дев'ять найменувань продукції (табл.8.1).

Таблиця 8.1

Товарна структура експорту основних видів продукції України

	Найменування продукції	%
1	Неблагородні метали і вироби з них	36,0
2	Хімічна продукція	8,0
3	Мінеральна продукція та енергоносії	16,0
4	Механічні вироби, електроустаткування, прилади, аудіо-відеотехніка	11,0
5	Текстиль та вироби з нього	3,0
6	Деревина і вироби з неї, папір	3,1
7	Транспортні засоби	3,0
8	Продукція харчової промисловості	4,0
9	Сільськогосподарська продукція	6,0
10	Інше	14,0

Як видно з таблиці 8.1, провідне місце в сучасному українському експорті займає металопродукція – 36 % (переважно чорні метали і прокат). Географічна сегментація її ринку досить різноманітна: 28,5% - Азія, 20,2% Східна і Центральна Європа, 12,1% - СНД, 11,1% - НАФТА, 9,9% - Близька Схід, 9,7% - Африка, 2,3% - Латинська Америка, 0,1% - Австралія та Океанія.

На жаль, світовий ринок чорних металів і металопродукції характеризується жорсткою конкуренцією і тенденцією до її посилення. У цих умовах Україна навряд чи зможе збільшити свою частку на ринках металопродукції в доступній для огляду перспективі. За прогнозними розрахунками спеціалістів, у кращому випадку, їй вдасться зберегти свої позиції і трохи поліпшити її лише в реалізації напівфабрикатів (табл. 8.2).

Таблиця 8.2

**Фактичні обсяги і прогноз місткості української ніші
на зовнішньоекономічних ринках металеві продукції**

	2000 р., млн. т	2010 р., млн. т
Чавун	1,54	2,0
Напівфабрикати	8,61	12,0
Довгий прокат	5,6	5,0
Плоский прокат	6,88	6,0

Джерело: В.Власюк. Сучасна роль і перспективи України на глобальному ринку сталі. Дзеркало тижня. 27.10.2001р. - № 42.

Другою за значенням експортною продукцією України є мінеральна сировина та енергоносії (залізна і марганцева руда, самородна сірка, кокс й ін. – 16%), механічні вироби, електроустаткування, прилади, аудіо-відеотехніка – 11%, хімічні товари (мінеральні добрива, хімічні сполуки і ін.) – 8 %.

Якщо порівняти структуру товарного експорту України з аналогічними показниками країн Центральної і Східної Європи, то стає очевидним, що таке порівняння не на її користь.

По-перше, експорт сировини і товарів з низькою доданою вартістю в Україні в 4-10 разів перевищує аналогічні показники для Чехії, Угорщини і Польщі.

По-друге, експорт продукції машинобудування в 2-5 разів нижче, ніж із країн Центральної Європи. На світових ринках за Україною поступово закріплюється стратегічно не вигідна для неї, сировинна товарна структура експорту.

Товарну структуру імпорту України утворюють: мінеральні продукти та енергоносії (36%), механічне устаткування, машини та механізми, електроустаткування, прилади, аудіо-відео техніка (15%), хімічна продукція (13 %), транспортне та шляхове устаткування (8 %), металопродукція (5%), готові харчові продукти (5%).

За рахунок ввозу з інших країн практично цілком задовольняються потреби України в синтетичному каучуку, на 80-88% у нафті і газі, на 60-80% у кольорових металах, автомобілях, тролейбусах, електротехнічних і кабельних виробках, матеріалах, продукції целюлозно-паперової, текстильної і медичної промисловості. Завозить Україна бавовну, вугілля, апатитовий концентрат і фосфорну крупу, хлорні і калійні добрива, азбест і ін.

Основна частина фінансових коштів у зовнішньої торгівлі країни витрачається на закупівлю природного газу, дизельного палива, нафти, бензину, синтетичного каучуку, вугілля.

У географічній структурі експорту України провідне місце належить країнам СНД. Однак поступово їхня частка знижується. Якщо в 1992 році на них припадало 68% товарного експорту України, в 2000 році - 34%, то в 2004 році – лише 26,2 %. У 2004 році Україна здійснювала торгівлю з 199 країнами світу. Самим значним торговельним партнером України була і залишається Росія (понад 18 % експорту країни), за нею йдуть Німеччина, Туреччина, Італія, США, Польща, Угорщина й ін. (рис.8.2).

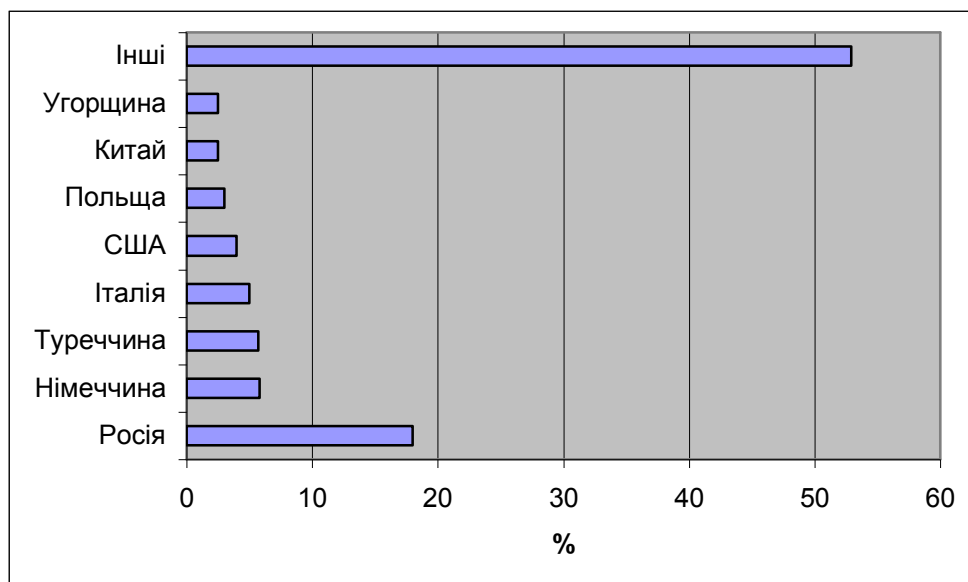

Рис.8.2. Найважливіші країни партнери в експорті українських товарів

Країни СНД посідають провідне місце в імпортних поставках до України. У 2004 році їх частка у імпорті товарів складала 51,30 %. Головну роль тут також відіграє Росія, на яку припадає понад 40% загального імпорту до України (насамперед через поставки енергоносіїв). За Росією йдуть Німеччина, Туркменістан, Польща, Італія, США, Велика Британія, Китай (рис.8.3)

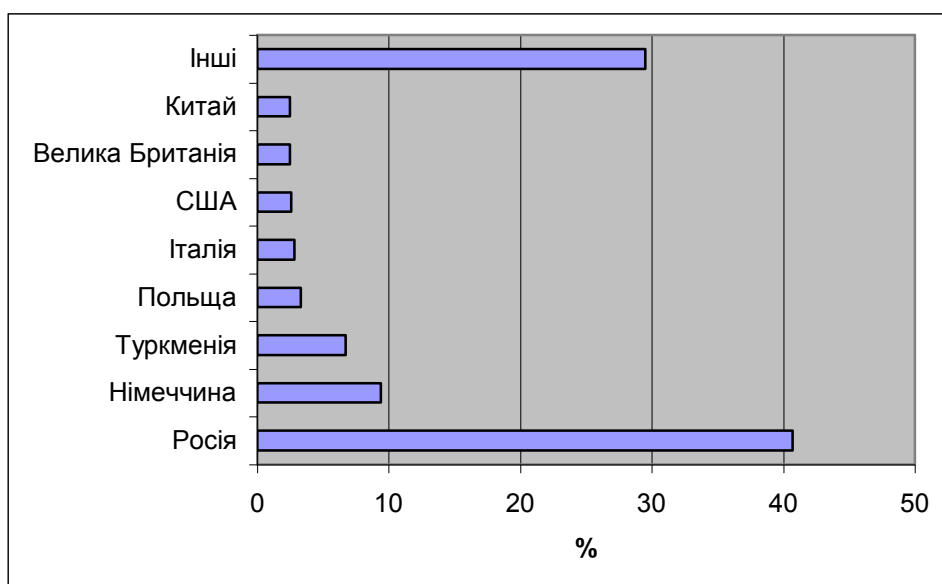

Рис.8.3. Найважливіші країни імпортери товарів до України

Важливе місце в сучасних міжнародних економічних відносин займають *послуги*: транспортні, туристичні, фінансові, наукові, інжинірингові й ін.

Україна має значний потенціал для надання міжнародних послуг іншим країнам світу. Ними зараз користуються щорічно понад 150 країн на загальну суму, що перевищує 4000 млн.дол.США. В той же час і Україна користується міжнародними послугами інших країн, загальна вартість яких біля 1200 млн.дол.

Основну частину міжнародних послуг України складають транспортні послуги, насамперед надані Росії, Казахстану, Узбекистану і Туркменістану для перекачування їхнього природного газу і нафти по трубопроводах у закордонні європейські країни. Вони дають приблизно половину всього доходу України в сфері її міжнародних послуг. Далі йдуть послуги зв'язку, подорожі, будівельні послуги. В імпорті послуг передують будівельні, далі йдуть транспортні, ділові, професійні та ділові послуги (рис.8.4).

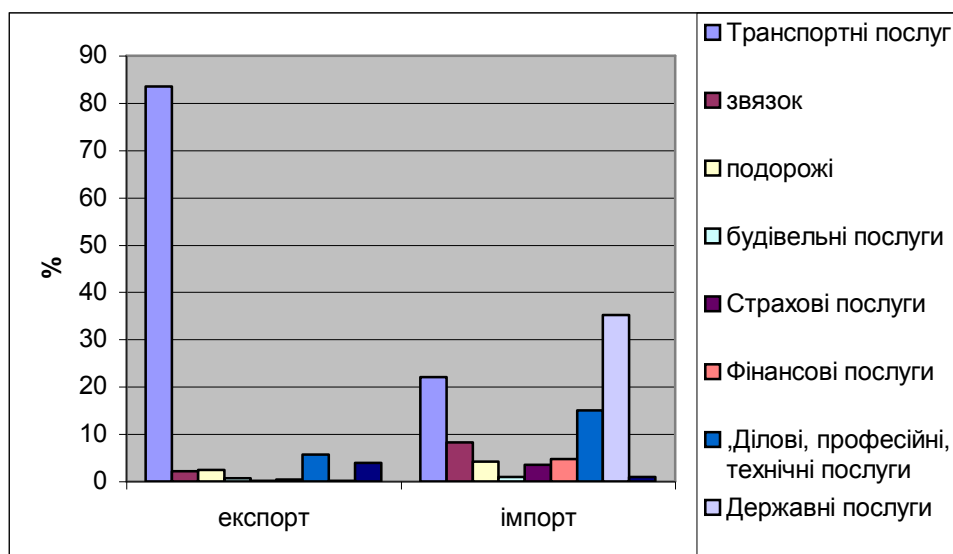

Рис. 8.4. Структура експорту та імпорту послуг

На жаль, наукові, консалтингові, освітні, будівельні, медичні і деякі інші міжнародні послуги ще не грають помітної ролі в структурі експорту України. Особливо це стосується міжнародного туризму і відпочинку. Багатства природи, наявність значної кількості історико-архітектурних пам'яток, самобутня культура й ін. компоненти рекреаційного потенціалу країни в галузі міжнародного туризму використовуються ще далеко не повністю.

Недостатньо використовується і реалізується в зовнішньоекономічній діяльності інтелектуальний потенціал країни.

У географічній структурі міжнародних послуг України значне місце посідають країни СНД (рис.8.5).

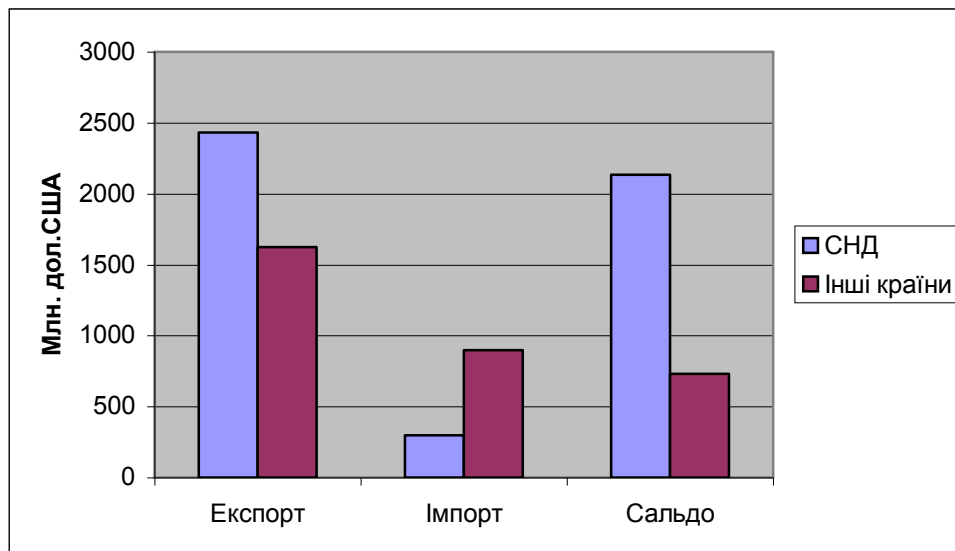

Рис.8.5. Географічна сегментація ринку послуг

Це пов'язане з географічною близькістю країн СНД, унікальним транспортно-географічним положенням України (через що більшість транспортних артерій проходить через її територію), збереженням певного обсягу виробничих зв'язків країнами СНД, які існували ще за часів Радянського Союзу. Найбільший обсяг в експорті послуг України належить Росії – біля 57% їх загальної вартості. Далі йдуть Велика Британія – 5,3%, США – 3,3 %, Німеччина – 2,4%. В імпорті послуг також передують Росія, але в значно меншій мірі – 27,7%. Далі йдуть США – 17,6%, Велика Британія – 8,3%.

Висновки:

Коефіцієнт відкритості національної економіки України (відношення обсягу зовнішньої торгівлі, тобто експорту і імпорту до ВВП) $(32,67 + 28,99)/63,2 = 0,98$, що свідчить про достатньо високий рівень її відкритості та активну зовнішньоекономічну діяльність.

Коефіцієнт покриття експортом імпорту $(32,2/28,99 = 1,13)$ вказує на те, що надходження валюти перекривають вартість імпорту і існує залишок валютної виручки.

Відношення обсягу експорту до ВВП $(32,67/63,2 = 51,7\%)$ свідчить про значну експортну квоту України і про те, що її економіка є експортно орієнтованою.

Сальдо зовнішньоторговельної діяльності $- 3,68/63,2 \cdot 100 = -5,8\%$ ВВП, свідчить про те, що в Україні з'явилася можливість сплачувати поступово свої зовнішньоекономічні борги.

8.2. Зовнішньоекономічна стратегія

Зовнішньоекономічна стратегія країни на найближчі десять років визначена «Концептуальними основами стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 роки. Європейський вибір», [10, с.29-32].

Ключовим завданням зовнішньоекономічної стратегії є забезпечення відповідно до світових стандартів і критеріями оптимальних параметрів відкритості української економіки, дотримання яких буде сприяти економічній безпеці держави, забезпечувати тісне сполучення внутрішньої і зовнішньої економічної політики. Ця робота не повинна перешкоджати інтегруванню України у світовий економічний простір, поглибленню її співробітництву з іншими державами.

Здійснення зовнішньоекономічної стратегії намічається здійснювати за декількома напрямками:

- Практичними кроками до європейської інтеграції;
- Оптимізації економічних відносин з Російською Федерацією;
- Співробітництва з іншими країнами світу;
- Новими підходами у відносинах з міжнародними фінансовими інституціями.

Практичні кроки до європейської інтеграції.

У червні 1993 р. Європейська Рада на своєму засіданні в Копенгагені визнала право країн Центральної і Східної Європи вступати в ЄС після виконання ними вимог за трьома критеріями:

- політичного: стабільність установ, що гарантують демократію, верховенство закону, дотримання прав людини і захист прав меншин;
- економічного: діюча ринкова економіка;
- «членського»: зобов'язання, що випливає з факту вступу в ЄС, зокрема, визнання принципів політичного, економічного і монетарного об'єднання.

Дані критерії підтверджені Мадридським засіданням Європейської Ради в грудні 1995 року, де, крім іншого, була підкреслена важливість перебудови адміністративних структур країн-заявників і створення умов для поступової гармонізації інтеграції в ЄС.

Для створення в 2002-2011 роках, відповідно до копенгагенських критеріїв, необхідних передумов для придбання Україною повноправного членства в ЄС «Концептуальні основи стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 роки. Європейський вибір» передбачають послідовне здійснення наступних кроків:

- придбання членства у СОТ. Це варто розглядати як один із пріоритетів зовнішньоекономічної політики України, системний фактор розвитку національної

економіки, підвищення її конкурентноздатності, лібералізації зовнішньої торгівлі, створення сприятливого середовища для залучення іноземних інвестицій;

- проведення переговорного процесу і підписання Угоди про асоціацію України і ЄС. Зміна Угоди про партнерство і співробітництво на європейську Угоду про асоціацію України і ЄС визначить новий формат відносин, що відповідав би довгостроковим інтересам України, і буде сприяти її наближенню до кінцевої мети – створенню передумов для придбання повноправного членства в Євросоюзі;
- приведення законодавства України у відповідність до вимог ЄС у пріоритетних сферах;
- виконання процедур, необхідних для придбання сили Угодою про асоціацію між Україною і ЄС. Одержавши такий асоційований статус, Україна зможе бути краще інформована щодо внутрішніх перетворень у Євросоюзі, брати неформальну участь у переговорах щодо різних питань загальноєвропейського масштабу і значення, одержувати полегшений доступ до фінансових ресурсів ЄС;
- проведення переговорного процесу й утворення митного союзу між Україною і ЄС, метою якого повинне стати поступове скасування митних, правових і технологічних перешкод у цій сфері;
- 2011 р. – створення реальних передумов для вступу України в ЄС.

Щодо перспектив вступу в ЄС України, відомий економіст, один зі співавторів створення загальноєвропейської валютної системи Роберт Манделла, що відвідав у 2000-му році Київ, сказав наступне: «Деякі люди вважають, що Україні для вступу в Європейський Союз знадобиться років сто, але мені здається, що ви цього можете досягти і за двадцять років»...

Оптимізація економічних відносин з Російською Федерацією.

Економічні відносини з Росією органічно погоджуються з євроінтеграційним курсом України. Ці стратегічні відносини повинні базуватися на принципах добросусідства, партнерства, рівності і взаємовигоди. Росія є нашим найближчим сусідом і найбільшим торговельним партнером, а Україна – головний торгово-економічний партнер Російської Федерації. У свою чергу, Україна, залишаючись одним з найбільших споживачів російських енергоносіїв, контролює наземні, морські і повітряні комунікації в життєво важливому для Росії південно-західному напрямку.

Перед двома країнами стоїть загальна задача – зосередити зусилля на практичній реалізації досягнутих домовленостей, вивести своє співробітництво на рівень дійсно стратегічного партнерства, наповнити прийняті політичні документи конкретним реальним змістом.

Відповідно до національних інтересів і цілями України, її економічною безпекою пріоритетними напрямками стратегічного партнерства з Російською Федерацією в економічній сфері повинні бути:

- Співробітництво в енергетичній галузі (розвиток єдиної енергетичної системи, спільне використання нафтопереробних і інших виробництв паливно-енергетичних комплексів);
- Науково-технічне й інноваційне співробітництво;
- Розвиток транспортної мережі в Україні в інтересах обох держав;
- Інвестиційне співробітництво, розвиток спільних виробничих структур, коопераційних і технологічних зв'язків, формування спільних промислово-фінансових груп;
- Розвиток військово-технічного співробітництва;
- Розвиток фондових ринків і процесів взаємоінвестування;
- взаємне розширення ринку трудових ресурсів;
- спільний розвиток регіонів, які уявляють інтерес для обох країн, взаємовигідне використання спільних зон господарської діяльності і розвиток контактних територій;
- Співробітництво в протидії «тенізації» економіки і нелегальної міграції.

Співробітництво з іншими країнами світу.

Україна зацікавлена в подальшій лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків з іншими країнами – учасниками СНД. Визначальним напрямком співробітництва з ними є формування зони вільної торгівлі, що сприяло б інтенсифікації господарських взаємин, активному обмінові капіталом, товарами, послугами, робочою силою. В цьому відношенні заслуговує уваги проект зі створення Єдиного Економічного Простору (ЄЕП) у складі Російської Федерації, України, Казахстану, Білорусі. Його основу повинна створити Угода з організації зони вільної торгівлі.

Зовнішньоекономічна стратегія нового етапу повинна підкорятися ідеї європейської інтеграції, використанню таких її форм і механізмів, що дадуть можливість повніше й ефективніше використовувати потенціал взаємозв'язків України з розвинутими країнами світу, насамперед зі США, особливо в трансфері технологій, залученні прямих інвестицій, впровадженню сучасних систем менеджменту і маркетингу.

Буде поглиблюватися стратегічне партнерство між Україною і Польщею, що уже зараз може бути віднесене до базових цінностей сучасної Європи. Істотно більшого динамізму необхідно додати зовнішньоекономічним зв'язкам з іншими країнами Центральної і Південно-Східної Європи, для яких Україна може стати перспективним і привабливим

партнером, зокрема в транзитних перевезеннях, агропромислових виробництвах, машинобудуванні, рекреаційно-туристичній діяльності.

Істотної реструктуризації вимагають економічні взаємини з країнами, що розвиваються. Зовнішньоекономічна активність на ринках країн Азії, Африки, Латинської Америки повинна мати цілеспрямований, системний і динамічний характер, органічно вписуватися до стратегії економічного зростання й євроінтеграційного курсу України.

Нові підходи у відносинах з міжнародними фінансовими інституціями.

Процеси інтернаціоналізації і глобалізації господарського життя, відкритий характер економіки України зумовлюють необхідність продовження і поглиблення співробітництва з міжнародними фінансовими інституціями на принципах міжнародного права, поваги взаємних інтересів і позицій. Центр ваги у відносинах із МВФ поступово буде перенесений в площину без кредитних відносин, узгодження головних параметрів макроекономічної політики з тенденціями і прогнозами розвитку світової економічної кон'юнктури, з динамікою і напрямками міжнародних фінансових і інвестиційних потоків. Відповідно до статутних положень МВФ буде продовжена координація в сфері валютної політики.

Фінансова система України є складовою частиною валютно-фінансової системи світу, у якій, у даний час, панує американський долар. З його допомогою зараз відбувається до 85% світових валютно-фінансових операцій. Однак створення єдиної валюти ЄС (євро) істотно змінить конфігурацію світової валютно-фінансової системи. На думку «хресного батька» євро, лауреата Нобелівської премії Роберта Манделли зараз формується три «зони монітарної стабільності». Першу утворить євро. Вона географічно охопить усю Європу, Близький Схід, Африку. Друга зона збереже позиції американського долара. До неї ввійдуть Північна і Південна Америка, частина Азії. Третя зона - азійська, основу валютно-фінансових операцій тут будуть складати, євро, американський долар, японська ієна. У цілому передбачається, що в майбутньому євро й американський долар будуть панувати на валютному ринку світу в рівних пропорціях.

У нинішній структурі валютного ринку України близько 75-80% займає долар, близько 20% – російський карбованець, менш 5% приходить на євро. Але Україна - європейська держава. Тому її майбутнє пов'язане з європейською валютно-фінансовою системою, тобто – з євро. На участь у європейській валютно-фінансової системи економіки України націлює і європейський вибір країни, зафіксований у «Концептуальних основах стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011роки. Європейський вибір».

Вище викладене вказує на те, що в найближчому майбутньому у валютно-фінансовій системі країни повинні відбутися зміни на користь росту авторитету вітчизняної гривни і європейської євро.

Питання для самоконтролю знань.

1. Які компоненти діяльності включає система зовнішньоекономічних зв'язків України?
2. Охарактеризуйте роль і значення забезпеченості України природними ресурсами в її зовнішньоекономічній діяльності.
3. Чому дорівнює експортна квота України? Зіставте її величину з аналогічними показниками інших країн.
4. Охарактеризуйте динаміку експорту й імпорту України в останні роки. Які тенденції Ви можете визначити?
5. Чому дорівнює сальдо України в торгівлі товарами та торгівлі послугами?
6. Охарактеризуйте товарну структуру експорту України.
7. Охарактеризуйте структуру торгівлі України в сфері міжнародних послуг.
8. Назвіть найважливіших партнерів України в торгівлі товарами та торгівлі послугами.
9. Які задачі стоять перед зовнішньоекономічною діяльністю України в найближчій перспективі?
10. Що є ключовою задачею України в зовнішньоекономічній стратегії в поточному десятилітті?
11. Перелічить практичні кроки в стратегії економічного і соціального розвитку України на її шляху до європейської інтеграції.
12. Охарактеризуйте основні положення і принципи стратегії економічних відносин України з Російською Федерацією.
13. Охарактеризуйте найважливіші напрямки в зовнішньоекономічній діяльності з іншими країнами світу.
14. Розкрийте сутність нових підходів України в стосунках з міжнародними фінансовими організаціями.

9. УКРАЇНА І СВІТОВА ТОРГОВЕЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ (СОТ)

Вступ України до СОТ і співробітництво з державами-членами цієї організації - пріоритетне завдання її сучасної зовнішньоекономічної політики. Разом з цим існує ряд відкритих питань. Одне з них – вплив членства країни у СОТ на її національну економіку в галузевому і регіональному розрізах.

Рівні розвитку окремих галузей народного господарства країни, як і соціально-економічний розвиток її регіонів істотно відрізняються між собою. Досить нерівномірний і ступінь їхнього залучення до зовнішньоекономічної діяльності. Загальним є лише те, що товарні ринки і ринки послуг як у цілому по країні, так і по окремих її регіонах у даний час значно поступаються закордонним (насамперед європейським) за багатьма стандартами. Динаміка їхнього росту буде залежати не стільки від вступу України до СОТ, скільки від припливу до них вітчизняного й іноземного капіталу.

Виробництво товарів і послуг у будь-якій країні і її регіонах підкоряється класичному співвідношенню:

$$K = \Pi + H + E - I, \text{ де}$$

K – кінцева продукція, що визначається через виробництво ВВП;

Π – споживання;

H – нагромадження;

E – експорт;

I – імпорт.

З даного співвідношення випливає, що збільшення імпорту, приміром, на один відсоток призводить до зменшення виробництва на величину відсотка рівну частці імпорту у виробництві. Зокрема, якщо частка імпорту у випуску ВВП дорівнює D , а його збільшення відбувається на $Z\%$, то випуск скорочується на величину рівну $(D \cdot Z)\%$. Іншими словами, якщо частка імпорту у виробництві ВВП дорівнює 0,53, і вона збільшується на 17%, то виробництво ВВП скорочується на $(0,53 \cdot 17)\%$ - тобто на 9,01%.

За попередніми підрахунками фахівців Міністерства економіки і з питань європейської інтеграції зниження імпорту при вступі України до СОТ у перші роки складе приблизно 17%. Однак, оскільки одночасно може відбутися і зростання експорту товарів та послуг (приблизно на 12,6%), то зміна обсягів виробництва ВВП відбудеться на незначну величину (до 2-5%). На жаль, у галузевому і регіональному розрізі трансформації в обсягах і структурі виробництва ВВП будуть не рівнозначні.

Наслідку вступу України до СОТ будуть позначатися на її розвитку по декількох напрямках.

По-перше, зміна митних тарифів може призвести до змін в обсягах імпорту і відповідному збільшенню або скороченню власного виробництва імпортозаміщуючої продукції.

По-друге, це позначиться на розмірах виробничої діяльності в супутніх галузях (допоміжних, що доповнюють), інфраструктурі.

По-третє, вплине на чисельність і структуру зайнятості населення і його доходи.

У регіональному відношенні ступінь даного впливу буде залежати від рівнів їхнього соціально-економічного розвитку, а також місця і ролі в географічному поділі праці.

Рівень економічного розвитку регіонів значною мірою характеризується виробництвом ВВП. За даним показником групу лідерів в Україні створюють Київська, Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Полтавська й Одеська області.

Серед «лідерних» регіонів особливо високим рівнем розвитку вторинного сектора економіки, з яскраво вираженою машинобудівною спеціалізацією в промисловості і переробної – в агропромисловому комплексі, виокремлюється Харківська область (у структурі промислового виробництва області машинобудування складає 25%, а харчова промисловість – 30%). З погляду економічного «лідерства», народногосподарської спеціалізації і свого прикордонного положення, область теоретично - досить уразлива від можливих змін у митній політиці. Негативним моментом є також і велика залежність її народногосподарського комплексу від імпорту. Однак, з огляду на те, що питома вага області в зовнішньоекономічній діяльності країни відносно не значна – 2,8% (2,2% по експорту і 3,4% по імпорту), а також те, що основний обсяг її експортно-імпортних операцій припадає на Російську Федерацію (43% і 37,1% - відповідно) – негативний вплив змін у митній політиці України не повинен значно вплинути на економіку регіону.

Оскільки Харківський регіон, з певним ступенем припущення, можливо вважати ізоморфною моделлю всієї країни, то всі явища і процеси, що проглядаються зі вступом України до СОТ у цьому регіоні, можуть бути спрогнозовані і на останні.

Досвід інших країн свідчить, що з набуттям членства в СОТ ключовим стає питання не розмірів мита, а те, які обсяги державної підтримки окремих галузей господарства і виробництв стають можливими. Тут Україні доведеться зіштовхнутися з низкою труднощів.

Насамперед, це торкнеться державної сільськогосподарської політики. Сільське господарство в переважаючій частині країн світу має в тому або іншому ступені державну підтримку (фінансову, страхову, матеріально-технічну й ін.). Має потребу в такій підтримці і вітчизняне сільськогосподарське виробництво. При її відсутності продукція сільського господарства країни може виявитися з низьким рівнем конкурентноздатності.

Додається труднощів промисловості країни, особливо окремим галузям її машинобудування, вугільної промисловості й ін. Зокрема, проблемою українського авіабудування було і залишається практична відсутність внутрішнього ринку, без чого важко запустити в серію нові моделі (АН-140 і ін.). Почасти питання вирішується за рахунок їхнього експорту до Росії, Ірану. Але для високої рентабельності авіабудування вихідний обсяг замовлень повинний складати 100 машин і більше. Досягнення цієї величини без відновлення державних замовлень - досить проблематично. З певними проблемами зіштовхнуться автомобілебудівники, верстатобудівники, тракторобудівники, турбобудівники й інші виробники машинобудівної продукції. Світові товарні ринки переповнені даними видами товарів. Зниження митних тарифів може стимулювати більш активне проникнення на внутрішній ринок України закордонних машинобудівних фірм. Вихід – один. Він полягає у підвищенні якості вітчизняної машинобудівної продукції.

Світовий ринок заповнений зараз дешевим вугіллем ПАР, Австралії і США, де він добувається відкритим способом. Практично закриті, або знаходяться в стадії закриття, шахти вугільних басейнів Західної Європи. Ця ж доля чекає шахти вугільних басейнів Польщі, Чехії, а також Донбасу і Львівсько-Волинського басейну в Україні. Розробка підземних вугільних шарів на шахтах України не рентабельна економічно і небезпечна фізично. (Світова статистика свідчить, що на кожен мільйон тонн добутого вугілля припадає одне шахтарське життя. На шахтах України цей сумний показник в два-три рази вищий).

Вітчизняна меблева промисловість з кінця 90-х років активно освоює внутрішній ринок і для неї важливий кожен відсоток імпортного тарифу. Навряд чи Україні вдасться зберегти існуючі тарифні ставки. Тому в регіонах варто очікувати посилення іноземної конкуренції на даному ринку продукції.

Настільки ж активна в останні роки й українська фармацевтика. Значною мірою цьому сприяла певна протекціоністська політика держави. Зниження митних тарифів, із вступом країни до СОТ, загострить конкуренцію (однак, український споживач може від цього навіть виграти, бо багато вітчизняних аналогів лік за якістю поступаються закордонним).

Хімічній промисловості країни також доведеться зіштовхнутися з загостренням конкуренції, особливо по малотоннажних продуктах - лакам, фарбам, миючим засобам, оздоблювальним матеріалам, виробництво яких налагоджено в Харківському, Дніпропетровському, Сумському й іншому регіонах. Це ставить перед українськими хіміками серйозні проблеми, тим більше, що і в даний час має місце недовантаження багатьох підприємств.

Ряд промислових виробництв можуть втратити існуючі зараз переваги в спеціальних економічних зонах (СЕЗ) і на територіях з пільговими режимами інвестування й оподатковування.

Поряд з негативними боками вступ України до СОТ відкриє перед економікою і регіонами країнами і позитивні боки.

Варто очікувати ослаблення антидемпінгового тиску на ряд вітчизняних галузей економіки, що успішно працюють зараз на зовнішніх ринках - чорну металургію, основну хімію й ін. Оскільки багато підприємств у ряді регіонів країни (Харківському, Полтавському, Сумському й ін.) працює почасти на ці галузі, це збільшить і завантаженість їх підприємств.

Позитивні зміни торкнуться сфери послуг, у якій Україна істотно відстала від високо розвинутих країн. Тут конкурентний тиск із боку іноземних провайдерів пожвавить внутрішнє конкурентне середовище і змусить вітчизняних виробників послуг розширювати їхній набір, підвищувати якість, знижувати ціни, більш повно враховувати запити клієнтури. Відбудеться оздоровлення бізнесу-середовища в регіонах, усунуться перекручування ринкових відносин, покращиться інвестиційний клімат, прискориться модернізація економіки регіонів. Активізується іноземний банківський капітал. Підвищиться ефективність фінансового посередництва в економіці, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Покращиться страхування. В Україні дуже високий ступінь ризиків у порівнянні з більшістю країн світу. Однак національна система страхування не виконує своїх основних функцій по захисту потенційних ризиків. Система страхування на відміну від інших країн не здійснює функцій із інвестування довгострокових ресурсів в економіку. Українські споживачі страхових послуг (особливо зі страхування ризиків у господарській діяльності) у всіх регіонах країни об'єктивно зацікавлені в розширенні іноземної присутності в цьому секторі.

У торгівлі український капітал практично монопольний в оптовій ланці, однак у роздробі його активно тіснять мережі іноземних фірм (на автомобільному ринку, громадському харчуванні й ін.). Досвід східноєвропейських країн свідчить, що з приходом іноземних компаній модернізація галузі значно прискорюється. Під впливом конкуренції поширюються ефективні і нові для країни моделі і форми дистрибуції, посилюється її вплив на виробництво.

Багато регіонів України мають у своєму розпорядженні досить значний рекреаційний потенціал для розвитку внутрішнього і закордонного туризму. У той же час для використання цього потенціалу вони не мають необхідних ресурсів і тому

максимально зацікавлені в припливі іноземного капіталу для розвитку цієї високо капіталомісткої сфери. Незважаючи на наявність великої кількості готельних місць, у переважній частині регіонів країни фактично немає готелів середнього класу, але з високим стандартом обслуговування, що слугували би матеріальною базою для масового припливу закордонних туристів.

Особливе значення для України мають транспортні послуги. Вона відноситься до розряду так званих «транзитних» держав. У її транспортних вузлах сходяться найважливіші міжнародні шляхи, що з'єднують північ, південь, схід і захід Євразійського материка.

Скасування положень, спрямованих зараз у тому або іншому ступені проти закордонних перевізників на території України і Російської Федерації, з їхнім вступом до СОТ, будуть вигідні для обох держав. Збільшення обсягів перевезень, підвищення якості транспортних послуг, посилення охорони вантажів, а також скорочення термінів їхньої доставки та запровадження вільного режиму для транзитного руху по російських і українських шляхах, при входженні України і Російської Федерації до СОТ, відкриють додаткові можливості для одержання ними фінансових коштів і збільшення зайнятості робочої сили.

Питання для самоконтролю знань.

1. Назвіть позитивні та негативні боки вступу України до СОТ.
2. Поясніть механізм дії зниження митних тарифів на обсяги імпорту. Як це може вплинути на виробництво вітчизняної продукції?
3. Перелічіть галузі які можуть найбільше постраждати від членства України у СОТ.
4. Назвіть галузі економіки України, які можуть отримати імпульс для прискореного розвитку.
5. Зробіть висновок із аналізу негативних та позитивних боків від вступу України до СОТ.
6. Як може вплинути вступ України на соціально-економічний розвиток її регіонів. Наведіть приклади.

Література

1. Багров Н.В. Региональная геополитика устойчивого развития. – К.: Лыбидь, 2002. – 256 с.
2. Балабанов Г.В. Зерно-продуктовый комплекс Украины: структура и территориальная организация //Проект аграрної політики в Україні Університету штату Айова. - К.: ПАП, 1999.-С. 57-104.
3. Бугай С., Лендел М., Кіш Є. і ін. Агентства регіонального розвитку в Україні. Становлення та перспективи / Київ. центр. Ін-ту Схід-Захід. – К.: Вид-во “Меленіум”, 2002. – 302 с.
4. Воробьев Ю.А. Стратегия формирования украинского сектора Евро-Азиатской транспортной системы. /Транспорт Украины. Одесса: Морские технологии, 2002. – С.160-165.
5. Болотин А. Мировая экономика за 100 лет. МЭ и МЭО. - 2001.- № 9. - С.90-114.
6. Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. – К.: Знання України, 2002. – 180 с.
7. Гальчинський А., Геєць В., Семиноженко В. Україна: наука та інноваційний розвиток. – К.:, 1997. – 66 с.
8. Геєць В.М. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. – К.: Ін-т.економ.прогнозув.; Фенікс, 2003. –1008 с.
9. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: О.М.Маринич (відп.ред.) та ін. – К.: ”Українська енциклопедія” ім.. М.П.Бажана, 1989-1993.
10. Голиков А.П. Стратегия регионального развития. Учебное пособие. - Харьков: ХНУ, 2001. - 40 с.
11. Голиков А.П., Дейнека А.Г., Казакова Н.А., Размещение производительных сил и регионалистика. -Харьков: “Олант”, 2002. - 319 с.
12. Голиков А.П., Черномаз П.О., Казакова Н.А. Словник-довідник суспільно-географічних термінів. - Харьков: ХНУ, 2000. - 47с.
13. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – К.: 1999. - 212 с.
14. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. - К.: "Стефед - 2", 2001. - 144.
15. Дорогунцов С.І., Черняк Л.Г., Борщевський П.П., Данилишин Б.М., Фащевський М.І. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України. – Нічлава, 2002. – 690 с..

16. Європейський Союз та Україна: Стратегія відносин в контексті розширення./ Інститут регіональних та євро інтеграційних досліджень “ЄвроРегіо Україна”. – К.: Вид-ко К.І.С., 2003. –197 с.
17. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки. / Послання Президента України до Верховної ради України від 30.04.2002.
18. Єпіфанов А.О., Сало І.В. Регіональна економіка. - К.: Наукова думка, 2000. - 344 с.
19. Жук М.В. Комерційна географія України. Підручник для студентів геогр. та екон. спеціальностей. – Чернівці: “Прут”,1998. – 360 с.
20. Заболоцький Б.Ф., Кокотко М.Ф., Смовженко Т.С. Економіка України. Львівський банківський коледж Національного банку України, 1997. – 580 с.
21. Іщук С.І. Промислові комплекси України. Навч.посібник. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2003. –248 с.
22. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил і територіальна організація виробництва: Навч.посіб. для студ. екон. та геогр. спец. вищ. навч. закл. – К.: Вид.ПАЛИВОДА А.В., 2002. – 260 с.
23. Кваснюк Б. Структурная перестройка экономики и ее ресурсы // Экономика Украины. - № 11. – 2003. – С.18-28.
24. Коротун І.М., Коротун Л.К., Коротун С.І. Розміщення продуктивних сил України. Навчальний посібник. Рівне: Видавництво УДАВГ, 1997. - 420 с.
25. Лісовський С.А. Інтеграція України до світової економіки як фактор сталого розвитку // Український географічний журнал. – 2003. - №2. – С. 26-32.
26. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). – К.: “Альтерпрес”, 2003. – 436.
27. Макуха С.М. Україна в міжнародних економічних відносинах в умовах глобалізації. – Харків: Легас, 2003. – 352 с.
28. Немець Л.М. Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти (на прикладі України): Монографія. _ Х.: Факт, 2003. - 383 с.
29. Немець Л.М., Олійник Я.Б., Немець К.А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: Монографія. – Х.: РРВ ХНУ, 2003. – 160 с.
30. Никитина М.Г. Геоэкономика: очерки. – Симферополь: Таврия-плюс, 2002. – 224 с.
31. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів. - К.: Знання, 1998. - 416 с.

32. Пістун М.Д., Мезенцев К.В., Тьорло В.О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект. – К.: - К.: ВПЦ “Київський університет”, 2004. – 130 с.
33. Пирогов С., Малиновская Е., Хомра А. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект. – К.: НИПМБ, 2003. – 134 с.
34. Письмак В.Н. Проблемы устойчивого функционирования социально-экономической модели Украины. – Донецк: “Донецчина”, 2003. – 544 с.
35. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. –К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – 478 с.
36. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. - Київ-Чернівці: К.: - К.-М.Академія - Зелена Буковина, 1999. - 568 с.
37. Руденко Л.Г., Кулік О.О. Економічні, соціальні і екологічні відміни регіонів України в контексті регіонального розвитку // Український географічний журнал. 2000. - №3. – С.18-27.
38. Сонько С.П., Кулішов В.В., Мустафін В.І. Ринок і регіоналістика: навчальний посібник. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. – 380 с.
39. Стеченко Д.М. Інноваційні форми регіонального розвитку: Навч.посіб. – К.: Вища шк., 2000. – 254 с.
40. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. - Одеса: Астропринт, 2001. - 560 с.
41. Трансформація структури України: регіональний аспект / За редакцією Г.В.Балабанова, В.П.Нагірної, О.М.Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.
42. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть /А.С.Філіпенко, В.С.Будкін, А.С. Гальчинський та ін. - К.: Либідь, 2002. - 470 с.
43. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр./ Послання Президента України до Верховної ради України від 23 лютого 2000 року.
44. Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник./ Держкомстат України: За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. - К.: Техніка, 2005.- 256 с.
45. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українські студії. - Львів: ЛНУ, 2000. - 744 с.